

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107089>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

OUDERDOM EN EINDIGHEID

J. M. A. MUNNICH'S

PROMOTOR : PROF. DR. P.J.A. CALON

OUDERDOM EN EINDIGHEID

Een bijdrage tot de psychogerontologie

OLD AGE AND FINITUDE
A Contribution to Psychogerontology

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS T. A. BIRRELL,
HOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN,
VOLGENS HET BESLUIT VAN DE SENAAT
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP 1 MEI 1964
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR
DOOR
JOZEF MATHIEU ANDRÉ MUNNICHES
GEBOREN TE ROERMOND

TE ASSEN BIJ
VAN GORCUM & COMP. N.V. - DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

Aan mijn Moeder en aan Senne

DE UITGAVE VAN DIT PROEFSCHRIFT IS MEDE MOGELIJK GEMAAKT DOOR DE MEDE-
WERKING VAN HET DEPARTEMENT VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

Inhoud

INLEIDING

HOOFDSTUK I: PROBLEEMSTELLING	I
§ 1. De ouderdom als psychologisch thema	I
§ 2. Vragen betreffende het thema ouderdom en eindigheid	5
§ 3. De hedendaagse instelling ten opzichte van eindigheid en dood	9
§ 4. Samenvatting	14

HOOFDSTUK II: ENIGE HOOPDIJNEN VAN DE GESCHIEDENIS DER PSYCHOGERONTOLOGIE EN HET ONDERZOEK NAAR OUDERDOM EN EINDIGHEID . . . . .

§ 1. Inleiding	15
§ 2. De Amerikaanse stroming	17
§ 3. De Europese stroming	23
§ 4. Niet-systematische studies over ouderdom en eindigheid	27
§ 5. Systematische studies over ouderdom en eindigheid	31
§ 6. Samenvatting	46

HOOFDSTUK III: METHODE EN OPZET VAN HET ONDERZOEK . . . . .

§ 1. Inleiding	48
§ 2. De test als methode in het psychogerontologische onderzoek	50
§ 3. Het dwarsdoorsnede onderzoek versus het lengtedoorsnede onderzoek	55
§ 4. De approach en de cooperatie bij onderzoek van bejaarden	57
§ 5. De methode van onderzoek	61
§ 6. Discussie over de methode	70
§ 7. Opzet van het onderzoek	74
§ 8. Samenvatting	81

HOOFDSTUK IV: RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK	82
§ 1 Inleiding	82
§ 2. Twee case-studies	83
§ 3. Varianten van de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan	92
§ 4. De levensbeschouwelijke zingeving, de instelling ten opzichte van de eindigheid en hun onderlinge samenhang	112
§ 5 Instelling, zingeving en mate van occupatie	122
§ 6. Samenvatting	131
HOOFDSTUK V: EINDIGHEID, ZINGEVING EN OCCUPATIE IN HET LICHT VAN DE OVERIGE RESULTATEN	133
§ 1 Inleiding	133
§ 2. Verantwoording van de keuze der gegevens	133
§ 3 De resultaten van de analyse	138
§ 4 Interpretatie van de resultaten	144
§ 5. Vergelijking van de resultaten met de literatuurgegevens	154
§ 6. Samenvatting	160
HOOFDSTUK VI: EINDIGHEID EN OUDERDOM, DISCUSSIE	161
§ 1. Inleiding	161
§ 2 Grenzen van het onderzoek en de methode	162
§ 3. Eindigheid, kristallisatiepunt van de ouderdom?	165
HOOFDSTUK VII: CONCLUSIES EN SUGGESTIES VOOR VOORTGEZET ONDERZOEK	182
§ 1 Inleiding	182
§ 2 Conclusies	182
§ 3. Suggesties voor voortgezet onderzoek	185
SUMMARY: OLD AGE AND FINITUDE	188
BIJLAGEN	195
I Lijst van ouderdomskenmerken	195
II Lijst van afhankelijke factoren	196
III Introductieschrijven	198
IV Beschrijving van de afhankelijke factoren	199
LITERATUUR	209
FOTO'S: REES DIEPEN	

Old men ought to be explorers
Here and there does not matter
We must be still and still moving
Into another intensity
For a further union, a deeper communion
Through the dark cold and the empty desolation,
The wave cry, the wind cry, the vast waters
Of the petrel and the porpoise In my end is my beginning.

T S ELIOT

Inleiding

Deze studie wil een bijdrage zijn aan de psycho-gerontologie, die als tak van de ontwikkelingspsychologie op het continent van West-Europa nog niet tot bloei is gekomen. Zij houdt zich voornamelijk bezig met het gedrag van de mens gedurende zijn tweede levenshelft. De ouderdom vormt daarvan een groot gedeelte.

Doordat de ouderdom psychologisch nog terra incognita is, bezit zij vooralsnog een ongrijpbaar karakter. Weinig kan van haar met zekerheid worden gezegd, hoewel de problemen, ook in de praktijk, groot zijn. Onderzoek, vooral constaterend onderzoek, is derhalve nodig.

Temidden van de onzekerheid is echter een van haar kenmerken onbetwifelbaar zeker, namelijk dat na de ouderdom geen ander levenstijdperk meer volgt, c.q. dat zij begrensd wordt door de dood. De zekere dood, en de beleving daarvan, hebben wij daarom gemaakt tot thema van onze studie. Wij zijn uitgegaan van het vermoeden, dat juist het thematiseren van het einde een van de centrale opgaven is van de mens in zijn tweede levenshelft. De ouder wordende en bejaarde mens dient er zich mee te verstaan.

De keuze is mede op dit onderwerp gevallen om de volgende twee redenen. Ouderdom en rijpheid, c.q. volwassenheid, vertonen een geheel eigen samenhang, die in verband zou staan met de instelling ten opzichte van de eindigheid. Door bestudering van de relatie ouderdom en eindigheid zou ook hierop enig licht kunnen vallen. De tweede reden is, dat voor de mens van onze tijd de dood meer dan ooit problematisch is geworden. Een helder antwoord op onze gerontologische vraag zou derhalve wellicht ook enige betekenis kunnen hebben voor personen van andere levensfasen.

Dood en eindigheid hebben de mens reeds lang geboeid, en van zijn bevindingen en visies heeft hij in studies verslag gedaan. Hoewel zij van belang zijn, zullen wij ons echter bij onze bezinning op het thema vooral laten leiden door de beschouwingen van psycho-gerontologen zelf. Deze zullen onze koers bepalen, ons wijzen op de actuele ontwikkeling in het psycho-gerontologische denken en ons bij het onderzoek behoeden voor onvruchtbare stappen.

Het inzicht, dat wij op deze wijze in ons thema zullen verwerven, zal de richt-

lijnen bevatten voor de te volgen methode. Het delicate onderzoeksthema zal hier eigen grenzen stellen. Bovendien zullen wij moeten nagaan, aan welke condities moet worden voldaan bij onderzoek van bejaarden. Ongetwijfeld zal relevante literatuur ons hierbij grote diensten kunnen bewijzen.

Eerst dan lijkt de weg vrij voor het eigen onderzoek, waarbij het ons vooral te doen is niet alleen om een inzicht in de verhouding tussen ouderdom en eindigheid, bijvoorbeeld in de vraag of bejaarden de eindigheid als een vertrouwd verschijnsel ervaren of als een afschrikwekkend gebeuren, maar ook om inzicht in het vraagstuk van ouderdom en rijpheid en de samenhang daarbij met de instelling ten opzichte van de eindigheid.

De resultaten van ons onderzoek kunnen wellicht ook aannemelijk maken, dat bestudering van de ouderdom niet alleen van belang is voor al ons praktisch werken voor bejaarden, maar tevens meer inzicht kan geven in de psychologie van de mens, en dus niet alleen van de oude mens.

Probleemstelling

In unserem Altwerden äussert sich sehr eindringlich ein allgemeines Kennzeichen unserer Eigenart, die gesteigerte Individualität, die Ausprägung der Sonderart des Einzelnen

ADOLF PORTMANN (132)

§ I. DE OUDERDOM ALS PSYCHOLOGISCH THEMA

De ouderdomspsychologie heeft nog geen lange historie. In vergelijking met de kinderpsychologie is deze tak van ontwikkelingspsychologie eerst laat tot ontplooiing gekomen. Uitgezonderd de grote belangstelling in de Verenigde Staten van Noord-Amerika kennen wij geen ander land, waar de psychogerontologie normaal deel uitmaakt van doceer- en onderzoeksprogramma's. Systematisch onderzoek en studie worden, behoudens enkele uitzonderingen elders (182)* ook alleen daar verricht.

In deze studie willen wij een poging doen om onze kennis van de ouderdomspsychologie te verruimen en ons inzicht in enkele fundamentele vraagstukken van de ouderdom te verdiepen. De gedachtengang die ons op het bestudeerde thema heeft gebracht, willen wij in het volgende kort weergeven.

Een van de moeilijkste vraagstukken van de ouderdomspsychologie is haar aangrijpingspunt. Waarin geeft de ouderdom zich het duidelijkst en het volledigst bloot? Dat deze vraag niet gemakkelijk te beantwoorden is, blijkt uit de discussies die volop gaande zijn over wat wij onder 'ouderdom' moeten verstaan. Wij wijzen in dit verband op de studies die verricht zijn naar het begin van de ouderdom (62; 162; 167; 170).

In de voorwetenschappelijke opvatting wordt de ouderdom enerzijds gelijkgesteld met wijsheid, mildheid en bezonnenheid, anderzijds met gebrekkigheid, af-

* Dit en volgende getallen verwijzen naar de literatuurlijst, het eventuele getal achter de komma naar de aangehaalde bladzijde, het getal achter een puntkomma naar een andere publikatie.

hankelijkheid en onnozelheid. Het belangrijkste criterium blijkt daarvoor de leeftijd te zijn. De wijsheid komt immers met de jaren en de ouderdom met gebreken. Hoe diep deze beide, zo vanzelfsprekende vormen van waardering voor de ouden van dagen ook in onze tijd verankerd zijn, zou een aparte studie waard zijn (122). Maar bij een aandachtige beschouwing valt de grote verscheidenheid op bij de bejaarden. De leeftijd kennen, blijkt in veel gevallen slechts een zeer betrekkelijke kenbron. Er komen inderdaad wijze bejaarden voor, maar ook naieve en onverstandige. Bovendien zijn er vijfenzeventig-jarigen, die naar geest en lichaam kunnen wedijveren met hen die nog maar zestig zijn, terwijl er vijftigjarigen voorkomen die men terecht oud en versleten noemt. De leeftijd, die iemand oud doet zijn, brengt niet vanzelfsprekend wijsheid en mildheid mee. Ook is bij testpsychologisch onderzoek overtuigend gebleken (136; 182), dat bij geen andere leeftijdsgroep een grotere spreiding is waar te nemen dan bij bejaarden. Het spreekwoord: uitzonderingen bevestigen de regel, biedt hier geen afdoende verklaring. Daarvoor zijn er te veel uitzonderingen en komen zij te regelmatig voor. De leeftijd schrijft de mens slechts tot op zekere hoogte de wet voor. Anders gezegd: de ouderdom is in menig opzicht indifferent voor de leeftijd. Derhalve moet er elders een aanrijpingspunt van de ouderdom worden gezocht.

Ofschoon ook andere auteurs in hun beschouwingen gedachten hebben ontwikkeld over de wijze waarop ouderdomsverschijnselen kunnen worden geordend en vanuit welk standpunt zij het beste kunnen worden beschouwd, heeft zich niemand meer gedetailleerd uitgesproken dan Hans Thomae (167). Hij heeft de ontwikkelingspsychologische aanzetstukken die Charlotte Bühler (27, 28) en na haar Erickson (49) en Peck (130) hebben aangereikt, in een groter geheel gepast en een heldere vraagstelling geformuleerd voor een ouderdomspsychologie. Thomae stelt voor om in plaats van de chronologische tijd, de *belevings-* of *ervaringstijd* als betrekkingssysteem te gebruiken. Onder belevingstijd verstaat hij de tijd, waarin de desbetreffende persoon overwegend leeft. Dit kan dus zijn verleden, heden of toekomst. Een goed voorbeeld van leven in het verleden is de bejaarde *laudator temporis acti*. Door de belevingstijd als referentiekader te nemen, zo gaat Thomae verder, kan juist worden voorkomen, dat de onderzoekresultaten over begin en verloop van het ouder worden elkaar tegenspreken. Er groeit tevens inzicht in de regel, die voortkomt uit het samengaan van verleden, heden en toekomst, die alle drie hun eigen kwaliteiten hebben. Het verleden bijvoorbeeld zowel wat betreft de verwerkte ervaringen als de onverwerkte; het heden zowel in zijn ondersteunende, of afremmende of uitputtende vorm; de toekomst tenslotte als een open respectievelijk gesloten perspectief, als een aantrekkelijke respectievelijk dreigende horizon.

Via de belevings- en ervaringstijd zou derhalve het psychologisch inzicht in ouder worden en ouderdom kunnen worden verruimd. Thomae wijst echter tevens op het grote gevaar van subjectivisme bij interpretatie van de belevingstijd. Daarom

is het wijs aansluiting te zoeken bij de concrete werkelijkheid. Een van de meest voor de hand liggende aanknopingspunten vormen de rollen of functies die de mens op zijn levensweg wachten. In de houding daartegenover weerspiegelt zich de thematiek van de individuele levensloop. Juist voor een bestudering van deze rollen hebben de begrippenparen ontwikkeld door Erickson (49) en Peck (130), grote betekenis.

Naast de rollen en de taken die met deze rollen zijn gegeven, bestaat er een tweede groep van themata, die structuur aan het leven verlenen. We doelen hier op de eisen, die gesteld worden door de omstandigheden die met de leeftijd samenhangen en waarop de persoon in kwestie moet antwoorden. Hiertoe behoren de volgende grondsituaties:

- de beroeps- en maatschappelijke wedijver, de noodzaak vol te houden,
- de gezinssituatie,
- het besef van de onvolkomenheid van het bestaan,
- de ervaring van de bestaansmonotonie,
- het besef van het definitieve karakter van het eigen lot,
- de confrontatie met de eindigheid van het bestaan.

Beide eerste situaties betreffen omstandigheden, die vooral de eerste decennia van het volwassen bestaan doordringen. Het zal niet moeilijk zijn te geloven in het belang van deze thematiek voor de psychologische ontwikkeling. De overige vier grondsituaties staan in nauwer verband met ouder worden en ouderdom.

Wanneer de mens oog krijgt voor de beperktheid van eigen visie, voor de onvervulbaarheid van alle, eigen wensen en voor de onmogelijkheid van een synthese van verlangens, die bij hem en bij anderen in zijn omgeving leven, komt hij tot een eerste fundamenteel besef van de *onvolkomenheid van het bestaan*. Bij hem ontwikkelt zich begrip voor de noodzakelijkheid van beperking van wensen en verlangens. Het compromis wordt in dat stadium reeds als een belangrijk resultaat beschouwd. Een dergelijk besef – wij zeggen dit met nadruk – groeit langzaam, bijna ongemerkt en wordt geheel opgenomen in de levensinstelling, alsof de persoon in kwestie het van te voren nooit anders had beleefd. Ditzelfde geldt voor de drie andere, nog te bespreken, themata.

De *eentonigheid van het bestaan* wordt ervaren, wanneer het leven in de beleving niets nieuws meer meebrengt, terwijl terzelfder tijd gevreesd zou worden voor een gebeurtenis, die het evenwicht verstoort. De eentonigheid noopt tot een wijziging van de levensinstelling, die kan bestaan uit een verandering in de waardering van de levenstaak. Charlotte Bühler (27) noemt deze omschakeling 'Dominanzwechsel', omdat een andere waardering dan de vroegere de overhand krijgt.

Het besef van het *definitieve karakter van het eigen levenslot* is een grondsituatie die met de beide voorafgaande nauw is verweven. Wanneer het besef van de onvol-

komenheid van het bestaan bijvoorbeeld grenzen stelt aan mijn verlangens en wensen, en de eentonigheid van het bestaan in een bepaald opzicht doet uitkomen binnen welk kader het leven zich vormt, is het nog slechts één stap naar het besef van het definitieve karakter van het bestaan. Dit besef houdt ondermeer in, dat de mens weet dat zijn levensweg vastligt en bepaalde welomschreven taken hem wachten, en dat hij zichzelf dóór heeft wat zijn capaciteiten en mogelijkheden, realiseerbare en irreële wensen aangaat. Oud worden en ouderdom krijgen daardoor het aanzien van vervulling van een lot, dat zich onmerkbaar voorbereidt in een dikwijls lang leven.

Het besef van het difinitieve karakter is aanvankelijk meer een ervaren van de begrenzing zijdelings en achterwaarts van de levensstroom, die zich nu binnen een vaste bedding voortbeweegt. Dit besef breidt zich als het ware uit en raakt tenslotte ook het perspectief, waarop het leven zich oriënteert. Hiermede raken wij reeds aan de laatste van de door Thomae genoemde grondsituaties, namelijk die van een confrontatie met de *eindigheid van het bestaan*. Wij mogen daarbij wat langer stilstaan.

Wanneer wij ons afvragen welke de kenmerkende trekken van de ouderdom zijn, komt bij vergelijking met andere levensperioden één verschil zeer duidelijk op de voorgrond te staan, namelijk dat na de ouderdom geen andere levensperiode meer volgt. Dit kenmerk zou de ouderdom doortrekken en daaraan mede gestalte geven. De volgende redenering maakt dit voorlopig aannemelijk.

De mens leeft in het heden, dat voortbouwt op het verleden met een toekomst als horizon. Aanwezigheid of afwezigheid van deze horizon bepaalt in sterke mate de gerichtheid (de belevingstijd) van de desbetreffende levensperiode. Wij kunnen ons evenmin een jeugd voorstellen zonder toekomst, als een ouderdom met een nog daaropvolgend tijdperk. Dit kenmerk van de ouderdom zou nu het meest pregnant naar voren moeten komen, wanneer de oude mens geconfronteerd wordt, of zichzelf confronteert met het laatste van de ouderdom, de dood. De doodsbeleving, dit wil zeggen, ervaren en weten dat het leven een einde heeft en de instelling daartegenover, zouden wellicht beschouwd kunnen worden als *kristallisatiepunt van de ouderdomsmentaliteit*. Met nadruk zeggen wij, dat wij met de beleving van de eindigheid dus niet bedoelen de beleving van de ogenblikken kort vóór het sterven, het sterven zelf of van enigerlei toestand daarna.

Bij nadere bestudering van het verband tussen ouderdom en doodsbeleving komen een viertal vragen op de voorgrond te staan. De eerste drie hebben betrekking op het verband tussen ouderdom en eindigheid, de vierde handelt over de betekenis van de eindigheidsinstelling voor het gehele individuele bestaan van de bejaarde. Deze vragen zullen wij nader bespreken in de volgende paragraaf.

§ 2. VRAGEN BETREFFENDE HET THEMA OUDERDOM EN EINDIGHEID

De ouderdom wordt bijna vanzelfsprekend in verband gebracht met dood en sterven. Dit mag ons niet verbazen, daar beide immers deze laatste levensperiode begrenzen. De veronderstelling, dat de bejaarde mens zich regelmatig zal bezighouden met het levenseinde en met de dood ligt dan ook voor de hand. Cahn (30, 313) merkt bijvoorbeeld op: 'Doodsproblematiek immers staat in het senium meer op de voorgrond dan in andere levensfasen'. Achter dit voorwetenschappelijke vermoeden zouden wij al een eerste vraagteken kunnen zetten.

Gezien de waarschijnlijke relatie tussen ouderdom en eindigheidsbeleving, kan verder de vraag gesteld worden naar de aard van dit mogelijk verband. Over het algemeen wordt aangenomen, dat het einde een van die verschijnselen is, die vanwege hun afschrikwekkend karakter eerder worden vermeden dan aanvaard. Vaak wordt dan ook het vermoeden geuit dat de bejaarde mens het einde zou vrezen. Zeker zou deze opvatting in het voorwetenschappelijk weten en vermoeden bestaan. Het einde zou door de ouderdom opgeroepen of met haar geassocieerd worden. De derde vraag die wij zouden willen stellen, maar die eigenlijk een specificatie is van de tweede, luidt aldus: wordt het einde tijdens de ouderdom geducht en gevreesd? Zou dit inderdaad het geval zijn, dat heeft de algemeen gangbare opvatting recht van bestaan.

Aanvankelijk waren wij ook deze laatste opvatting toegegaan. Bij ons eerste onderzoek bij bejaarden (120) viel ons echter een grote gerustheid op wanneer er bij toeval soms gesproken werd over de instelling ten opzichte en de beleving van het einde, waarop dat onderzoek echter niet was gericht. Bij nader onderzoek van de schaarse literatuur konden wij voor onze aanvankelijke verwachting ook weinig steun vinden. Wel bleek ons, dat de verbazing, waarmee de auteurs hierop reageerden algemeen was.

In ieder geval was een vraagstuk geboren. Hoewel dus ook de meeste auteurs zich verwonderden, deelden zij mee, dat het einde minder in het belevingscentrum staat van de bejaarde dan in die van de ouder wordende mens. Bij Fried en Stern (60, 482) lezen wij bijvoorbeeld: 'For most old people, death is not the source of worry that is popularly believed. Most old people's attitude toward their own death is calm as is contemplation of death of a spouse'. Ook Erich Stern (162, 218) komt tot eenzelfde bevinding, hoewel hij zich voorzichtiger uitdrukt. 'Diese (Todesfurcht) scheint mir im übrigen häufiger in der Phase des Alterns als in der Phase des eigentlichen Alters'. Sleswyk (160, 43), een Nederlands gerontoloog, merkt op: 'Het is een opmerkelijk verschijnsel dat, hoe ouder men wordt, des te geringer de vrees is voor de dood'. Toen hij dit schreef had Sleswyk reeds de leeftijd der sterken bereikt.

Toen wij tijdens ons tweede, een omvangrijker onderzoek (121), opnieuw zelf konden constateren dat het verband tussen ouderdom en eindigheidsbeleving

duidelijk van een andere aard is dan wij verwachtten, werd deze studie definitief in gang gezet.

Bij het desbetreffende onderzoek – in 1957 verricht bij een representatieve steekproef van zelfstandig wonende bejaarden, van 65 jaar en ouder in een gemeente in het zuiden van het land – werd met behulp van enkele gesprekspunten een nader inzicht in de eindigheidsbeleving verkregen. Deze gesprekspunten waren op een dergelijke wijze ingebouwd in het verloop van het gesprek, dat zij door de bejaarden als vanzelfsprekend en als gewoon werden ervaren. Klachten over het inbreuk maken op de intimiteit kwamen dan ook niet voor. Uit de antwoorden en opmerkingen, tijdens het gesprek gemaakt, werd de eindigheidsinstelling afgeleid. In het onderstaande overzicht zijn de diverse antwoorden gecategoriseerd.

TABEL I: INSTELLING VAN BEJAARDEN TEN OPZICHTE VAN DE EINDIGHEID

	Abs.	%
1. Maken zich geen zorgen; denken niet na over wat er na dit leven komt; zijn gerust.	71	35
2. Maken zich geen zorgen; denken niet na over wat er na dit leven komt; indifferente houding.	12	6
3. Maken zich geen zorgen; denken wel na over wat er na dit leven komt; zijn gerust.	99	48
4. Maken zich geen zorgen; denken wel na over wat er na dit leven komt; indifferente houding.	3	1
5. Onbekend of zij zich zorgen maken; denken er wel over na.	7	4
6. Maken zich zorgen; denken wel na over wat er na dit leven komt; zijn ongerust.	7	4
7. Onbekend.	4	2
Totaal	203	100

Wanneer wij bovenstaande gegevens opsplitsen naar:

- de mate van bezorgdheid over het einde,
  - de mate van eindigheidsbesef en
  - de mate van gerustheid ten opzichte van de eindigheid,
- zien we hetvolgende.

Juist het duidelijk overheersen van een grote mate van gerustheid en het ontbreken van bezorgdheid, terwijl toch ruim de helft van de onderzochten zegt, dat zij er wel aan denkt, heeft ons indertijd ten zeerste verwonderd.

De belangrijkste vraag die bij ons opkwam toen wij ons dit onverwachte resultaat realiseerden, was: wanneer het einde voor slechts uitzonderingen een te duchten karakter heeft, moet de belevingssfeer tijdens de ouderdom van een andere aard

TABEL 2: MATE VAN BEZORGDEHEID, EINDIGHEIDSBESEF EN GERUSTHEID

Bezorgdheid		Eindigheidsbesef		Gerustheid				
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%		
Wel bezorgd	8	4	Wel besef	116	57	Gerust	169	83
Niet bezorgd	183	90	Geen besef	85	41	Indifferent	14	7
						Ongerust	8	4
Onbekend	12	6	Onbekend	4	2	Onbekend	12	6
Totaal	203	100	Totaal	203	100	Totaal	203	100

zijn dan gemeenlijk wordt verondersteld. Daarbij sluit de vraag aan: is de eindigheid in de beleving van de bejaarde zo'n vertrouwd verschijnsel, dat de bejaarde er zich, ondanks een levendig besef, geen zorgen over maakt? En zo ja, wat betekent de eindigheid dan voor hem? En hoe is dat te verklaren? Hiermee is het vierde vraagstuk over de relatie tussen ouderdom en eindigheid aangeduid. Hoe belangrijk deze vraag is, blijkt ook uit beschouwingen van Vischer, Thomae en Charlotte Bühler. Vischer (170, 243) kent aan de instelling ten opzichte van de eindigheid een grote invloed toe op het levensgevoel. Thomae (166, 111) beschouwt het al of niet integreren van de eindigheid in het eigen bestaan als een maatstaf voor de bereikte rijpheid. Dit houdt echter niet in, dat integratie van de eindigheid het enige criterium is voor rijpheid. Er blijkt wel uit, dat de instelling ten opzichte van de eindigheid samen zou gaan met voor het bestaan belangrijke psychologische kwaliteiten, en zich derhalve leent voor een nader inzicht in de ouderdom. Behalve Vischer en Thomae heeft daarop ook Charlotte Bühler gewezen.

Charlotte Bühler wijdt in de tweede druk van haar beroemde studie 'Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem' (28, 81) een korte beschouwing aan de betekenis van de doodsbefleving. Zij stoot er als vanzelf op, wanneer zij in haar beschouwingen over de psychologie van de ontwikkeling is beland bij de constatering van het definitieve karakter van het leven in de beginnende ouderdom en van het afsluitend karakter van de eindperiode. Zij vraagt zich enigermate verbaasd af, waarom de instelling ten opzichte van de dood nog zo weinig is onderzocht. Gezien haar conceptie van de doelstelling in 's mensen leven, die aan haar studie ten grondslag ligt, is het niet te verwonderen, dat zij de leeftrant ook met de instelling tegenover het einde in een zinvol verband tracht te brengen. En niet alleen om haar theorie waar te maken, maar ook omdat zij blijkens de geciteerde auteurs aan de instelling ten opzichte van het einde afmeet in hoeverre het leven in vervulling is gegaan en volbracht. Evenals Thomae brengt Ch. Bühler derhalve de eindigheidsbeleving met rijpheid in verband.

Het bovenstaande heeft aangetoond, dat het thema van het verband tussen ouderdom en eindigheid tot de centrale vraagstukken behoort van de psychogerontologie.

Wij zouden zelfs verder willen gaan en willen zeggen: hoogstwaarschijnlijk wordt de ouderdom misverstaan, indien wij geen rekening houden met de eindigheid.

Bovenstaande vragen zullen niet alle exact uiteen te leggen zijn en dus ook niet geheel zijn te beantwoorden. Ook de beperkingen van de tot nu toe ontwikkelde methoden bepalen de grenzen van wat in dit verband mogelijk is. De vraagstelling rechtvaardigt bij enig methodisch succes de hoop, dat kennis van de eindigheidsinstelling bij bejaarden ons inzicht in de ouderdomspsychologie verruimt.

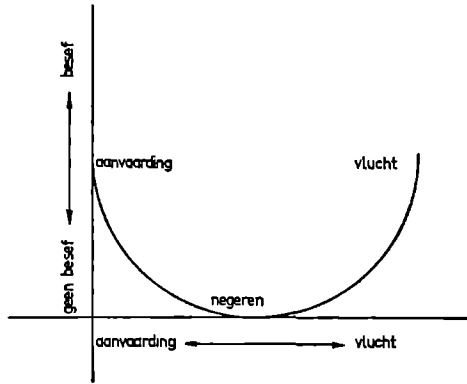
Daar het door ons aan de orde gestelde thema niet alledaags is en eerder menigvouden zal afschrikken, willen wij tot slot nog enige algemene opmerkingen maken.

Op de eerste plaats moeten wij beseffen, dat deze studie er een is vanuit een bepaald opzicht. Dus ook de eindigheid verschijnt slechts voorzover hij vanuit deze belichting – die van de psychologie – zichtbaar wordt (65). Wanneer wij dit beseffen bij het volgende, ligt hierin een eerste belangrijke beperking van de reikwijdte van deze studie besloten. De dood als eindigheid is als fenomeen te mysterieus dan dat het mogelijk is meer dan een gedeeltelijke kijk te krijgen op zijn weerspiegeling in de beleving.

Op de tweede plaats heeft de bejaarde mens – zo schijnt het – in zijn leven een standpunt gekozen tegenover de verschijnselen of gebeurtenissen die gewoonlijk in het mensenleven zijn te onderkennen. Dit standpunt kan bij de bejaarden sterk variëren. Wanneer wij het, om ons denken voorlopig te bepalen, schetsmatig weergeven: er zijn bejaarden die zich duidelijk en scherp bewust zijn van het einde. Er zijn er ook die aan het einde voorbijzien, het negeren, er nooit over nadenken, zodat men zou kunnen zeggen, dat er bij hen geen sprake is van eindigheidsbesef. Behalve een levendig eindigheidsbesef of het ontbreken van enig eindigheidsbewustzijn is nog een andere zijde van de eindigheidsbeleving duidelijk zichtbaar, namelijk die van de persoonlijke instelling tegenover de eindigheid. Hierbij staan aanvaarding, vertrouwd zijn met het einde, er gerust op zijn en berusting tegenover vrees voor het einde, doodsangst en doodsnegatie als uitingen van een vluchthouding. (Cfr. fig. I)

Zouden beide instellingsaspecten als lijnen worden voorgesteld, dan zou de eerste lijn het midden van de tweede raken, waar dus ontbreken van eindigheidsbesef samenvalt met een indifferente houding van de man, die de eindigheid koud laat.

De totale mens is er derhalve bij betrokken. Bij de instelling zou een intellectuele en een emotionele component zijn aan te wijzen. Meestal zullen zij echter zo in elkaar verstrengeld zijn, dat niet is uit te maken, welke van de twee de overhand heeft. Uiteindelijk sluit de eindigheidsinstelling een antwoord in op een levensverschijnsel, dat moeilijk is te vatten. De dood immers is er pas wanneer wij er niet meer zijn en omgekeerd. Maar het is ook, om met Von Gebattel te spreken, 'nicht ein objektives neutrales ungeschickliches, apersonales Factum, sondern 'mein Tod' und 'dein Tod' und somit 'unser Tod' (65, 389).

Figuur 1

Wanneer wij het bovenstaande plaatsen in het licht van de eindigheidsinstelling die naar het oordeel van deskundigen in onze tijd van kracht is, zal duidelijk worden hoe merkwaardig vooral het vierde vraagpunt is, namelijk dat de eindigheid voor vele bejaarden een vertrouwd verschijnsel zou zijn. Bovendien biedt een dergelijke beschouwing de gelegenheid ons thema te plaatsen in een groter verband, waardoor het perspectief van onze studie ongetwijfeld wordt verruimd. Het is echter onmogelijk aan de hedendaagse instelling ten aanzien van de eindigheid en de dood meer dan oppervlakkige aandacht te besteden. Het thema is omvangrijk en interessant genoeg voor een aparte studie. Wij willen slechts enkele opvallende visies weergeven en bespreken, bovendien enkele feiten releveren, die ons inziens indicatief zijn voor deze instelling.

§ 3. DE HEDENDAAGSE INSTELLING TEN OPZICHTE VAN EINDIGHEID EN DOOD

Reeds bij een eerste bezinning op de vraag naar de actuele instelling ten opzichte van eindigheid en dood wordt het duidelijk, dat wij in dit vraagstuk een complex en geheimnisvol geheel naderen. De vermoedens over de zin van sterven en dood zijn in alle tijden door wijsgeren en dichters onder woorden gebracht. Uitdrukkingen als: op de dag van onze geboorte beginnen wij te sterven, zijn een voorbeeld ervan, hoe diep de mensheid de dood met het leven verweven weet. Het is daarom ook niet uitgesloten, dat wij door de volgende schets de schijn wekken het vraagstuk te eenvoudig voor te stellen. Toch menen wij dat wij er, gezien ons thema, niet aan voorbij kunnen gaan. De schets geeft echter niet meer dan een korte beschrijving van de hedendaagse doodsinstelling, zonder in te gaan op de voorwaarden die hiertoe aanleiding zijn geweest. Vele vragen zullen dus onbesproken blijven.

De huidige instelling ten opzichte van de dood is een vraagstuk, dat naast psychologische implicaties, sociologische en antropologische aspecten heeft. In de onder-

scheiden gemeenschappen leven er zeer gevarieerde beelden van de dood. Herzog (76) heeft ons, vooral met betrekking tot de primitieve psyche een uitstekend overzicht gegeven. De wijsgerige antropologie op haar beurt beschrijft de diverse betekenissen die de dood voor de mens kan hebben. Beide aspecten, zowel het sociologische als het antropologische, komen hier noch volledig, noch systematisch aan de orde, het zou ons te ver voeren.

Wanneer wij nu overgaan tot het opstellen van bedoelde korte schets, willen wij onze gedachtengang voornamelijk laten bepalen door twee Nederlandse auteurs die zich vrij recent over ons vraagstuk hebben uitgesproken, namelijk Van den Berg en Rumke.

Van den Berg (15; 16; 17) heeft reeds meerdere malen gewezen op het dood-zwijgen van de dood. Naar zijn mening is de dood uit ons bestaan gerukt en proberen wij hem zo ver mogelijk uit het leven te bannen. Op diverse plaatsen in de literatuur (55; 129) wordt zelfs de veronderstelling geuit, dat, nu de seksualiteit van zijn taboes bevrijd gaat worden, de dood haar plaats heeft ingenomen. Van den Berg is de mening toegedaan, dat wij in het stadium zijn gekomen, dat de mens moet opkomen voor het 'recht te sterven'. Rumke (141, 142) drukt zich in soortgelijke beoordingen uit. Hij meent te kunnen constateren, dat 'wij de dood veronachtzaamd en verwaarloosd hebben, zodat het ons gelukt is het leven bijna dood-vrij te maken. Ja, wij hebben de dood als intrinsiek bestanddeel van ons leven uitgebannen. En om die reden heeft de mens ook verleerd zijn eigen dood te sterven'. Het is geen wonder dat in deze en soortgelijke beschouwingen de smeekbede van Rainer Maria Rilke (137) opnieuw weerklinkt:

*'O Herr, gib jedem seinen eignen Tod.
Das Sterben, das aus jenem Leben geht,
darn er Liebe hatte, Sinn und Not'.*

In dit vers en in deze opvattingen komt duidelijk tot uiting, dat wij de dood niet meer op de juiste wijze bij ons zouden hebben. Want hoe is, na bovenstaande algemene karakteristiek, onze houding ten opzichte van de dood nader te omschrijven? Rumke zegt daarover het volgende: '... het behoort tot de kenmerken van onze tijd te doen alsof de dood er niet is, de dood te negeren en waarschijnlijk ook zeer dikwijls hem te verdringen'. En hoewel Rumke toegeeft dat het normaal is de dood voor een deel te verdringen, valt uit het bovenstaande de voor ons belangrijke conclusie te trekken, dat in onze tijd het vraagstuk van de dood blijkbaar wordt opgelost door het van zijn probleemkarakter te ontdoen. De instelling 'van de dood negeren' verklaart ook dat deze minder wordt beschouwd als een aan de mens gegeven mogelijkheid, c.q. als een aan de mens immanent gegeven. De dood wordt meer gezien als een exogeen gebeuren en als een aan het leven gewelddadig gebeuren. Dit stelt de mens in staat te doen alsof de dood alleen van buitenaf op hem

aankomt. De dood is veruitwendigd en zo geïstitutionaliseerd, dat wij hem van zijn endogene basis hebben verdrongen. De mens heeft hem gevangen in gebruiken, rituelen en ceremoniën. Hierdoor is hij buiten het leven komen te staan. Dat dit geen grootspraak is, bewijst bijv. de 'big business', die tegenwoordig de begrafenisondernemingen in de Verenigde Staten zijn. Evelyn Waugh dreef er in zijn beroemde roman 'The loved one' terecht de spot mee. Welke vormen dit kan aannemen, toont het volgende advies van W.M.Krieger uit zijn 'Successful funeral service management': 'If you expect to succeed, you must adopt the proper concept of modern funeral service. Whom do you serve? Certainly you do not serve the dead. There is relatively little that you can do for the one who has departed. Funeral service is a service for the living. Everything that you do is for the family, the relatives, and the friends of the deceased. In order for you to serve the living, I can think of no better way to express the value of suitable decoration in your selection room than this: Colour brings light, and light brings life' (geciteerd in 17, 202).

Ook in ons eigen land is de dood van het leven vervreemd. Men wordt tegenwoordig meestal in het ziekenhuis geboren en meestal sterft men er ook. Thuis, in de normale omstandigheden van alle dag, is daarvoor geen plaats meer. Wij hebben eveneens de indruk, dat de uniforme doods- en begrafenisplechtigheden in West-Europa, de mens nog slechts zelden op de gedachte brengen zijn eigen dood te sterven. Eerder zou dit onze houding blijken dat wij willen zeggen: bij ons wordt niet gestorven! (141).

Het valt dus inderdaad niet te ontkennen, dat de dood in onze tijd een minder sprekende inhoud en betekenis heeft dan bijvoorbeeld in de middeleeuwen. Van den Berg verwijst hierbij naar Huizinga's Herfsttij der middeleeuwen (15, 15). 'In die tijd waren ziekte en dood voor iedereen zichtbaar. De dood had een iedereen onmiddellijk aangaande gedaante. In de dodendans speelde men zijn spel, dat iedereen verstond (...). De dood was, evenals de ziekte, voortdurend aanwezig'.

Toch twijfelen wij zelf ten dele aan het boven ontwikkelde beeld. Is het wellicht slechts de halve waarheid? Want bij kritische beschouwing van de schildering die Van den Berg en Rümke geven, valt het op dat hun wijze van formuleren voorzichtiger is. Bovendien is merkwaardig, dat zij in hun formulering vaak kiezen voor een meer dynamische tekening van de verhouding ten opzichte van de dood dan voor een meer statische. De voorzichtigheid mag wijzen op het feit dat de hedendaagse instelling ten opzichte van de dood zonder meer gekarakteriseerd wordt door het negeren en verdringen van de dood, het dynamisch karakter van de verhouding duidt er op dat de dood zo machtig is, dat hij niet is uit te bannen. Met andere woorden: de dood is zo eigen aan de mens, de mens zo nabij, dat hij niet geheel te verdringen is.

Inderdaad lijkt ons dit de werkelijke situatie. Anders zou bijvoorbeeld het prestige van de medicus ook niet zo groot kunnen zijn. Nu verschijnt de dokter ons als de

heer over leven en dood. In ziekte en ongeluk verschijnt de dood op een indirecte wijze, en de angst die beide meebrengen is tekenend voor onze instelling ten opzichte van de dood. Verder blijkt de juistheid van deze visie ook uit het feit, dat de gedachte aan de dood zo gemakkelijk angst oproept. Wanneer de dood inderdaad komt, spreekt men vaak van doodsangst. De term 'doodsangst' kan echter verwarring wekken. Want hiermee wordt in dit verband aangeduid een overtreffende trap van angst in plaats van 'angst voor de dood'. Dit gebruik van de term dood in doodsangst is eigenlijk heel juist, want angst kenmerkt zich immers doordat hij geen object heeft! Wij moeten dus spreken van doodsrees. Wanneer wij daar even dieper op ingaan achterhalen wij wellicht nog iets meer van de hedendaagse instelling.

Een groot deel van deze rees zou inderdaad op rekening komen van angstige voorgevoelens betreffende het stervensuur. Discussies over het vóór en tégen van het bewust beleven van het sterven zijn dan ook druk gaande (141). Maar lang niet alle doodsrees is rees voor de dood. Rümke somt de volgende mogelijkheden op: rees voor het verlies van onszelf, rees voor passiviteit, rees voor verlies van liefde, rees voor verlies van bezit, rees voor een uiterste eenzaamheid en rees voor straf. Aan deze rij kunnen wij er nog meer toevoegen, onder andere rees voor verlies van verstandelijke vermogens, rees voor verlies van zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Het is merkwaardig dat Rümke hierbij dus een onderscheid maakt tussen doodsrees en rees voor de beroving van bijvoorbeeld liefde, bezit, etc. Ons komt het nu juist voor dat alle objecten van de rees samen de dood uitmaken. Met andere woorden: dat in de beleving van het verlies van liefde of het verlies van de verstandelijke vermogens, c.q. de eindigheid, gestalte krijgt. Uit een latere publikatie van Rümke blijkt, dat hij eveneens tot deze interpretatie neigt (142, 166). De door Rümke gegeven vormen van doodsrees en die wij daaraan hebben toegevoegd geven duidelijk aan, dat het hier gaat om het eigen 'ego' en zijn attributen. In veel gevallen jaagt dus niet de dood zelf angst aan, maar de consequenties daarvan voor de mens zelf. Wij kunnen het ook anders formuleren: het hedendaagse, versmalde doodsbesef is alleen te begrijpen bij een versterkt zelfbewustzijn of ik-besef.

Wij geloven nu te zijn doorgestoten tot de kern van het vraagstuk. De essentiële vraag lijkt ons namelijk of het 'leven' de dood in zich moet integreren om optimaal genoemd te kunnen worden. Wij zijn de overtuiging toegedaan dat door de dood uit het leven te bannen en – hoe paradoxaal het ook klinken mag – het leven uit de dood, het leven verarmd wordt. Wij moeten echter tot de conclusie komen, dat heden ten dage dood en leven niet meer voldoende in elkaar verweven zijn. Hoewel het ons te ver zou voeren diep in te gaan op de factoren die geacht kunnen worden van invloed te zijn op de hedendaagse doodsinstelling, zouden wij toch voor een tweetal factoren een uitzondering willen maken. Niet alleen kan dat de hedendaagse instelling verduidelijken, maar ook zal daarvan straks het belang blijken bij de interpretatie van de gegevens uit ons onderzoek.

Voor de hedendaagse betekenis van de dood, die een slechts oppervlakkige en een marginale is, moeten redenen aanwijsbaar zijn. Sociologische studies (63; 173) maken aannemelijk dat in de vorige en ook in het begin van de twintigste eeuw een weinig aantrekkelijke voorstelling van de dood leefde en gepropageerd werd. Het perspectief dat de kerken met betrekking tot de dood boden was door het dreigen met de verdoemenis eerder afschrikwekkend dan opwekkend. Het is niet uitgesloten dat deze voorstelling te negatief is geweest om haar op een gezonde manier te kunnen verwerken. De verwerkingsvorm die daarom voor de hand lag, was de verdringing. En voorzover deze negatieve voorstelling een areligieusiteit tengevolge heeft gehad, kan dit areligieuze perspectief tevens gelden als grond voor de afschrikwekkende dood. De dood zou in dat geval moeilijker te plaatsen zijn, omdat men er geen raad mee zou weten.

Een andere ons inziens belangrijke factor is het volgende. De snelle en voortvarende ontwikkeling van de medische wetenschap bracht met zich, dat op de biologische dood te sterk de klemtoon werd gelegd (109, 379). Daardoor spreekt men ook wel van een 'dehumanisering' van de dood. Men bedoelt dan, dat de mens die gaat sterven of op sterven ligt, niet of slechts onvoldoende op de hoogte wordt gesteld van de toestand waarin hij verkeert. Hierdoor zou reeds bij voorbaat voor menig een de mogelijkheid zijn afgesneden om de dood tot een persoonlijke dood te maken. Nu echter staan de uitstekende medische begeleiding en de vaak weinig met de dood vertrouwd instelling van de medicus (141) bloot aan het gevaar, met betrekking tot de dood 'summa cura' te doen verkeren in 'summa negligentia', zoals Heijmans (80) opmerkt. En niet alleen wordt ons op het sterfbed de dood verzwegen, dit geldt ook voor vele andere, kritieke situaties, waar het op zijn plaats zou zijn.

Als wij voor het ogenblik aannemen dat genoemde factoren inderdaad werkzaam zijn, is het een weinig reële verwachting, dat de mens nog een juist inzicht in de dood en zijn betekenis heeft bewaard. Met des te meer verbazing echter herinneren wij ons de gerustheid van de bejaarden ten opzichte van hun dood, zoals wij in de vorige paragraaf hebben gezien. En niet alleen bleek de literatuur dat te onderschrijven, ook Rumke is die mening toegedaan, blijkens een uitlating in hetzelfde artikel, waarin hij zijn visie geeft op de actuele doodsinstelling.

Over de relatie levensstijlperk en doodsbefes schrijft Rumke het volgende: 'het kind speelt met de dood, de adolescent idealiseert de dood of strijdt met de dood, de jongeman vergeet de dood, de dood wordt in het midden van het leven wellicht het meest gevreesd, de ouderen verlangen naar de dood'. Wij spraken van *gerustheid* over, Rumke spreekt zelfs van *verlangen* naar de dood. Wij staan nu dus voor de vraag, duidelijk te maken hoe de bejaarde mens naar de dood kan verlangen of er gerust op kan zijn, terwijl de hedendaagse instelling er een is van voorbijzien aan en verdringen van de dood. De bovenstaande, merkwaardige bevinding doet de vraag

rijzen of er niet een specifieke relatie bestaat tussen ouderdom en dood. Dus ook bij de analyse van de hedendaagse doodsinstelling stoten wij opnieuw op het vraagstuk van de relatie tussen ouderdom en dood, tussen ouderdom en eindigheid. Ons vraagstuk lijkt derhalve tot een centrale problematiek te horen.

§ 4. SAMENVATTING

Ter wille van een duidelijke probleemstelling vatten wij de voorafgaande beschouwingen en conclusies samen.

Deze studie wil een bijdrage zijn tot de psychogerontologie, die op het continent van Europa als een onderontwikkeld gebied beschouwd kan worden. Bij deze verkenning dienen wij minder de chronologische leeftijd als maatstaf te hanteren dan de belevings- of ervaringstijd. Met dit laatste willen wij uitgaan van de tijd (verleden, heden of toekomst) waarin de bejaarde mens blijkens zijn verhalen leeft. Deze methodische aanpak zal het ons mogelijk moeten maken de ouderdom binnen te treden. Feitelijk doen wij dit aan de hand van een onderzoek naar de instelling ten opzichte en de beleving van de eindigheid. Deze vormen een van de themata, die aan de ouderdom c.q. aan het leven, structuur en inhoud zouden verlenen. De volgende vragen zullen daarbij centraal zijn: staat de beleving van de eindigheid bij bejaarden sterker op de voorgrond dan bij jongeren? Hoe is de verhouding tussen ouderdom en eindigheid? Wordt de eindigheid door bejaarden geducht, of zijn zij veel meer dan niet-bejaarden vertrouwd met de eindigheid?

Het antwoord op deze vragen kan inzicht verschaffen in de betekenis van de eindigheid voor het laatste levenstijdperk, zodat wij kunnen nagaan of de instelling ten opzichte van de eindigheid inderdaad als kristallisatiepunt van de ouderdom kan worden beschouwd. Tevens houdt het wellicht een antwoord in op de vraag naar de betekenis van de eindigheid voor het gehele menselijke bestaan. Zoals wij in § 3 hebben gezien, is het einde van het bestaan voor zeer velen problematisch geworden en kunnen de resultaten van onze studie in dit verband wellicht een verhelderende indicatie bevatten.

Bij bovengenoemde thema's van onderzoek zullen uiteraard de factoren in de beschouwing betrokken worden, die van invloed geacht worden op instelling ten opzichte en beleving van de eindigheid, terwijl eveneens aandacht zal worden gegeven aan factoren, die door instelling en beleving worden beïnvloed. In het bijzonder denken wij hierbij aan de mate van eindigheidsbesef.

Op deze wijze hopen wij via de thematiek van de eindigheid een beeld te verkrijgen van het laatste levenstijdperk, de ouderdom.

*Enige hoofdlijnen van de geschiedenis
der psychogerontologie en het
onderzoek naar ouderdom en eindigheid*

L'image d'une ligne qui monte jusqu'à un sommet plus ou moins élevé pour retomber ensuite à zéro, paraît bien insuffisante pour rendre fidèlement la marche d'une vie humaine. Chaque âge paraît faire valoir ses droits, là même où du point de vue pragmatique nous ne voyons d'abord que déchéance.

E. MINKOWSKI (116, 259)

§ I. INLEIDING

Wij hebben reeds opgemerkt dat de geschiedenis van de psychogerontologie kort is. Wanneer wij nagaan in welke tijd het begin ervan moet worden gezocht, tasten wij nog gemakkelijk in het duister. Een even onloochenbaar feit als de vestiging van Wundts laboratorium in 1879 te Leipzig voor de psychologie, is er niet aan te wijzen voor de psychogerontologie. Toch heeft de mensheid reeds vroeg een min of meer omschreven gedragsbeeld gehad van de oude mens. Dat bewijzen de uitspraken over de ouderdom, te vinden in de bijbel, bijvoorbeeld: Want niet om lange levensduur is de ouderdom eervol, en niet naar het aantal jaren wordt hij berekend; maar wijsheid is voor de mensen: grijze haren, een smetteloos leven; hoge ouderdom (Sap. 4:8 en 9); gezegden ook zoals het volgende dat eveneens uit de oudheid stamt en aan Hesiodos wordt toegeschreven: 'In de jeugd daden, in het midden raadselen, in de ouderdom gebeden'. In dit geheel van voorwetenschappelijk weten is zelfs een duidelijke onderscheiding te maken tussen degenen die een positief en degenen die een negatief beeld van de ouderdom ontwerpen. Om met de laatste categorie te beginnen: Aristoteles schilderde in zijn *Rhetorica* een overwegend negatief beeld van de ouderdom, Cicero, tegenspeler in deze van Aristoteles, schreef een beroemde

verdediging van de ouderdom, De Senectute. Beide opvattingen hebben in de historie navolging gevonden, zodat men kan spreken van een aristotelische en een ciceroniaanse traditie. Shakespeare kan met het beeld dat hij onder meer van de ouderdom gaf in zijn 'As you like it' gelden als een representant van de aristotelische traditie, terwijl Goethe eerder in de ciceroniaanse traditie staat. Ongetwijfeld hebben beide categorieën denkers, dichters en schrijvers vaak verrassende ideeën geopperd en visies ontwikkeld, die niet of nog slechts zeer ten dele als aanzetstukken voor verder wetenschappelijk onderzoek zijn benut. Hun opvattingen lopen uiteen, gebaseerd als zij zijn op incidentele waarnemingen en ervaringen, of op een intuïtief verstaan van de oude mens. Bij hen kan dan ook moeilijk het begin van het systematisch psychogerontologisch denken worden gezocht.

Vaak plaatst men het begin van de psychogerontologie in 1922, het jaar waarin George Stanley Hall zijn 'Senescence, the last half of life' liet verschijnen. Dit wil niet zeggen, dat er vóór die tijd niet over de ouderdom werd geschreven. De oudste ons bekende bibliografie van onder meer de psychogerontologie is van het jaar 1880 en te vinden in de Index Catalogue of the Library of the Surgeon-General's Office, Volume I. Daarin treft men onder 'old age' ook een aantal psychologische titels aan, voor het merendeel Franse publikaties, die de hygiëne van de ouderdom aan een beschouwing onderwerpen. Daarnaast hebben ook vertegenwoordigers van vele, maar niet alleen menswetenschappen de psychogerontologie mede voorbereid. We denken bijvoorbeeld aan de mathematici Quetelet* (1835) en Galton (1883). Beiden betrokken de leeftijd als invloedrijke factor in hun beschouwingen. De bioloog Metchnikoff behandelde de ouderdom uitvoerig in zijn studies en ontwikkelde een theorie over het doodsinstant; de medicus-antropoloog Carl Gustave Carus (1830) tenslotte gaf als eerste een overzicht over de verschillende levensstadijperken en hun onderlinge samenhang (33, 206).

Onafhankelijk van elkaar kwam op verschillende plaatsen het denken over de mens in de opeenvolgende levensfasen op gang, en hoewel het kind aanvankelijk alle aandacht voor zich opeiste, bleef de ouderdom, ook als was het sporadisch, belangstelling trekken. Wij kunnen derhalve in de negentiende eeuw nog niet spreken van een aparte tak binnen de psychologie, die zich psychogerontologie kan laten noemen. Tot na de Eerste Wereldoorlog moesten wij wachten voor deze definitief een aanvang nam. Ongeveer in dezelfde jaren verschenen, onafhankelijk van elkaar, in de Verenigde Staten van Amerika en in Europa studies over de ouderdom. De meest omvangrijke en ook de meest volledige studie is die van George

* Quetelet geeft zelfs een fraaie omschrijving van het object der ontwikkelingspsychologie: 'On ne s'est guère occupé davantage d'étudier le développement progressif de l'homme morale et intellectuel, ni de reconnaître comment, à chaque âge, il est influencé par l'homme physique, ni comment, lui-même, il lui imprime son action'. Hij voegt er niet zonder genoegen aan toe: 'Ce beau sujet de rechercher est resté pour ainsi dire, intact'. (133, Tome I, 2).

Stanley Hall (1922) 'Senescence, the last half of life'. Hall willen wij om die reden dan ook graag de eerste psychogerontoloog noemen. Eerst toen was de tijd blijkbaar rijp voor een afzonderlijke beschouwing van de ouderdom. De Europese studies zullen wij vermelden in § 3.

In het hiernavolgende beperken wij ons tot een beschrijving van enkele hoofdlijnen van de psychogerontologie. Zij zullen ons straks de gelegenheid bieden duidelijker de plaats aan te geven van ons thema in het geheel van de psychogerontologie dan anders mogelijk zou zijn.

§ 2. DE AMERIKAANSE STROMING

In de psychogerontologie zijn twee stromingen te onderkennen, die beide een eigen geschiedenis hebben en beide ook in een eigen tempo tot ontwikkeling worden gebracht. Een van deze twee richtingen heeft vooral representanten in Amerika*, de tweede vooral in Europa. Daarom spreken wij voorlopig van de Amerikaanse en van de Europese stroming.

George Stanley Hall kunnen wij dus beschouwen als de grote initiator van de psychogerontologie in Amerika. Daarom staan wij wat langer bij hem stil.

Hall, vooral bekend als ontwikkelingspsycholoog, had na de publikatie van zijn bekende 'Adolescence' in 1904 reeds gehoopt zijn wetenschappelijke arbeid te kunnen besluiten met een studie over de ouderdom.

In 1922, op 76-jarige leeftijd, enige jaren na zijn pensionering, was dit werk inderdaad voltooid. Opzet van deze studie was een bijdrage te zijn: 'to a better and more correct understanding of the nature and functions of old age, and also a psychologist's contribution to the long-desired but long-delayed science of gerontology' (73,v). De titel van zijn studie kan in dit verband moeilijkheden opleveren, want 'senescence' begint daarin al vóór in de veertig (73, vii). Dit verklaart wel de ondertitel, die, meer modern geformuleerd, niet van 'the last half' maar van 'the second half of life' zou hebben gesproken. De ondertitel dient trouwens meer als een programma opgevat te worden dan als een verduidelijking van de titel.

Op tal van plaatsen blijkt Halls visie op de ouderdom. Om ons tot een enkele aanhaling te beperken: 'As a psychologist I am convinced that the psychic states of old people have great significance. Senescence, like adolescence, has its own feelings, thoughts, and wills, as well as its own physiology, and their regimen is important, as well as that of the body' (73, 100). Het is maar één stap van deze formulering naar

*Wij rekenen bijvoorbeeld ook de Brit Welford en zijn medewerkers, die zo voortreffelijk werk verricht hebben aan de 'Nuffield foundation' tot de Amerikaanse stroming. Welford (181) die in 1959 een overzicht verzorgde voor Amerika van de Europese research kwam tot een overzicht met 139 publikaties. Daarvan waren er 112 van Engelse huize, en bijna alle van experimenteel-psychologische aard.

de opvatting dat de ouderdom een apart levenstijdperk kan worden genoemd, een standpunt dat Hall, gezien de boven aangehaalde opzet van zijn werk, ongetwijfeld heeft ingenomen.

Vooral om tweeërlei redenen is het werk van Hall van groot belang. Het bevat een uitvoerige literatuurstudie van diverse wetenschappen, die zich hebben uitgesproken over de ouderdom; een literatuurstudie, die vrijwel volledig alle voorafgaande denken samenvat. Op de tweede plaats zijn zelfs van bijzonder gewicht de talrijke beschouwingen, die stoelen op exploratie van zijn eigen ouderdomsbeleving en op die van anderen, van wie hij via een enquête gegevens verkreeg.

Hall is echter nog uit de oude school. Hij heeft zijn beschouwingen niet ingekleed in termen, eigen aan de hedendaagse experimentele researchpsychologie. Bovendien zijn de belangrijke ervaringsdata van Hall niet verkregen met methoden, die kort na hem algemeen gangbaar werden in Amerika. Hall gebruikte onder meer de methode van de introspectie, die in de ogen van de behaviouristen alle geldigheid miste. Om die redenen heeft Hall voor hen alleen nog historische betekenis. Wij beschouwen zijn studie echter als een bron van een groot aantal aantrekkelijke, nader te toetsen veronderstellingen. Wij staan niet alleen met deze opvatting. In een recente schets van de geschiedenis van de psychogerontologie blijkt Birren deze mening eveneens te zijn toegegaan. (20, 73).

Kunnen wij Hall nog een bewustzijnspsycholoog noemen, na hem werd de problematiek van de psychogerontologie, vooral onder invloed van het behaviourisme geheel anders gesteld en benaderd. Hall kon aan zijn studie bijvoorbeeld nog de titel 'Senescence' meegeven. Na hem werd een dergelijk woordgebruik als vooringenomen beschouwd. Men gebruikte nu liever meer gereserveerde aanduidingen als 'age' en 'aging'. Er had dus een duidelijke koerswijziging plaatsgevonden. Voortaan liet men in het midden of de menselijke levensloop, overeenkomstig het voorwetenschappelijke denken, in te delen zou zijn in levenstijdperken. Ofschoon nog regelmatig woorden als 'senescence, senectitude, old age' gebruikt worden, was de aandacht toch niet meer gericht op het gedrag van deze mens of deze groep mensen, verkerend in het laatste levenstijdperk. Men onthield zich van een oordeel. De belangstelling ging meer uit naar dynamische processen. Aangezet door en in navolging van kinderpsychologisch onderzoek, ging steeds meer de vraag overheersen hoe de verschillende gedragsaspecten van de mens door de jaren heen, zouden veranderen. En dit noemde men terecht 'aging'. Men ging van de vooronderstelling uit dat evenals in de jaren tot aan de adolescentie, ook daarna hoogstwaarschijnlijk veranderingen in de psychologische functie zouden optreden, terwijl tot dan was aangenomen dat het menselijk gedrag na de puberteit door een grote mate van stabiliteit en constantie zou zijn te kenmerken. In deze context past bijvoorbeeld de volgende uitspraak van Walter R. Miles (1933): 'Maturity, later maturity and senescence are still a realm for folklore, anecdote and personal impression' (112, 101).

Als belangrijkste vooroordeel beschouwde Miles de opvatting dat de volwassen mens teveel als leeftijdsloos werd gezien. Onderzoek bij proefpersonen van alle leeftijdsklassen werd dus urgent.

Dit onderzoek zou niet zo snel en zo gevarieerd op gang zijn gekomen, wanneer de testpsychologische methodiek inmiddels niet zo ver ontwikkeld zou zijn. Vooral door de gunstige ervaringen, tijdens de Eerste Wereldoorlog opgedaan met de bekende intelligentie-toetsen, de Army-A en de Army-B-test (cfr. Anastasi, 6), en met de reeds vroeger ontwikkelde methodieken voor het onderzoek van vooral fysiologisch-psychologische gedragsaspecten, konden deze methoden als het ware meteen worden toegepast.

Onafzienbaar bijna is de stroom van grotere en minder grote onderzoekingen bij proefpersonen van allerlei leeftijdsklassen. Het zou ons te ver voeren de opeenvolgende fasen in dit onderzoek stap voor stap te volgen. Daar dit elders reeds gedaan is, volstaan wij met daarnaar te verwijzen (136).

Wel is het noodzakelijk aan te geven welke gedachtengang daaraan ten grondslag heeft gelegen. Bij deze beschouwing zullen wij ons baseren op enige psychologen, die in Amerika een vooraanstaande rol hebben gespeeld of nog spelen in de psychogerontologie.

Vooraf is het noodzakelijk een opmerking te maken over de term 'aging'. 'Aging' is niet adequaat te vertalen met 'veroudering'. Niet alleen is de laatste term in ons taaleigen gereserveerd voor het biologisch aspect, bovendien duidt hij ook voornamelijk op een overgangsfase die ligt tussen nieuw en oud, tussen middelbare leeftijd en ouderdom. Hij is dus ook in dat opzicht veel beperkter dan het Amerikaanse 'aging'. De Amerikanen verstaan onder 'aging' het gehele proces van ouder worden, dat reeds inzet tussen 20 en 30 jaar en voortduurt tot de dood intreedt. Het is dus een zeer ruim begrip.

Miles is de eerste bij wie wij stilstaan. Wij hebben hem gekozen, omdat hij een van de belangrijkste en na Hall een van de eerste psychologen is geweest, die zich met onderzoek van 'aging' heeft beziggehouden. Na het voorgaande is het duidelijk dat de oorspronkelijke, gerontologische vraagstelling, die gericht was op praesenum en senium, bijzonder drastisch is verruimd doordat men zich richtte op het verschijnsel van 'aging'. Zonder dat zou Miles zich nooit voor gerontologische vraagstukken zijn gaan interesseren. Deze belangstelling werd namelijk in 1927 gewekt toen hem opviel dat mannen boven de veertig moeilijk werk konden vinden in de industrie. Toen hij ontdekt had dat van deze groep en van de oudere leeftijdsgroepen weinig was onderzocht, bracht dit hem tot oprichting van een werkgroep, waarin behalve Miles o.m. zitting hadden L. M. Terman en Edwin K. Strong, allen medewerkers van het psychologisch laboratorium aan de Stanford University, bekend o.m. door de revisies van de Franse Binet-Simon-intelligentieschaal. (20).

Het mag derhalve geen verwondering wekken, dat Miles zich tot een test-

psychologische benadering van het vraagstuk heeft beperkt. In zijn bijdrage aan het verzamelwerk van Cowdry 'Problems of aging' (1939), de eerste keer dat in Amerika de psycholoog officieel mocht meepraten over deze problematiek naast medici, chemici, biologen e.a., heeft hij een evenwichtige beschouwing geleverd aan de hand van de onderzoeken tot dan verricht. Zijn wens blijft dat men de tweede levenshelft minder leeftijdsloos gaat beschouwen dan in het verleden het geval is geweest. Aan de psycholoog is de taak gegeven uit te maken, welke de positieve en welke de negatieve kanten zijn van ouder worden en ouderdom. Als zijn belangrijkste conclusie kan het volgende gelden: aftakeling of deterioratie is onvermijdelijk, hoewel de individuele verschillen bijzonder groot zijn. Hij voegt eraan toe: '... the more the behavior product involves experience and considered judgement, the more resistant it is to the psychophysiological age deterioration' (113, 569). Deze conclusie is dus gebaseerd op experimenteel, veelal testpsychologisch onderzoek bij proefpersonen van verschillende leeftijden. Verschillen in de gemiddelde resultaten van deze groepen wezen Miles de weg.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam de ontwikkeling van de psychogerontologie zo goed als stil te liggen. Kort daarna werd in 1945 de 'Gerontological Society' opgericht, terwijl in 1947 de 'Division on Maturity and Old Age' binnen de American Psychological Association startte. Deze sectie werkte nauw samen met de 'Section on Aging' van de National Institute of Mental Health, in 1953 in het leven geroepen, waarvan James E. Birren het hoofd is.

Birren, wellicht de meest geavanceerde psychogerontoloog, liet in 1959 verschijnen het 'Handbook of aging and the individual, psychological and biological aspects', dat ons tot leidraad voor de hedendaagse gedachting zal dienen. Hierin schreef hij zelf het inleidend hoofdstuk, dat naar Europese trant ongetwijfeld voornamelijk uit theoretische beschouwingen zou hebben bestaan. Dat is bij hem niet het geval; de titel wijst reeds daarop: 'Principles of research on Aging'. Birren is een voorstander van de mathematiserende psychologie op een behaviouristische basis. Hij praat niet over 'personality', maar over 'living things' en 'the organism'. Wij willen geenszins Birren het recht betwisten zich beperkingen op te leggen. Alleen willen wij erop wijzen dat een dergelijke beperking gevolgen heeft voor het te onderzoeken thema. Wat verstaat Birren immers onder 'aging'? Wanneer hij deze vraag behandelt, begint hij met grote omzichtigheid. 'The recency of aging as a subject matter within science prevents us from having a satisfying perspective about it' (18, 3). Iedere omschrijving sluit naar zijn mening iets uit. In ieder geval heeft het iets te maken met de latere levensperioden en niet met de jeugd. 'Research on aging is the systematic inquiry into the regularities in the structures and functions of living organisms as they move forward in time in the latter part of life-span' (18, 5).

Ofschoon het merkwaardig is structuren of functies antropomorf voor te stellen, gaan wij daar niet verder op in. Waarom dit 'ouder worden' pas opgaat voor de

periode vanaf de volwassenheid en niet reeds eerder begint – de gezichtsscherpte veroudert immers in de eerste levensjaren van de mens reeds aanmerkelijk – is evenzeer een vraag, waarin wij ons niet zullen verdiepen. Birren beschouwt 'aging' als een zeer ruim thema, waardoor ook vertegenwoordigers van andere wetenschappen akkoord kunnen gaan met bovenstaande omschrijving. Beter, want concieser en meer werkelijkheidsgetrouw omschrijft hij 'aging' aldus 'a broad process of postmaturational change in the structural and functional properties of living things' (18, 6).

'Aging' kan bepaald worden door het organisme en/of door de omgeving. Opzet is nu de mechanismen te ontdekken die dit bepalen, zodat voorspellen mogelijk wordt. Daarbij stelt hij verder de eisen, die aan de mathematiserende psychologie eigen zijn, zoals de manipuleerbaarheid van de variabelen, waarvan de bijdrage aan een eventuele verklaring groter is naarmate zij gemakkelijker zijn te manipuleren.

In welke richting wijst het proces van 'aging'? Daarover zegt Birren het volgende. '... the use of the term „aging” is suspiciously viewed as implying a belief in a systematic degradation of the organism'. (18, 10) Hoewel hij in zijn verdere beschouwingen duidelijk maakt dat een dergelijke waardering van een proces vanuit het standpunt van research niet nadelig behoeft te zijn – de bejaarde kan immers door zijn 'psychologische leeftijd' die bepaald wordt door zijn 'capacity to adapt' (18, 19) nog zijn als een jeugdige – toch twijfelen wij er niet aan, dat dit onwillekeurig het denken richt en de thematiek van de onderzoeken mede bepaalt. Tenslotte willen wij ingaan op de zojuist aangehaalde 'capacity to adapt'.

Deze eigenschap kent hij toe aan het individu, wiens rol niet nader wordt aangegeven. Het is duidelijk, dat niet alleen de aanpassing zelf, maar ook de mate daarvan vooral om aandacht vraagt. Nu blijft echter de vraag over, welke te onderzoeken structuur of functie voor deze aanpassing zorg draagt. Hier naderen wij een vraagstuk, waarover men van mening kan verschillen. De experimenteel denkende psycholoog zal eerder geneigd zijn een bepaald gedragsgeheel met functie of functiegeheel te betitelen, terwijl wij dergelijke gedragingen toekennen aan de persoonlijkheid, die dit gedragspatroon zelf mede gevormd heeft en steeds opnieuw ontwerpt. Sluit men de hypothese der 'persoonlijkheid' buiten, dan beperkt men ook de eigen methodiek, omdat de methoden waartoe de categorie persoonlijkheid de mogelijkheid opent, eveneens worden buitengesloten.

Zoals wij in het eerste hoofdstuk hebben aangegeven, ontmoeten wij via de belevingstijd een problematiek, die binnen de visie van Birren niet kan opkomen. In zijn beschouwingen, zowel die van theoretische aard als die welke zijn eigen onderzoeken betreffen, zal men dan ook de problematiek rondom het einde tijdens de ouderdom niet ontmoeten. Gezien zijn wetenschappelijk uitgangspunt wordt dit begrijpelijk. Een dergelijke vraagstelling is voor hem irrelevant, omdat

daarvoor condities moeten zijn vervuld die hij buiten beschouwing laat, zoals de erkenning van de persoonlijkheid bijvoorbeeld als een instantie, die betekenis verleent aan al wat in haar omgaat en wat haar omgeeft.

De opvatting van Birren is in zijn soort te waarden. Zoals wij echter reeds lieten weten, gaat zijn ontwerp uit van een methodologisch standpunt dat het onze niet is. Birrens concept is goed te begrijpen uit het voorafgaande. Toen na Hall, onder invloed van het behaviourisme, een aanzienlijke distantie moest worden ingenomen met betrekking tot de te onderzoeken mens, en qua zienswijze en onderzoeksmethodiek steun werd gezocht en verkregen bij fysiologie en biologie, werd ook een thematiek tot ontwikkeling gebracht, die – gezien vanuit de mens – hem slechts voorzover hij meetbaar is, aanging. Daar kwam bij dat de testpsychologische methodiek veel onderzoekers aanleiding gaf tot een zekere 'Funktions-Lust', zonder dat gestreefd werd naar een adequate benadering van de te onderzoeken mens. Meer nadruk dan de onderzochte kreeg het onderzoeksmiddel, de methode. Zoals in het behaviourisme in zekere zin de prikkel belangrijker is dan de reactie, juist omdat de eerste de tweede bepaalt, zo ook werd niet zozeer het relevante psychologisch aspect, eigen aan de mens, hoofdthema, maar dat wat gemakkelijk was te onderzoeken. Het was daarom niet onwelkom dat de afhankelijk variabele, in ons geval 'aging', een vaag gegeven was. Men was zodoende vrij om te onderzoeken wat men wilde. De irrelevantie van de onderzochte factoren was niet vlug duidelijk, evenmin de ongeschiktheid van veel methoden die ontleend werden aan de kinderpsychologie.

De slotsom is derhalve, dat door een grotere distantie een verwijdering ontstaat is tussen onderzoeker en thema van onderzoek. Een verwijdering die, zoals uit het waardevolle werk van Birren e.a. blijkt, wel degelijk tot resultaten – vooral van fysiologisch-psychologische aard – kan leiden, wanneer maar serieus gezocht wordt naar een relevante vraagstelling. Deze blijft echter van het werkelijk bestaan van de ouder wordende en bejaarde mens te ver verwijderd om hem te leren begrijpen vanuit zijn eigen situatie.

Dat er ook in Amerika in dit opzicht geen eenstemmigheid heerst is duidelijk. Gezien het bovenstaande mag men zich niet verbazen, wanneer ook binnen de kring van researchpsychologen wel eens een waarschuwend stem is gehoord. John E. Anderson namelijk merkte tijdens een in 1955 gehouden researchconferentie, gewijd aan 'psychological aspects of aging', het volgende op: 'In modern psychology there has been a movement away from the normative and descriptive studies toward so called hypothesis research in terms of theoretical models and constructs. But in the study of living organism such developments represent an advanced stage in the history of science which appears only after a great wealth of descriptive, observational and crude experimental data are available. From this point of view the scientific study of aging is still largely in the exploratory and programming

stage', (8, 78). Deze zienswijze onderschrijven wij, omdat zij ons inziens juist is.

Ofschoon het bovenstaande de 'headlines' vormen van het psychogerontologische denken in Amerika, is het wel goed zich te realiseren dat er naast deze toonaangevende richting afwijkende stromingen van kleiner formaat bestaan hebben en bestaan.

Wanneer wij straks de Amerikaanse studies, gewijd aan de attitude ten opzichte van het einde, nader gaan beschouwen, zal namelijk blijken, dat zij voornamelijk voortkomen uit het psychiatrische kamp of stammen uit wat wij langzamerhand gewend zijn te noemen de klinische psychologie. Dat bij deze richting de oude mens in zijn totaliteit altijd meer op de voorgrond heeft gestaan, behoeft geen nader betoog. Toch zal dan blijken dat ook de behaviouristische opvatting daar zoveel sporen heeft nagelaten, dat wij het terecht als de belangrijkste stroming hebben aangemerkt.

§ 3. DE EUROPESE STROMING

In vergelijking met de Amerikaanse stroming is de psychogerontologie in de Europese slechts in geringe mate systematisch tot ontwikkeling gebracht. In dit opzicht kan Europa zich niet meten met Amerika. Wanneer wij echter het geheel aan psychogerontologisch denken in Europa trachten te overzien, is er sprake van een gedachtenontwikkeling, die zich wellicht minder systematisch heeft voltrokken dan de Amerikaanse, maar die toch tot belangrijke conclusies heeft geleid. Als belangrijkste verschilpunt tussen de Amerikaanse attitude en de Europese zou beschouwd kunnen worden, dat de Amerikanen zich bezinnen op uitkomsten via onderzoek bereikt, terwijl de Europeaan zich bezint aan de hand van een levendige omgang met ouder wordende en oude mensen zelf. Dat deze verschillende attitude ook een ander methodisch uitgangspunt insluit, spreekt voor zich. In het volgende, korte historische overzicht, zal dat duidelijk blijken.

De sterkste aanzet tot het psychogerontologische denken kwam uit de praktijk, namelijk van psychiaters. Wij denken aan het bijzondere artikel van A. Homburger over de motoriek (1923) en aan dat van Paul Courbon 'Sur la psychologie de la vieillesse' (1927), dat E. Minkowski in zijn 'Temps vécu' (1933) aan de vergetelheid heeft ontrukkt. Courbon gaf onder meer met zijn artikel aan, dat de tijdsbeleving beschouwd kan worden als een toegangspoort tot de bestudering van de ouderdom. Daarnaast verschenen er vóór de oorlog van psychiaters studies over de 'overgangsjaren' of het climacterium (A. Maeder 1933, G. Maranon 1934, F. Kehrer 1939 en J. H. Schultz 1939). In deze studies gaat het om een verstaan van deze levensfase door de verschijnselen, de beleving en de zingeving ervan te bestuderen. Maranons boek echter heeft een sterk medische inslag en bespreekt uitvoerig ook de behandeling van voorkomende ziekten.

Speciale aandacht verdient echter de publikatie van Schultz. De titel daarvan was: 'Das Endgültigkeits-Problem' (1950), en bevatte de kern waarom het volgens de mening van Schultz in de overgangsjaren zou gaan. Wij kunnen zijn visie aldus samenvatten. Van medische kant zijn de overgangsjaren uiteraard te beschrijven met behulp van de veranderingen, die zich in de desbetreffende organen en orgaan-systemen voordoen en de reacties daarop van de persoon in kwestie. Naargelang de onderzoeker over meer materiaal de beschikking heeft, moet de schrijver dan ook steeds verder differentiëren. De overgangsjaren reiken echter de mens een thema aan namelijk dat van 'die Endgültigkeit'. Schultz vat hierdoor in een synthetische visie de psychologische betekenis van het climacterium. Hij preludeerde daarmee op de gedifferentieerde thematiek die Thomae, in navolging van een aantal denkers, over de menselijk levensloop zou aangeven, en die wij in het eerste hoofdstuk reeds konden aanduiden. Voor Schultz betekende dus ouderdomspsychologie niet alleen een opsomming van allerlei voorkomende gedragingen, maar een poging te doorgronden wat de betekenis daarvan kan zijn voor de persoonlijkheid die in dat levensstadium verkeert; met andere woorden: welk centraal thema zich in de gedragingen van de bejaarden aankondigt.

Wat er aan zuiver psychologische studies voor de Tweede Wereldoorlog is verschenen, is schaars. Uit historisch oogpunt moeten wij op de eerste plaats noemen het onderzoek van Fritz Giese naar de 'Erlebnisformen des Alterns' (1928). Het is te betreuren dat hij in zijn verslag van deze via de dagbladers gehouden enquête noch de data, noch de verwerking ervan exact beschrijft, zodat niet kan worden vastgesteld welke waarde aan zijn gegevens moet worden gehecht. Veruit de belangrijkste studie is die van Charlotte Bühler en haar medewerkers: 'Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem' (1932). Dit werk bevat een visie op de gehele levensloop, geadstrueerd aan data uit biografieën. Het ging haar daarbij minder om een karakterisering van de afzonderlijke psychologische functies dan om een schets van de levensinstelling. En deze laatste bleek te variëren naargelang de mens in een andere levensperiode verkeerde. Behalve de tijdbeleving trad bij haar dus de levensinstelling als duidelijk discriminatief aspect naar voren. 'Levenstijdperken van de man', dat Rümke in 1938 voor het eerst liet verschijnen, sloot nauw aan bij Charlotte Bühlers werk. De betekenis ervan is eerst tijdens en na de Tweede Wereldoorlog beseft, zodat wij er op terug zullen komen bij de bespreking van de publikaties uit die tijd.

Tenslotte bleken ook biologen-antropologen geïnteresseerd in het vraagstuk. Wij noemen slechts Adolf Portmann, die nog kort voor de Tweede Wereldoorlog zijn visie weergaf, hoewel die eerst in 1951 werd gepubliceerd. 'In unseren Altwerden äussert sich sehr eindringlich ein allgemeines Kennzeichen unserer Eigenart, die gesteigerte Individualität, die Ausprägung der Sonderart des Einzelnen' (132, 103). Er werd daardoor nog eens benadrukt het unieke van de mens in vergelijking

met de andere levende wezens, zoals dieren en planten. Dat echter niet alleen, ook het historische karakter van, c.q. de invloed van de levensloop op de persoonlijkheid, werd daardoor in het daglicht gesteld. In eerste aanzet was in Europa de ouderdomspsychologie dus vóór de Tweede Wereldoorlog voor een belangrijk gedeelte gereed.

Wanneer wij onderzoeken hoe deze tak van ontwikkelingspsychologie zich na de oorlog verder heeft ontplooid, wordt men eigenlijk teleurgesteld. Onderzoek is schaars of ontbreekt. Behoudens enkele opvallende monografieën en studies is de literatuur weinigzeggend. Hoogstwaarschijnlijk zijn hiervoor de volgende redenen op te geven.

Hoewel wij niet pretenderen in deze uitputtend en volledig te zijn, geloven wij dat het onder meer toe te schrijven is aan de omvang en de ingewikkelde structuur van het onderwerp. Het gaat er immers, om met Vischer te spreken, om: '... das Seelenleben des alternden und alten Menschen in seiner Ganzheit zu erfassen' (170,9). Op de tweede plaats zijn de bejaarden mede door hun aantal na de oorlog plotseling tot een bejaardenvraagstuk geworden. Daardoor ook werden de beschouwingen soms wellicht vlugger vrijgegeven dan wetenschappelijk verantwoord is. En op de derde plaats was nog geen helderheid verworven in het vraagstuk voorzover biologische aspecten door psychologische facetten heen speelden. Op dit laatste gaan wij even in.

Na de oorlog begon in Europa een stroom van publikaties te verschijnen over de psychologie van de menselijke levensloop. Wij wijzen op het vaak herdrukte werk van Rümke, op dat van Künkel (1948) en Moers (1953). In hun beschouwingen over de psychologische levenscurve steunen deze schrijvers op de biologische levenscurve en zetten hiertegen de psychologische curve af. Zij ontkomen echter niet aan het gevaar dat zij ook de biologische norm hanteren, die zich opdringt, wanneer men zich met de biologische levenslijn inlaat. Om die reden wordt een vrij uitzicht, vooral op de latere levenstijdperken bemoeilijkt, en komt een psychologie van de ouder wordende en bejaarde mens moeilijk van de grond. Eerst toen men zich voldoende bewust werd van de onafhankelijkheid van biologie en psychologie in dit opzicht en men evenzeer diende te steunen op de antropologie als op de biologie, kreeg men oog voor de geheel eigen ontwikkelingsmogelijkheid tijdens ieder levenstijdperk. Naast het biologisch verouderen, trad het psychologisch rijpen op de voorgrond. Terzelfder tijd kwam men terug van een al te streng vasthouden aan een indeling in levenstijdperken. Deze indeling suggereerde te veel dat het bestaan in een aantal parten is te verdelen, gelijk aan het aantal tijdperken. De nieuwere inzichten, die meer het geheel benadrukten, spreken ook liever van de tweede levenshelft (cfr. Stern, 1955). Of zoals Kehrer in navolging van de Amerikaanse ontwikkeling deed: 'Vom seelischen Altern' (1954). Frankrijk volgde hierin eveneens door het statische 'la vieillesse' te vervangen door het meer dynamische 'vieillessement' (110).

Een laatste reden voor de trage ontwikkeling van de ouderdomspsychologie is het ontbreken van een uitgebouwde theorie. Van verschillende kanten werden pogingen in deze gedaan. Wij denken aan de tweefasentheorie van Von Bracken (1939), en aan de theorie van Kehrer (1939). Bij beiden staat de compensatiemogelijkheid ten aanzien van een grotere kwetsbaarheid in het centrum van hun theorie. Von Bracken wees erop dat tijdens de eerste fase van de ouderdom een hergroepering plaats zou hebben van de geestelijke functies en dat in de tweede fase eerst sprake zou zijn van een daling van de geestelijke prestaties. De hergroepering tijdens de eerste fase zou de tijdens dit proces aan het daglicht gekomen tekorten nog kunnen compenseren. Hierin komt de visie van Von Bracken met die van Kehrer overeen. Bij deze laatste is ook sprake van een tweeperiodentheorie. Tijdens de eerste daarvan bestaat nog de mogelijkheid tot compensatie van tekorten, maar tijdens de tweede periode is er sprake van 'Ausgleichsnotwendigkeit mit versagender Ausgleichsfähigkeit' (91, 37). Beide opvattingen doen echter wat gekunsteld aan. Het is bovendien niet gemakkelijk deze theorieën aan de werkelijkheid te toetsen. Daarvoor zijn zij te weinig geadstrueerd en aannemelijk gemaakt met voorbeelden uit de praktijk. Men kan zelfs de vraag stellen, of wij reeds toe zijn aan het formuleren van een theorie. Ontbreken daarvoor niet nog te veel feitelijke gegevens? Wij zijn deze mening toegedaan.

Wanneer wij dan nu komen tot een samenvattende karakteristiek van de Europese stroming, kunnen wij stellen dat minder de functie of afzonderlijke eigenschappen dan het totale gedrag van de ouder wordende en de oude mens in het centrum van de belangstelling heeft gestaan; en van dit gedrag – waartoe wij ook de beleving rekenen – minder de uiterlijke aspecten dan de zingeving die de persoonlijkheid in kwestie daaraan verleent. De weg tot het vergaren van kennis over het ouder worden ligt dan ook in eerste instantie bij de ouder wordende mens zelf, zijn beleving, de belevingstijd. De 'verstehende' methodiek ligt voor de hand. Maar om bovendien dit zoeken meer kans van slagen te geven, is een relevante vraagstelling gewenst. Een thematische analyse, waarvoor in eerste instantie Schultz en na hem Thomae de weg geëffend hebben is daarvoor de aangewezen weg. Daarbij dient echter niet vergeten te worden dat in de beschouwing betrokken moeten worden de levensinstelling en de levensloop van de onderzochte persoon (Bühler).

Wanneer wij de Amerikaanse en de Europese stroming vergelijken is het onderscheid duidelijk. De Europese ouderdomspsychologie is de ouder wordende mens meer nabij, staat daardoor echter voor grote methodische vraagstukken, die de activiteit op het onderzoekgebied tot heden zo goed als lamgelegd hebben; de Amerikaanse stroming blijft op afstand, zoekt het meer in meetbare grootheden, maar blijft te ver van het eigenlijke doel van het onderzoek – inzicht in de ouderdom te verkrijgen – om tot een helder samenvattend beeld te komen. Een verzoening van beide, een ontmoeting van beide standpunten zou voor vertegenwoordigers van beide richtingen wederzijds bevruchtend kunnen werken.

§ 4. NIET-SYSTEMATISCHE STUDIES OVER EINDIGHEID EN OUDERDOM

Tegen de achtergrond van de zojuist summier beschreven Amerikaanse en Europese stromingen zullen wij in deze paragraaf behandelen het onderzoek naar de eindigheid bij bejaarden. Eerst zullen wij de niet-systematische studies aan de orde stellen, daarna het meer systematische onderzoek. Bij beide houden wij de chronologische volgorde aan. Bovendien scheiden wij bij de niet-systematische studies de Amerikaanse literatuurdata van de Europese, nu echter ter wille van de overzichtelijkheid. Bij de niet-systematische studies tenslotte gaat het ons voornamelijk om de opgedane ervaringen en om factoren die (mogelijk) van invloed zijn geweest op de eindigheidsinstelling bij bejaarden, terwijl wij de systematische studies uitvoeriger zullen behandelen. Veel aandacht zullen wij daarbij ook besteden aan de gebezigde methode(n). Dit laatste vormt het voorspel op het volgende hoofdstuk, waarin wij de door ons gebezigde methodiek aan de orde zullen stellen.

Het is merkwaardig dat een van de eerste Amerikaanse, gerontologische studies was gewijd aan de relatie ouderdom en eindigheid. Colin A. Scott (1896), uit de school van G.S.Hall, publiceerde een verslag van een enquête onder de titel 'Old age and death'. Uiteraard voldoet zijn onderzoek niet aan de eisen, die daaraan tegenwoordig gesteld worden. Toch zijn enige van zijn bevindingen voor ons van belang. Hij ontdekte dat het eindigheidsbesef bij de 226 door hem geënquêteerde personen weinig diepgang vertoonde. Toch varieerde dit met de verschillende levensstijlperken. Zijn conclusie geven wij hier in extenso weer (151, 108). 'At first appreciated rather superficially and coldly by the child, the development of adolescence with its emotional crescendo adds an immense radiation of feeling to the objective facts, and at this age rather than in later life, or even in old age, is found the most dwelling upon these subjects. An ideal curve of the averaged thoughts and feelings on the subject of death and radiations, during a lifetime, might be drawn, as rising to the age of 5; dropping slightly and rising again to a much greater height at 14 continuing with a slight fall for five or six years, falling as the practical side of life claims attention, to rise again slowly with increasing age'. Men bedenke hierbij, dat 'increasing age' betekent: vanaf veertig jaar. In de dagen van Scotts onderzoek was de gemiddelde levensduur niet hoger dan ongeveer 50 jaar, die mede bepaald wordt door de grote zuigelingensterfte.

Hall (1929) spreekt in zijn studie 'Senescence' regelmatig over het einde. Het zou de moeite lonen met behulp van de uitlatingen, her en der in zijn boek verspreid, te komen tot een beschrijving van Halls eigen eindigheidsopvatting. Dat zou ons echter te ver voeren. Ook geeft hij de resultaten van een schriftelijke enquête, verricht bij een select gezelschap. Hoewel de enquête om die reden en vanwege het kleine aantal niet representatief is, lijkt het Hall toch voldoende voor een eerste oriëntatie. In deze enquête was de volgende vraag opgenomen: 'Do you think or

worry about dying or the hereafter more or less than formerly?' (Wij wijzen erop dat deze vraag niet suggestie-vrij geformuleerd is). De resultaten waren de volgende.

Er bestaat geen eenstemmigheid over de betekenis van het einde. Het merendeel van de onderzochte bejaarden zei, dat zij zich liever bij het nu hielden dan bij het komende. Zij beschouwden alle denken over het hiernamaals als verspillen van energie. Maar toch hadden de meesten met het oog op het einde reeds maatregelen getroffen. Hieruit spreekt een duidelijke ongewisheid. Hall komt tot de volgende conclusie: '... that the old generally refuse to face squarely and come to terms with the death-thought consciously because it is more fatal to them than to the young, but fly to every kind of relief from it by diversion to other things and themes' (73, 356). Zij vatten het einde, c.q. de dood, liever op als een exogeen gebeuren, dat van buiten op hen afkomt, dan dat zij er zich bewust mee verstaan. Hall vermeldt dat de agnostici bij zijn onderzochten in de meerderheid waren (73,354). Dit maakt veel van de resultaten begrijpelijk. Uit het bovenstaande blijkt verder dat Halls bejaarden het einde willen negeren, maar daartoe niet in staat waren – vandaar hun maatregelen. Onwillekeurig moeten wij denken aan een van de vragen, die wij in hoofdstuk 1 (p. 13) opperden, namelijk of het einde wel volledig te negeren is?

Na Hall verdwijnt de thematiek van de eindigheid in Amerika van het toneel. Dit stilzwijgen wordt eerst doorbroken door het welsprekend commentaar van Herman Feifel (1959), die voor het doodzwijgen van dood en eindigheid de volgende verklaring geeft. 'Concern about death has been relegated to the tabooed territory heretofore occupied by diseases like tuberculosis and cancer and the topic of sex' (55, xrv). Hoe algemeen dit zwijgen in de Amerikaanse gerontologie is geweest mag blijken uit het volgende.

N. Shock (1951, 1957) heeft zich voor alle takken van de gerontologie bijzonder verdienstelijk gemaakt door de samenstelling van een bibliografie. Iedereen zou nu verwachten dat, aangezien de ouderdom, ouder worden en veroudering toch wel iets te maken hebben met dood, einde, sterven, vergaan, deze termen minstens in het zakenregister zouden voorkomen. Maar hij vergist zich. Evenmin wordt het thema aangesneden in het reeds eerder genoemde 'Handbook of aging and the individual, psychological and biological aspects'. Daarom hebben wij reden om te geloven dat men in de westerse, met name in de Amerikaanse cultuur voor de dood vlucht en zijn toevlucht zoekt in groepsnormen en actuariële statistieken, zoals Feifel opmerkt.

Toch zijn er – bijna in het verborgene – hier en daar nog enige ervaringen doorgedrongen tot de voornamelijk psychiatrische literatuur, die vooral van psychoanalytische huize is. Wij zullen ze hier kort behandelen. Op de ervaringen van Fried en Stern (1948) wezen wij reeds in het eerste hoofdstuk. Het was Schilder (1940), van oorsprong Hongaar, opgevallen dat ouder worden en ouderdom gekarakteriseerd zouden worden door een groeiend besef van verval en door vrees

voor het naderende einde. Uit de context blijkt echter dat hij zijn conclusie baseert op patiënten, verkerend in de overgangsjaren of in de ombouwfase van hun leven en niet in de ouderdom. Het is derhalve de vraag of wij er veel waarde aan moeten hechten.

De psychologe Jeanne Gilbert (1952) vermeldt een aantal ervaringen, waaruit blijkt dat ouderdom en einde vaak met elkaar worden geassocieerd, vooral door de ouder wordende mens. Zij beschouwt de aanvaarding van het einde zelfs als een conditie voor een gelukkige oude dag (67, 88). Tenslotte wijst zij impliciet op de meerzinnigheid van het einde en dat daarvan ook afhankelijk is, hoe de bejaarde mens er tegenover staat. Zij heeft dus bij bejaarden wel degelijk vrees voor het einde kunnen waarnemen (67, 151). Zij vermeldt deze ervaringen daar waar zij de eenzaamheid bespreekt. Later zullen wij hierop terugkomen.

Sheps' (1957) mededeling is in dit verband reeds zeer opvallend. Hem was gebleken dat vrees voor het einde beschouwd kan worden als een gevolg van een verstoorde relatie met het liefdesobject. Hij concludeert: 'When a person feels lovable and adequate, this fear does not occur as an emotional problem' (154, 795). Er zou dus wel degelijk vrees bestaan, die echter in genoemde omstandigheden geen betekenis kan krijgen.

Hanna Segal (1958) deed soortgelijke ervaringen op tijdens de analyse van een 73-jarige man. Deze laatste beschouwde ouderdom en einde als een achtervolging en een straf, waardoor bij hem vrees voor het einde werd gewekt. Deze opvatting zou zijn ontstaan, nadat hij kort achter elkaar een aantal deprimerende ervaringen had opgedaan. De wereld, het bestaan was als het ware onder zijn voeten weggevallen. De omgeving en de betekenis die daaraan gehecht wordt, zouden dus van invloed kunnen zijn op de houding tegenover het einde.

Het bovenstaande is ontleend aan de niet-systematische Amerikaanse studies. Wij gaan nu over tot een korte beschrijving van enkele Europese ervaringen. Wij gaan dus voorbij aan de theoretisch-interpretatieve publikaties over einde en dood, die voor de speculatieve geest wellicht interessant zijn, maar ons in dit kader geen houvast bieden.

In het eerste hoofdstuk hebben wij reeds gewezen op de ervaringen van Stern (1949) e.a. Hij had kunnen waarnemen dat tijdens de ouderdom het einde beschouwd werd als een immanent, dat wil zeggen een aan het bestaan eigen gegeven. Naar zijn mening was dat de reden dat bij bejaarden minder vrees is te constateren dan bij ouder wordenden, maar vrees zou toch ook bij hen te constateren zijn. Tenslotte wees hij nog op de invloed van het sociaal milieu van de bejaarden. Bejaarden van eenvoudige afkomst zouden het 'einde gemakkelijker accepteren dan bejaarden uit gegoede kringen. De factor die hierachter zit, is de aard van de levensloop. In het eerste geval heeft de bejaarde geleerd te accepteren, terwijl de

meer gegoede bejaarden hiertoe minder de gelegenheid zouden hebben gekregen.

Aniela Jaffé (1951) deed in een Bazels tehuis een onderzoek, waarbij de eindigheidsbeleving niet het hoofdthema vormde, maar waaraan wel aandacht geschonken werd, wanneer het door de bejaarden zelf aan de orde werd gesteld. Zij deelt haar ervaringen voor de beide geslachten afzonderlijk mee. Het betreft hier een tehuis, vergelijkbaar met de gemeentelijke oudliedentehuizen in onze grote steden.

De bejaarde vrouwen maken zich – naar haar mening – over het algemeen niet druk over sterven en dood. Alleen bij ziekte worden zij zich van hun toekomst bewust. De meer religieus georiënteerden zien in het einde eerder iets gunstigs dan iets ongunstigs. Met betrekking tot de mannen kwam zij tot de conclusie dat er geen uniform beeld was te constateren. Iedereen zou proberen er op zijn eigen manier mee klaar te komen. Jaffé trof naast vrees voor het einde ook een grote mate van gemoedsrust ten opzichte van het einde aan. Tot slot maakt zij de veel betekennende opmerking: 'Dass Angst vor dem Tode besteht, wird immer wieder ge-leugnet. Doch darf die Wahrheit solcher Behauptungen füglich bezweifelt werden; und manche Aussagen oder Gesten erscheinen als ihre Widerlegung!' (82, 124)

Jaffé geeft verder niet aan of deze vrees met andere factoren samengaat. Wel stelt zij, dat de onderzoeker niet te lichtgelovig mag zijn, omdat hij anders de werkelijkheid wel eens te eenzijdig zou kunnen opvatten.

Orlans (1957) was de eerste die in Europa bij een steekproef van normalen, in dit geval Britten, een onderzoek deed. Hij kreeg van 530 personen, die meededen aan een schriftelijke enquête, het antwoord op de vraag naar hun eindigheids-attitude. De antwoorden liepen in kwaliteit en in omvang sterk uiteen. Op 155 ervan werd een analyse verricht. De resultaten betreffen slechts in geringe mate de bejaarden. Wel merkt Orlans op, dat vrouwen meer met het einde vertrouwd zijn dan mannen. Hij schrijft dit toe aan haar moederschap. Oudere mannen zouden door de pensionering verzoend worden met het einde. Zij zien het leven als een last en het einde als de enige manier om er vanaf te komen (82). Anderen staan indifferent tegenover het einde zonder verlangen en vrees. Waarschijnlijk is het aan de methode te wijten dat Orlans deze resultaten heeft kunnen boeken.

Vischer (1960) tenslotte geeft aan dat men de dood op tweeërlei wijze kan beleven: als immanent aan het bestaan en als een fataal, exogeen gebeuren. Dit zou samenhangen met het geheel van de wereldbeschouwing die men aanhangt en met het weerstandsvermogen van de bejaarde mens, een 'Unverwundbarkeit' (170, 244) die op de gebeurtenissen zou anticiperen en daardoor aan het leven een zekere vaste basis verschaft.

Uitdrukkelijk onderscheidt hij tussen de ervaring, dat het leven een einde heeft en het feitelijk sterven. Dit laatste blijft altijd een zekere angstlading houden.

Wanneer wij bovenstaande gegevens voorlopig samenvatten, willen wij vooral na-

druk leggen op het volgende. In aansluiting op de door ons in hoofdstuk 1 gegeven probleemstelling spreken wij steeds over eindigheid en einde, terwijl wij de term dood zoveel mogelijk hebben getracht te vermijden. Zolang wij zelf aan het woord zijn, is dat niet bezwaarlijk, maar bij aanhaling van auteurs blijkt dat zij steeds de term 'Tod', death' gebruiken. Ons woordgebruik is op principiële gronden gebaseerd. In het eerste hoofdstuk hebben wij reeds gesteld, dat het bij onze studie zal gaan over de ervaring van en de instelling tegenover de eindigheid en niet over het sterven, de laatste momenten daarvoor en eventuele voorstellingen over wat daarna komt. Gewoonlijk spreekt men over de dood en bedoelt men daarmee onder meer de voorstelling van het sterven (c.q. doodgaan); het feitelijk biologisch proces: de dood; de dood als extern gegeven: de dood die op de weg loert, zoekend wie hij kan verslinden etc. De dood is derhalve een te veelzinnige term om hem in onze studie te handhaven. Wij vervangen hem door een ons inziens ook psychologisch meer relevante term, eindigheid. De mens, en vooral de ouder wordende en bejaarde mens, zou juist de eindigheid van zijn bestaan ervaren, niet te dood. Daarnaast realiseert de mens zich de noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid van te moeten sterven, wat de eindigheid bezegelt. Beide verschijnselen: ervaring van de eindigheid en sterven dienen, zoals Vischer in het bovenstaande aangeeft, duidelijk onderscheiden te worden. Wij richten ons in deze studie op de eindigheid, zoals die in de ervaring en beleving naar voren komt en voorzover de mens daartegenover stelling neemt. Het sterven staat niet in het centrum van onze belangstelling.

Bovendien maken bovenstaande studies er nog eens op attent, dat onderscheid gemaakt dient te worden tussen de aard van het eindigheidsbesef en de mate van het besef. Geeft het eerste meer een kwaliteit aan in de zin van aanvaarding of verwerping van de eindigheid, de mate van besef zegt iets over de belevingsintensiteit: wordt het einde reflexief of slechts oppervlakkig beseft.

Op de derde plaats geven de vermelde literatuurervaringen aan, dat de aard van de eindigheidservaring beïnvloed wordt door de omgeving en door het verleden van de bejaarden. In het onderzoek dient derhalve over beide aspecten voldoende informatie ingewonnen te worden.

§ 5. SYSTEMATISCHE STUDIES OVER EINDIGHEID EN OUDERDOM

Wij wenden ons nu tot de meer systematische onderzoeken, die alle van Amerikaanse huize zijn. Bij ieder onderzoek zullen wij telkens behandelen:

- de vraagstelling van het onderzoek,
- de onderzochte personen,
- de methode(n),
- de verwachtingen of vermoedens van de onderzoeker,
- de verwerking van de gegevens,

- de resultaten en conclusies,
- commentaar.

Achtereenvolgens behandelen wij de studies van Klopfer (1947), Feifel (1956) Shrut (1956), Swenson (1958), Rhudick (1960), Jeffers (1960), Christ (1960) en Corey (1960). Sommige van deze studies betreffen onuitgegeven Amerikaanse dissertaties. Ook daarom heeft het zin deze studies zo volledig mogelijk weer te geven.

Klopfers dissertatie (1947) droeg de titel 'Attitudes towards death in the aged' en vormde het verslag van een exploratief onderzoek. Hij nam de psycho-analytische visie op de ouderdom tot uitgangspunt en steunde daarbij op de volgende uitspraak van Grotjahn: '... aging is a narcissistic trauma and there is no diminution of the castration fear' (95, 2). De ouderdom beschouwt Klopfer dus als een narcissisch trauma, dat de resultante is van afname van mogelijkheden en capaciteiten, veranderde betrekkingen met jeugdiger personen en de vrees voor het einde. Hij nam vrees voor het einde min of meer als een voldongen feit aan, wat ook blijkt uit de volgende vraag, die ons inziens het beste weergeeft wat Klopfer met dit onderzoek op het oog had. 'How does the aged individual deal with the comparative imminecence of the end of life?' (95, 4)

De *proefpersonen* waren 40 bejaarden, woonachtig in bejaardentehuizen. Zij waren door de leiding van het tehuis geselecteerd op deelname aan groepsactiviteiten, onafhankelijk van de onderzoeker. Groep A vormde de actieve, groep B de meer teruggetrokken bejaarden, beide groepen telden 20 personen, bij beide was de gemiddelde leeftijd 77 jaar. De in fysiek of psychisch opzicht gebrekkigen waren van het onderzoek uitgesloten. Bij groep A bevonden zich 9 mannen en 11 vrouwen, bij groep B 13 mannen en 7 vrouwen.

Als *methoden* gebruikte hij het interview en een tiental T.A.T.-platen. Het interview viel in twee gedeelten uiteen. Vóór de afname van de T.A.T. bestond het uit een groot aantal (vermoedelijk) open vragen betreffende de levensloop van de bejaarden tot dan toe; ná de T.A.T. uit vragen betreffende de attitude ten opzichte van het einde en over andere emotioneel gekleurde themata, die bij de T.A.T. waren opgevallen. De T.A.T. werd gebruikt om de fantasie na te gaan. Bovendien zouden bij identificatie met testfiguren onbewuste attitudes worden prijsgegeven. Nadere gegevens over de onderzoekprocedure worden niet vermeld.

Bij de onderzoeker bestond de *verwachting* dat de bejaarden velerlei afweermechanismen zouden hanteren, en speciaal het mechanisme van de ontkenning.

Bij de *verwerking* van de gegevens werden indicaties gezocht voor de instelling van de bejaarden ten opzichte van het einde. Deze indicaties kunnen zijn: duidelijke uitspraken van de bejaarden zelf, bijvoorbeeld 'I pray every day that I will awake the next morning' (95, 13), of wijzen van duiden bij de T.A.T., die als zodanig werden uitgelegd.

Klopfer geeft met behulp van voorbeelden aan wat hij hier bedoelt. Daaruit blijkt dat hij vooral wat de aanduidingen van de T.A.T. betreft onwillekeurig werkt met een opvatting over ouderdom, waarover men van mening kan verschillen. Een van de indicaties die frequent voorkomt is bijvoorbeeld een algemeen ontwijkend antwoord op de T.A.T.-platen, waarbij de proefpersoon duidelijk demonstreert dat hij zich niet wenst te engageren en zich beperkt tot een descriptie van de plaat (95, 15). Een dergelijke instelling zien als uiting van het afweermechanisme, de ontkenning, gaat ons inziens te ver en moet minstens bewezen worden. Klopfer onderzocht zijn materiaal op bovengenoemde indicaties, en geeft de frequentie daarvan weer voor de groepen A en B. Hoeveel indicaties bij één persoon voorkwamen ging hij niet na, dus evenmin of één persoon door een groot aantal indicaties een oneventedig grote invloed heeft op het aantal indicaties van een groep.

Klopfer komt op bovenstaande basis tot de volgende *resultaten*. 'The results of this study seem to indicate that the fear of death is strong in the aged, but that they develop various mechanisms for dealing with this fear'. 14 bejaarden in beide groepen gaven blijk van hun verlangen te blijven leven, terwijl zij niet bereid waren 'to accept the imminence of decease' (95, 13). Beide groepen bezigden vaak het afweermechanisme van de ontkenning met betrekking tot het einde; verder probeerde groep A vooral door activiteiten en projectie, waarneembaar in de T.A.T., klaar te komen met het trauma van het einde, terwijl groep B zich eraan trachtte te onttrekken. De verschillen tussen de groepen waren overigens niet groot.

Het *commentaar* kan kort zijn. Ongetwijfeld komt Klopfer de verdienste toe, dat hij de attitude ten opzichte van het einde in een onderzoek van normale bejaarden – weliswaar tehuisbewoners – heeft betrokken. Zijn theoretisch uitgangspunt lijkt ons echter slechts de halve waarheid. Immers, het einde kan ook aanvaard worden door de bejaarde. Daarover lezen wij niets bij Klopfer. Hoogstwaarschijnlijk is de interpretatie van de resultaten dan ook niet vrij van eenzijdigheid. Voorzover er inderdaad sprake is van vrees voor het einde, zijn Klopfers ontdekkingen van belang. Jammer is dat Klopfer onvoldoende inzicht geeft in zijn interviewmethodiek en in de wijze, waarop gevraagd is naar de eindigheidsinstelling. Dit ontnemt ons de mogelijkheid zijn materiaal op de juiste wijze te schatten. Verder is het ook niet duidelijk of hij zich bij zijn onderzoek gericht heeft op het sterven, op het overlijden óf op het weet hebben dat er een einde aan het leven is. Uit de gegevens vinden wij meer aanknopingspunten voor het eerste dan voor het tweede. Dit kan de grote mate van waargenomen vrees verklaren. Tenslotte heeft Klopfer de T.A.T. bij bejaarden toegepast, zonder van te voren na te gaan, of deze test ook voor bejaarden geldt, en of de data op gelijke wijze geïnterpreteerd kunnen worden als bij jongere proefpersonen. Gegevens bij andere projectietests manen tot grote voorzichtigheid (cfr. Ames e.a. (5); zie ook hoofdstuk III, § 2).

Feifel (1956), die reeds eerder gerapporteerd had over onderzoek naar de attitude

ten opzichte van het einde (1955) bij geestelijk gestoorde patiënten, liet een jaar later een studie verschijnen over 'older persons look at death'. Zijn onderzoek is eveneens een exploratieve studie. Het ging hem om 'the conscious attitudes of older persons towards death', om de betekenis die aan het einde werd toegekend, om de verwachtingen ten opzichte van het leven na het einde, de mate van besef, vrees voor het einde en enige andere punten. Feifel stond onbevooroordeeld tegenover dit vraagstuk, dus zonder zich op een theoretisch kader te baseren.

Proefpersonen waren veertig blanke, oudgediende militairen, woonachtig in een 'Veterans Administration Domiciliary', omdat zij in fysiek opzicht gebrekkig waren en zichzelf niet geheel konden verzorgen. De gemiddelde leeftijd was 67 jaar, met een gemiddeld I.Q. van 100, en qua sociaal milieu van geschoold en geoefend arbeidersniveau. 44% was gehuwd, 28% gescheiden en 28% alleenstaand. Het merendeel, 70%, was nog geen jaar in dit tehuis. 30% verbleef er gemiddeld reeds 3 jaar. De levensbeschouwing van de proefpersonen geeft hij niet op.

Zijn *methoden* waren de volgende: een individueel af te nemen vragenlijst en enige schalen, waarop de bejaarden een rangorde moesten aangeven.

Voor Feifel met de verwerking begon liet hij de betrouwbaarheid van zijn antwoordcategorieën controleren. Voor 86 tot 94% was er overeenstemming tussen hem en de onafhankelijke beoordelaars. Per vraag *verwerkte* hij de gegevens, waarbij hij soms wel, soms niet de antwoorden met elkaar in verband bracht.

Wij zullen slechts de voor ons belangrijke *resultaten* mededelen. 20% dacht frequent aan het einde, ongeveer de helft zei af en toe aan het einde te denken, bijna een derde slechts zelden. Bij de religieus georiënteerden trof men er meer aan die aan het einde dachten dan onder de anderen. Gevraagd naar de leeftijd, waarop vrees voor het einde meest zou voorkomen, kwamen de volgende antwoorden: 45% vond de leeftijd van 70 jaar en ouder de periode waarin het einde het meest gevreesd werd, 15% gaf de periode van 40-50 jaar aan en 15% die van 20 tot 30. Maar 35% koos ook jeugd en ouderdom (boven 70) als de perioden, waarin het einde het minst gevreesd zou worden. Dit werd aldus geargumenteed: 'by then you don't give a rap'; you've lived your life and accept it'. Het toekennen van doods-vrees aan één periode bleek niet samen te hangen met een bepaalde betekenis van het einde. Feifel concludeert: 'A religious trend was apparent in those who felt that people most feared death in old age' (54, 128). Hij voegt er dan aan toe, dat dit resultaat suggereert dat er personen zijn die hun toevlucht nemen tot een religieuze levensbeschouwing om de vrees voor het einde aan te kunnen. Deze suggestie beschouwt hij als een waardevolle hypothese, waartoe het onderzoek geleid heeft.

Bij ons *commentaar* willen wij op de eerste plaats wijzen op de onbevooroordeelde verzameling en interpretatie van zijn gegevens. Ongetwijfeld zijn zij richtinggevend voor verder onderzoek. Wel is de methodische aanduiding te beknopt om een helder inzicht te verkrijgen in de onderzoekprocedure. Dat het onderzoekthema

de proefpersonen niet onberoerd gelaten heeft blijkt nl. uit de volgende gegevens. Bij de eerste vraag: 'What does death mean to you?' antwoordde 40% in religieuze zin. Maar op de volgende vraag: 'What do you think happens to us after we die?' antwoordde 60% in religieuze zin. Voor dit verschil geeft Feifel geen verklaring. Verder hebben wij ons erover verwonderd dat Feifel zich niet verbaasd heeft over de twee aan elkaar tegengestelde categorieën die zich in zijn maatschappelijk gezien weinig representatieve groep proefpersonen aftekenden bij het antwoord op de vraag naar vrees voor het einde; 45% vermoedt de meeste vrees voor het einde tijdens de ouderdom, terwijl 35% juist het tegenovergestelde opgeeft. Een nadere karakterisering van beide groepen zou het inzicht in de relatie ouderdom en eindigheidsbeleving wellicht niet weinig verrijkt hebben. Tenslotte is het merkwaardig, dat hij er niet op wijst dat de religieuze voorgeschiedenis bepalend is voor het vluchten in de religie, om zich met het einde te kunnen verzoenen.

Shruts onuitgegeven dissertatie 'Old age and death attitudes' (1956), is de derde studie die wij aan een nader onderzoek zullen onderwerpen. Het *doel* van het onderzoek formuleerde hij aldus: '... to investigate differences toward aging on the part of older persons. As an index to this, attitude toward death was chosen, on the assumption that attitude toward death is a reflection of attitude toward living' (158, 259). Hierbij ging hij ervan uit, dat er bij iedereen wel enige preoccupatie met het einde bestaat (157, 7). De attitude t.o.v. het einde hoopte hij bovendien in verband te kunnen brengen met de woonwijze, de opvatting van de bejaarde over de gezondheidstoestand, de aanpassing aan de woonwijze en met deelname aan activiteiten.

Zijn *proefpersonen* bestonden uit twee groepen van dertig blanke, *vrouwelijke* bejaarden, van 65 jaar en ouder. Groep A verbleef in zelfstandige woningen bij een verzorgingstehuis, terwijl groep B op kamers woonde in het centrale verzorgingstehuis. Het tehuis behoorde tot een van de beste tehuizen. Daardoor zou het waarschijnlijk minder vrees wekken bij de bejaarden. De onderzochten waren voor het merendeel weduwen, de overigen gescheiden of ongehuwd. Bovendien voldeden zij allen aan de volgende eisen: redelijk goede gezondheid, in staat tot wandelen en tot uitgaan; langer dan 1 jaar in huis of verzorgingstehuis; gedurende het laatste jaar niet getroffen door een sterfgeval in de naaste omgeving en geïnteresseerd in wetenschappelijk onderzoek. Zij waren dus allen vrijwilligers en bij toeval gekozen. In totaal weigerde slechts 6%. De volgende *methoden* werden gebruikt:

1. een vragenlijst over de gezondheid. (Gegevens werden door een medicus op juistheid onderzocht);
2. een vragenlijst betreffende de aanpassing. (Gegevens werden beoordeeld door personeel van het tehuis en door psychologen);
3. Sentence Completion test. (Gegevens werden door een drietal psychologen onafhankelijk van elkaar gewaardeerd);

4. T.A.T. (Gegevens werden door een drietal psychologen onafhankelijk van elkaar gewaardeerd);
5. een vragenlijst over deelname aan activiteiten. (Gegevens werden beoordeeld door personeel van tehuis en door psychologen). Al deze instrumenten werden tijdens een interview met de bejaarde gebruikt. De duur van het interview varieerde van bijna één uur tot twee uur. Het werd gehouden op de kamer van de bejaarde.

De belangrijkste *verwachting* was, dat de attitude t.o.v. het einde zou differentiëren tussen huis-bewoner en verzorgingstehuis-bewoners.

De *verwerking* voor wat de attitude ten opzichte van het einde betreft, geschiedde aldus. Drie psychologen plaatsten onafhankelijk van elkaar alle onderzochten op een vijfpuntsschaal, die liep van 'marked dread or preoccupation with death' tot 'philosophic acceptance' met behulp van de gegevens, verkregen bij de Sentence Completion test, de T.A.T. en met behulp van alle impressies en nuances, bij deze en de andere instrumenten verzameld (157, 48). Op deze wijze kwam een samenvattende score tot stand, die de doodsinstelling zou weergeven. Met deze score werden de andere gegevens en schattingen in verband gebracht.

De belangrijkste *conclusie* is: 'Both groups of subjects reveal at least mild anxiety with regard to thoughts of death. Subjects residing in the environment more closely approximating their preinstitutional home or domestic environment (apartment residence) show lesser fear of, or preoccupation with death' (157, 131). De andere verwachtingen, dat de attitude ten opzichte van het einde zou samenhangen met de beoordeling van de eigen gezondheid, aanpassing aan woonsituatie en met deelname aan activiteiten werden statistisch niet bevestigd.

Tenslotte merkt Shrut op dat de methoden hun bruikbaarheid wel bewezen hebben. 'While impressions from the various instruments of the psychological test battery were also taken into consideration, the Sentence Completion Test and the T.A.T. appeared to be relatively more productive in this study in determining attitude toward death' (157, 131). (Onder deze impressie blijkt hij te verstaan: 'Undue hesitations, stammering, blushing, observable sweating etc.' 157, 68). Hij vervolgt heel begrijpelijk met op te merken, dat het materiaal zich niet zo goed leent voor een statistische verwerking. Hij eindigt dan ook met te zeggen dat het raadzaam is bij verdere studies op dit terrein de testbatterij uit te breiden met een 'detailed clinical interview' (157, 140).

Commentaar. De belangrijkste conclusie, namelijk dat beide groepen zouden verschillen in de mate van vrees voor het einde, hebben wij onderzocht. Shrut heeft hierbij enige ernstige fouten gemaakt. Hij middelde de drie beoordelingen van de drie psychologen, telde vervolgens al deze gemiddelen op en deelde de som door 30. Dit deed hij afzonderlijk voor de beide groepen. Ofschoon hij ook zelf niet kan aantonen dat het verschil van 0,3 gemiddelde punt tussen groep A en groep B enige betekenis had, heeft hij toch bovenaangehaalde conclusie getrokken. Wil men echter

deze gemiddelden optellen, dan moet vooraf worden aangetoond, dat de elementen onderling samenhangen. Dit is het eerste ernstige punt van kritiek. Het tweede betreft de overeenkomst in beoordeling tussen de drie psychologen van de samenvattende score. Wij zijn de mate van overeenkomst nagegaan met behulp van Kendalls W. Bij groep A was de W-waarde 0,0043, bij groep B 0,0046*. Er bestaat dus waarschijnlijk geen enkele overeenkomst tussen de beoordelaars. En op de derde plaats hebben wij het door Shrut gevonden verschil tussen de groepen A en B op significantie getoetst. Daar beoordelingen geen kwantitatieve maar kwalitatieve gegevens zijn, hebben wij gewerkt met de mediaantoets (cfr. 159, 111). Hierbij bleek $\chi^2 = 0.40$. De kans dat dit verschil in beoordeling tussen de twee groepen op toeval berust, is 99 op 100. Deze conclusies geven derhalve te denken.

Tenslotte willen wij nog wijzen op het volgende. Shrut deelt behalve de beoordelingsgegevens geen enkel verkregen gegeven mee. Inhoud van de data is dus niet te schatten. Verder moet opgemerkt worden, dat de onderzochte groepen een zeer geselecteerde groep bejaarden vormen. In Amerika verblijft slechts 3 tot 4% in de tehuizen. Zij zijn dus geenszins representatief voor de bejaarden. Bovendien willen wij erop wijzen, dat langs de weg van groepsvergelijking geen inzicht wordt verkregen in de eindighedsattitude van deze individuele bejaarde. Tenslotte geldt met betrekking tot de Sentence Completion Test hetzelfde als wij boven reeds bij Klopfer stelden met betrekking tot de T.A.T.

In zijn dissertatie vroeg Wendell M. Swenson (1958) zich af, welke de karakteristieke trekken van eindighedsbesef zijn, waarmee het varieert of waarmee het samenhang vertoont. Hij ging er bij zijn onderzoek van uit, dat er zo iets als een attitude ten opzichte van het einde bestaat en dat die te meten is.

De *proefpersonen*, 210 in getal, waren afkomstig uit vijf bejaardentehuizen, zes 'golden age clubs', en uit een aantal organisaties en bedrijven. 72% waren vrouwen, de rest mannen. Het merendeel was de protestantse levensbeschouwing toegedaan. Swenson had meer bejaarden om medewerking verzocht. Gemiddeld weigerde 40% van iedere categorie, wat zelfs bij onderzoek van bejaarden hoog is. Bejaarden zijn minder tot onderzoek bereid, mede omdat zij minder test-minded zijn. En 'when found available they are usually not in a position where there co-operation can be easily elicited' (163, 33).

De volgende *methoden* gebruikte Swenson. Aan de hand van een aantal korte essays over de instelling ten opzichte van het einde stelde Swenson een checklijst samen, bestaande uit 35 korte aanduidingen, die samen kunnen hangen met de attitude ten opzichte van het einde. Enige voorbeelden hiervan volgen. 'Don't think about it; Glorious happy life; The end of everything, Terror overcomes me; I fear death, Feel fine and no reason to think about it'.

* De concordantie van de drie beoordelaars bij 30 beoordeelden zou minstens een W-waarde van 49 moeten hebben om significant te zijn bij een 5%-drempel

De tweede methode bestond uit een zespunts attitude-schaal betreffende de eindigheidsinstelling, eveneens schriftelijk af te nemen. Op de derde plaats kwamen vragenlijsten over interesses, hobby's en activiteiten. Tenslotte werd de M.M.P.I. (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) afgenomen. Hieraan werkten slechts 95 bejaarden mee, dat is 45% van de oorspronkelijke 210. Dit wijst opnieuw op de geringe mate van coöperatie bij de bejaarden. Al deze methoden werden individueel of in groepsverband schriftelijk afgenomen.

De *verwachting* ten aanzien van de resultaten was in hypothesevorm geformuleerd: 'The closer the proximity of death through age, illness, loss of relations, economic insecurity etc. the more acceptant or positive will be the death attitude, i.e. the more the individual will welcome and look forward to the death experience' (163, 4).

De *verwerking* geldt in eerste instantie de checklijst. Bij analyse bleek, dat daarin twee duidelijke clusters waren te onderscheiden, waarvan het eerste betrekking had op items, die een positief uitzicht op het einde bevatten, terwijl het tweede cluster een actief-ontwijkende instelling dekt.

De *resultaten* zijn de volgende. Bij de checklijst bleken drie groepen voor te komen:

39% ziet positief uit naar het einde,
34% ontwijkt actief,
27% ontwijkt passief.

Bij de ratingschaal was de verdeling aldus:

positief t.o.v. het einde 46%,
actief-ontwijkende attitude 26%,
enigermate beducht 10%,
passief-ontwijkende attitude 18%.

Beide maten werden onafhankelijk van elkaar met een groot aantal personalia in verband gebracht, waarbij de checklijst betere resultaten opleverde dan de rating-schaal.

Er bleek samenhang te bestaan tussen positief uitzien naar het einde en religiositeit. Vrees werd meer gevonden bij personen met weinig godsdienstige activiteiten. (Dit is derhalve in tegenspraak met het vermoeden van Feifel.) Bejaarden in tehuizen zijn eveneens meer positief ingesteld dan zij die alleen zijn. Bij de laatsten wordt meer vrees voor het einde aangetroffen. (Cfr. een opmerking bij Jeanne Gilbert, 67). Een meer uitgebreide opleiding specificceert de eindigheidsattitude. Minder opleiding gaat samen met een ontwijkende instelling.

Tenslotte vond Swenson nog de volgende tendenties: de weduwstaat doet passief ontwijken, de overige typen van burgerlijke staat zien positief uit naar het einde; een ruime belangstelling neigt tot een actief ontwijken, een beperkte belangstelling eerder tot een passief ontwijken. Een goede gezondheid houdt verband met een

actief ontwijken, terwijl een minder goede positief doet uitzien naar het einde. Geen van de andere personalia – leeftijd, geslacht, inkomen, sociaal milieu en geografisch milieu – vertoonde een significant verband.

Commentaar: Het onderzoek van Swenson is in menig opzicht belangrijk. De ontwikkelde methoden zijn op een juiste wijze geanalyseerd. Met de uitkomsten zal een ieder dan ook rekening dienen te houden. Er is echter een zwak punt, wat Swenson zelf ook heeft ingezien. Hij zegt namelijk dat de methoden zich richten op 'conscious measurable behavior' (163, 22), waardoor de verwachte vrees voor het einde niet of in zeer geringe mate wordt aangetroffen. Zowel de aard van de methoden – waarbij het aan de onderzochte min of meer vrij staat de items te interpreteren als items betrekking hebbend op de eindigheid van het bestaan of als items die het sterven, het overlijden op het oog hebben – als de onderzoekprocedure – schriftelijk, in een groep of individueel, direct of na een tijdje – sluiten de mogelijkheid in tot een meer gereserveerd antwoord. In die zin moeten wij de resultaten ook opvatten. Onder de ontwijkende antwoorden kunnen bejaarden met vrees voor het einde voorkomen.

Tenslotte moeten wij wijzen op de merkwaardige manier waarop de steekproef tot stand is gekomen. Swenson hield de leeftijd van 60 jaar aan, omdat Tuckman en Lorge hadden geconstateerd dat bij 60 jaar een punt lag, waar vanaf men zich vaak als oud beleeft. Hij heeft dit bij zijn proefpersonen echter niet gecontroleerd. Verder moeten wij nogmaals wijzen op het groot aantal weigeraars. Ofschoon ieder onderzoeker daarmee heeft te kampen, is 40% hoger dan elders voorkomt (cfr. 75; 41). De invloed daarvan op de resultaten is niet exact aan te geven, hoewel mag worden aangenomen dat er bij de weigeraars meer vrees voor het einde zou zijn gevonden dan bij de 210 onderzochten.

Het onderzoek van Paul J. Rhudick en Andrew S. Dibner (1960) had tot thema de relatie tussen eindigheidsbesef en een aantal sociologische en psychologische factoren. Zijn *proefpersonen* waren 58 in getal, 30 mannen en 28 vrouwen, niet in bejaardentehuizen woonachtig; deze groep was dus de eerste steekproef van bejaarden die normaal in de samenleving wonen. Wel waren het allen vrijwilligers. Zij werkten mee aan een zeer uitgebreid gerontologisch onderzoek, waarvan dit maar een onderdeel vormde. Zij worden beschreven als 'well-motivated individuals'.

Als *methoden* werden gebruikt een aantal T.A.T.-platen, de M.M.P.I. en de C.M.I. (Cornell Medical Index). Juist de T.A.T. was gekozen om het bezwaar van afweermechanismen, vooral dat van de ontkenning te voorkomen. Naar de mening van Rhudick c.s. werd dit vooral door questionnaires uitgelokt. Hem waren de studies van Klopfer en Shrut niet bekend. Het was Rhudick uit een vooronderzoek gebleken, dat sommige platen van de T.A.T. vaak, andere soms, en weer andere slechts zelden het eindigheidsthema uitlokten. Overeenkomstig deze frequentie werden de

T.A.T.-verhalen dan ook gewaardeerd. Met deze uitkomsten werden de data van de M.M.P.I. en de C.M.I. in verband gebracht.

Zijn *verwachtingen* werden in hypothesevorm aangediend. Eindigheidsbesef zou meer verband vertonen met persoonlijkheidsfactoren dan met demografische factoren als leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, opleidingsniveau en sociaal milieu. In het bijzonder zou een uitgesproken eindigheidsbewustzijn moeten samengaan met neurotische trekken in de persoonlijkheid. De tweede hypothese was dat eindigheidsbesef met de houding ten opzichte van de gezondheid zou samenhangen, en dat het verband zou lopen van zorgen over gezondheid naar eindigheidsbesef en niet andersom.

Verwerking: De onderzoekers delen alleen gemiddelde waarden mee. Deze werden in verband gebracht met de andere scores en het verband onderzocht op de mate van toeval.

Resultaten: Daarbij bleek een hoog punt voor eindigheidsbesef samen te gaan met enkele door de M.M.P.I. onderzochte persoonlijkheidsfactoren als hypochondrie, hystericiteit, afhankelijkheid en impulsiviteit, maar niet met de andere factoren die de M.M.P.I. onderzoekt, noch met de demografische factoren, die in het onderzoek waren betrokken. De eerste hypothese werd dus voor een belangrijk deel bevestigd. De tweede hypothese werd eveneens bewezen door de feitelijke samenhang tussen een groot aantal lichamelijke of gezondheidsklachten en een sterk eindigheidsbesef. Tenslotte was nog bij de T.A.T. nagegaan in hoeverre er angst, schuld of depressie-uidingen waren gegeven. Ook deze werden in verband gebracht met het eindigheidsbesef. Daarbij bleek dat alleen depressie een significant verband vertoonde.

Bij ons *commentaar* willen wij vooral op twee dingen wijzen: formeel gezien is dit een uitstekend onderzoek. Maar een sterk eindigheidsbesef kan twee vormen aannemen: een positief aanvaardend en een negatief verwerpend. De auteurs echter werken niet met een onderscheiding in een positief en negatief besef, noch met een sterk of zwak besef. Mede daarom is het jammer dat zij niets van het grondmateriaal laten zien. Op de tweede plaats worden de gegevens gedichotomiseerd verwerkt. Waar wij weten dat juist in de ouderdom de individuele verschillen groot zijn, lijkt ons dit een minder juiste procedure. Mogelijke verbanden tussen persoonlijkheidsstructuur en eindigheidsbewustzijn hebben nu geen kans gekregen om aan de oppervlakte te komen. Bij een combinatie van gegevens bijvoorbeeld door middel van factoranalyse ware dat mogelijk geweest. En juist waar alle gegevens gekwantificeerd zijn, zou dat niet al te omslachtig zijn geweest.

Verder is het te betreuren dat een exacte beschrijving ontbreekt van de onderzoekprocedure, waarvan de kennis van wezenlijk belang is voor de waarde van de gegevens. Tenslotte moeten wij nog wijzen op de goede motivatie van de onderzochte groep. Dat kan de resultaten 'gunstig' beïnvloed hebben.

Frances C. Jeffers, Claude R. Nichols en Carl Eisdorfer beschouwen hun studie

over de attitude ten opzichte van het einde bij de bejaarden als een proefonderzoek. Zij gingen ervan uit, dat de eindigheidsinstelling van invloed zou zijn op de aanpassing en op de attitudes ten opzichte van het leven. De *proefpersonen* bestonden uit 260 vrijwilligers, niet woonachtig in bejaardentehuizen, die deelnamen aan een uitgebreid gerontologisch onderzoek.

De *methode* voor ons van belang, was een interview. Tijdens dit twee uur lang durende interview dat betrekking had op de levensloop van de onderzochte, werd hem ook gevraagd: 'Are you afraid to die?' en 'Do you believe in a life after death'? De uitkomsten van het onderzoek zouden met een groot aantal demografische, fysische, psychologische, psychiatrische en sociale factoren in verband worden gebracht.

Bij de *resultaten* valt op dat slechts 10% antwoordde bang te zijn voor het einde, 35% antwoordt niet bang te zijn, terwijl de overigen eveneens zeggen dat zij niet bang zijn, maar er opmerkingen aan toevoegen, die minstens de indruk geven, dat hun attitude zeker niet zo eenzinnig negatief is, als hun antwoord op het eerste ogenblik klinkt. Het onderzoek op samenhang met andere factoren leverde enige significante verbanden op. Deze wezen in de volgende richting: meer vrees bij geringere religiositeit, bij een geringere intelligentie en bij minder bezigheden.

Op de tweede vraag antwoordde 77% positief, 2% negatief en 21% is niet zeker. Het eerste antwoord bleek significant samen te hangen met weinig doodsvrees, grote mate van religiositeit, minder hoog I.Q.-niveau, lager sociaal-economische status, minder opleiding, minder met depressie, en bleek meer bij vrouwen dan bij mannen voor te komen.

Jeffers c.s. hebben zelf kritiek op de door hen gebruikte methode. Zij betwijfelen of de gebezigde vraagvorm inzicht verschaft in de ware gevoelens van de onderzochte. Door de directe vraagvorm zouden vele bejaarden zich bedreigd kunnen voelen. Hij wijst verder op de semantische implicatie door het woordgebruik 'death' en 'dying', de meerzinnigheid van de woorden, waarop wij reeds wezen. Bovendien wijst hij erop, dat de spreiding van de antwoorden bij de eerste vraag andere klinische ervaringen dekken, namelijk dat 'the denial is a very important mechanism for dealing with anxiety in old age' (83, 55). Hij beveelt dan ook het klinisch interview aan als de meest betrouwbare methode voor het verkrijgen van inzicht in de doodsattitude van een bejaarde (83, 55).

Ons in het *commentaar* aansluitend bij dat van Jeffers c.s. zelf, kunnen wij verder kort zijn. Wij willen er nog op wijzen, dat hoe aannemelijk de veronderstelling ook is dat veel vrees door het afweermechanisme een verholen angst wordt, toch beezen moet worden, dat hij er is, wil de verklaring van het afweermechanisme zinvol zijn. Een antwoord op deze vraag geeft Jeffers' onderzoek niet.

Ook het onderzoek van Adolf E. Christ is een pilotstudie. Daarbij stonden de volgende vragen op de voorgrond: wat is de indruk van de onderzoekende arts over

de reactie van patiënten op een discussie over het einde? Bevestigt een meer objectieve test – bijvoorbeeld de associatietest van Jung – de subjectieve indruk van de arts? Zijn er personalia die de aanpassing aan de onvermijdelijkheid van het einde vergemakkelijken? Wat is de mening van deze patiënten op een aantal punten het einde betreffende?

Als *proefpersonen* werden onderzocht patiënten die in de loop van drie maanden in een psychiatrische inrichting werden opgenomen. Van de 100 patiënten waren er 62 in staat tot een antwoord. Na verloop van tijd werden ook steeds ernstiger geestelijk gestoorden in het onderzoek betrokken. Van de patiënten wordt alleen meegedeeld dat zij 60 jaar en ouder zijn en nooit eerder onder psychiatrische behandeling zijn geweest.

Tijdens het medisch onderzoek werden als *methode* een aantal vastgestelde vraagpunten over het einde en de eindigheidsbeleving aan de orde gesteld. De vragen waren direct en indirect.

Er bestonden bij de onderzoeker geen uitgekristalliseerde *verwachtingen*. Hem was in de vakliteratuur de groeiende interesse voor het einde opgevallen en hij had zich de vraag gesteld of de vraag naar het einde ook bij psychiatrische patiënten gesteld kon worden.

De *resultaten* wezen uit, dat op een enkele uitzondering na, de onderzochten in de war raakten door het eindigheidsthema en dat zij allerlei afweermechanismen in werking stelden. De tweede vraag kon bevestigend beantwoord worden. Ten aanzien van de derde vraag bleek alleen de gezondheid in de gewenste richting te differentiëren. Slechte gezondheid ging namelijk samen met grotere vrees voor het einde. Tenslotte bleek, dat er van de 62, 54 nooit met iemand over het einde hadden gesproken. Ongetwijfeld onderschrijft dit resultaat de visie van Feifel op het einde van het leven in deze tijd, die wij boven aanhaalden.

Ons *commentaar* komt hierop neer. De onderzochte groep bestaat uit geestelijk gestoorden. De gegevens zijn verder interessant, hoewel niet exact is na te gaan hoe de spreiding daarvan is, noch hoe zij precies tot stand gekomen zijn. Op dit laatste gaan wij nog even in. De onderzoeker zou zich ons inziens meer bewust moeten zijn van de merkwaardige omstandigheden, waarin de gegevens werden verzameld. Wanneer een arts-psychiater met een bejaarde over het einde spreekt, wordt dit thema terstond begrepen vanuit een achtergrond, waarin het einde een andere betekenis krijgt dan wanneer de niet-arts een dergelijk gesprek zou voeren. De fenomenale betekenis van de onderzoekcontext kan de data in niet geringe mate negatief beïnvloed hebben (cfr. J. Ex, 51).

Tenslotte willen wij nog kort stilstaan bij een ons maar summier bekend onderzoek, namelijk dat van Lawrence G. Corey (1961). De vraagstelling was als volgt: differentiëren vier operationeel gedefinieerde vormen van omgang met eindigheids-

besef tussen een steekproef jonge en een steekproef oudere proefpersonen? Deze vier modi zijn: 'Avoidance, acceptance, neutralization, suppression'.

Van de 200 *proefpersonen* waren er 145 jeugdigen van 16 tot 21 jaar. De overigen waren tussen 55 en 65 jaar oud.

Als *methode* gebruikte hij een projectietest bestaande uit 16 ambigue getekende lijnfiguren, voorzien van twee aanduidingen, die elkaars tegendeel zijn en waarvan de proefpersoon er een moet kiezen. Iedere tekening komt echter tweemaal voor, echter met twee andere aanduidingen, wel synoniem met de eerste. Bij een tekening kan men derhalve vier verschillende antwoordcombinaties denken. Ieder daarvan kwam overeen met een van de vier bovengenoemde modi. Hier volgt een voorbeeld. Een van de lijnfiguren stelde voor een slappe, vooroverliggende menselijke gestalte. Bij de eerste aanbieding kon de proefpersoon kiezen uit: sleeping – dead; bij de tweede aanbieding uit: lifeless – napping. De proefpersoon kon derhalve vier verschillende combinaties kiezen. De betekenis daarvan volgt hier. Bij de keuze:

sleeping – napping hoort de modus: avoidance

dead – lifeless hoort de modus: acceptance

sleeping – lifeless hoort de modus: neutralization

dead – napping hoort de modus: suppression.

Bij de analyse van de *resultaten* bleek er geen significant groepsverschil. Maar binnen de groep ouderen kwam een groter aantal personen voor bij de modus 'avoidance' dan bij een van de andere drie. Deze laatste drie verschilden ook niet significant van elkaar. Bij de jongeren verzamelden de modi 'acceptance' en 'neutralization' een gelijk aantal stemmen op zich. Corey komt tot de conclusie dat er een wijziging in de loop van de jaren zou optreden in de houding ten opzichte van het einde, en dat deze houding zich naarmate de ouderom nadert minder sterk differentieert dan daarvoor.

Commentaar: Methodisch is deze studie opvallend, mede ook doordat er een controlegroep, c.q. een vergelijkingsgroep, bij het onderzoek werd betrokken. Er bestaan echter enige vragen: bijvoorbeeld, de semantische betekenis van de woorden. Wordt er wellicht door de verschillende synoniemen niet een verschil geïnjecteerd, waar in feite geen verschil bestaat? Verder moeten wij op het volgende wijzen: hoewel Corey het zelf allerminst pretendeert, willen wij ervoor waarschuwen, dat de attitude ten opzichte van het einde niet aan een enkel gegeven mag worden ontleend.

Tenslotte wijzen wij op de leeftijd van de onderzochten. Deze verschilt van die uit de andere onderzoeken, zodat op die basis geen vergelijking mogelijk is.

De zojuist uitvoerig besproken, systematische studies naar de eindigheidsattitude bij bejaarden geven wij tot slot nog eens overzichtelijk weer. Behalve tot het noemen van de onderzoeker en het onderzoekthema, beperken wij ons daarbij tot de be-

OVERZICHT VAN DE SYSTEMATISCHE STUDIES NAAR DE

<i>Onderzoeker en thema</i>	<i>Proefpersonen</i>
Klopfer, W.G.(1947) <i>Thema</i> : Attitude t.o.v. het einde	Groep A: 20 p.p.; 9 ♀ en 11 ♂ Groep B: 20 p.p.; 13 ♀ en 7 ♂ Groep A: meer actief; Groep B: meer passief. Allen woonachtig in bej. tehuis. Gemiddelde leeftijd: 77 jaar.
Feifel, H. (1956) <i>Thema</i> : Bewuste attitude t.o.v. het einde	40 blanke, oudgediende, lichamelijk gebrekkige militairen. Allen woonachtig in Veterans Administration Domiciliary. Gemiddelde leeftijd: 67 jaar.
Shrut, S.D. (1956) <i>Thema</i> : Bewuste attitude t.o.v. het einde	Groep A: 30 in woning bij tehuis Groep B: 30 in tehuis. Allen waren alleenstaanden. Allen 65 jaar en ouder.
Swenson, W.M. (1958) <i>Thema</i> : Bewuste attitude t.o.v. het einde	210 personen, afkomstig uit 5 tehuizen, 6 'golden age clubs' en uit bedrijven. 72% zijn vrouwen. Het merendeel is protestant. Allen zijn 60 jaar en ouder. Gemiddeld 40% weigert.
Rhudick, P.J. e.a. (1960) <i>Thema</i> : Mate van eindigheidsbesef.	30 mannen, 28 vrouwen, allen vrijwilligers, niet in tehuizen woonachtig. Gemiddelde leeftijd: 73 jaar.
Jeffers, F.C. e.a. (1960) <i>Thema</i> : Attitude t.o.v. het einde.	260 p.p.'s van 60 jaar en ouder, allen vrijwilligers.
Christ, A.E. (1960) <i>Thema</i> : Attitude t.o.v. het einde.	100 psychiatrische patiënten van 60 jaar en ouder.
Corey, L.G. (1960) <i>Thema</i> : Attitude t.o.v. het einde.	55 p.p.'s tussen 55-65 jaar 145 p.p.'s tussen 16-21 jaar.

TTITUDE TEN OPZICHTE VAN HET BINDE BIJ BEJAARDEN.

<i>Methoden</i>	<i>Resultaten</i>										
1. Interview over levensloop 2. 10 T.A.T.-platen.	Bij beide groepen is de vrees voor het einde groot. Wel bestaat er verschil in wijze, waarop zij met het eindigheidsbesef omgaan.										
1. Vragenlijst, individ. af te nemen 2. enige rangordeschalen.	20% denkt frequent aan het einde, 50% af en toe. 45% vindt leeftijd van 70 jaar en ouder periode van meeste vrees voor het einde. Zij die het einde vrezen, zijn meer te vinden onder religieus geïnteresseerden.										
1. Een aantal T.A.T.-platen 2. Zinnen aanvullen 3. Vragenlijsten m.b.t. - gezondheid - aanpassing-woonwijze - activiteiten.	Shrut vond geen verschil tussen beide groepen. In beide groepen zou een gemiddeld eindigheidsbesef worden aangetroffen. (Zie verder ons commentaar.)										
1. Checklijst 2. Attitude-schaal 3. Vragenlijsten m.b.t. - interessen - hobby's - activiteiten 4. M.M.P.I. Alle schriftelijk af te nemen.	<table border="0"> <tr> <td>Bij <i>checklijst</i>:</td> <td>Bij <i>attitude-schaal</i></td> </tr> <tr> <td>39% pos. t.o.v. het einde</td> <td>46% pos. t.o.v. het einde</td> </tr> <tr> <td>34% actief ontwijkend</td> <td>26% actief ontwijkend</td> </tr> <tr> <td>27% zowel een als ander.</td> <td>10% enigermate beducht</td> </tr> <tr> <td></td> <td>18% passief ontwijkend</td> </tr> </table> <p>Positieve instelling hangt samen met religiositeit. Bejaarden in tehuizen meer positief dan zij die alleen zijn.</p>	Bij <i>checklijst</i> :	Bij <i>attitude-schaal</i>	39% pos. t.o.v. het einde	46% pos. t.o.v. het einde	34% actief ontwijkend	26% actief ontwijkend	27% zowel een als ander.	10% enigermate beducht		18% passief ontwijkend
Bij <i>checklijst</i> :	Bij <i>attitude-schaal</i>										
39% pos. t.o.v. het einde	46% pos. t.o.v. het einde										
34% actief ontwijkend	26% actief ontwijkend										
27% zowel een als ander.	10% enigermate beducht										
	18% passief ontwijkend										
1. Aantal T.A.T.-platen 2. M.M.P.I. 3. Cornell Medical Index.	Eindigheidsbesef toont verband met de volgende persoonlijkheidsfactoren: hypochondrie, hysterie, afhankelijkheid, impulsiviteit. Geen verband werd gevonden met demografische factoren.										
Enige rechtstreekse vragen tijdens interview.	10% zegt bang te zijn, 35% zegt niet bang te zijn. Meer vrees bij geringe religiositeit en intelligentie en bij minder bezigheden. 77% gelooft in leven na het einde. Dit gaat samen met geringe vrees voor het einde en met religiositeit.										
Tijdens anamnese van medicus werd een aantal vragen naar de attitude t.o.v. het einde gesteld.	Grote mate van vrees voor het einde bij patiënten. Slechte gezondheid gaat samen met grotere vrees voor het einde.										
Projectie-keuze-test.	Bij groep „ouderen” komt meer de modus „avoidance” voor dan bij de jongeren.										

langrijkste kenmerken van de proefpersonen, de methoden en de meest sprekende resultaten. Het uitvoerig commentaar bij elk van deze zeven studies ontslaat ons van de taak bij dit overzicht in details te treden. Wel willen wij nog op enige ons inziens belangrijke aspecten wijzen, die uit dit overzicht overduidelijk blijken.

De proefpersonen in de onderzoeken van Klopfer, Feifel, Shrut, Christ en voor een deel ook die in het onderzoek van Swenson zijn woonachtig in een bejaarden-tehuis, in een woning bij een tehuis, in een v.a.d.- of een psychiatrische inrichting. Zij zijn dus niet vergelijkbaar met de meeste bejaarden, die in de wijk woonachtig zijn. De proefpersonen van Corey zijn niet ouder dan 65 jaar en die van Rhudick en Jeffers zijn vrijwilligers. Wat vooral dit laatste betekent, kan men vermoeden, wanneer wij er nog eens aan herinneren dat Swenson bij de bejaarden die hij wilde onderzoeken 40% weigeraars aantrof.

De aard van de proefpersonen, de diversiteit van methoden en de diversiteit van benaderingswijzen met dezelfde methoden – helaas wordt daarover door de meeste onderzoekers te weinig medegedeeld – zullen waarschijnlijk voor een niet onbelangrijk deel de verschillen in resultaten kunnen verklaren. Bijvoorbeeld de tegenstelling tussen de resultaten van Feifel en Swenson, tussen die van Feifel en Jeffers, en tussen die van Klopfer en Jeffers.

Op de methodische implicaties komen wij in het volgende hoofdstuk nog terug.

§ 6. SAMENVATTING

De psychogerontologie blijkt een nog zeer jonge loot aan de stam van de ontwikkelingspsychologie. De Amerikaan George Stanley Hall (1922) kan beschouwd worden als de eerste psychogerontoloog. Toen zijn *Senescence, The last half of life*, verscheen, was de tijd rijp voor ontplooiing van deze tak van wetenschap. Zowel in de Verenigde Staten van Noord-Amerika als in Europa verschenen onafhankelijk van elkaar de eerste publikaties, die het begin vormden van twee zo goed als onafhankelijke stromingen, die wij korthedshalve de Amerikaanse en de Europese stroming hebben genoemd. De eerste hebben wij gekarakteriseerd met behulp van de studies van Hall, Miles en Birren. De laatste decennia kent de Amerikaanse stroming een grote activiteit op het gebied van de experimentele, fysiologische psychologie.

De Europese stroming is meer geboeid geweest door de vraag naar de indeling van het leven in levensstijperken en naar de betekenis van ieder van deze perioden. Als centrale figuren kunnen gelden Charlotte Bühler, Schultz en Thomae. Heeft de ouder wordende en bejaarde mens in Europa steeds in het centrum van de belangstelling gestaan, in Amerika is dat veel minder het geval geweest. In Europa is men waarschijnlijk mede daardoor en door het ontbreken van een uitgebouwde theorie minder gemakkelijk tot onderzoek gekomen, omdat de te hanteren methode een

moelijk te nemen drempel scheen; in Amerika is daarentegen veel onderzoek gebeurd dat voor de Europeaan echter te veel in het fysiologisch-psychologische blijft steken. Derhalve zou een samengaan van beide stromingen tot wellicht fraaie resultaten kunnen leiden.

Deze stand van zaken weerspiegelt zich ook in het onderzoek naar de relatie tussen ouderdom en eindigheid. In Europa is geen systematisch onderzoek verricht en zijn slechts incidentele waarnemingen gedaan, in Amerika daarentegen wel. Deze onderzoeken attenderen ons op relevante factoren, die wij samen kunnen vatten als factoren, die behoren tot de levensloop van de bejaarde en tot zijn omgeving. Aan beide groepen van variabelen dienen wij derhalve bij ons eigen onderzoek aandacht te schenken. Tevens hebben de reeds opgedane ervaringen en onderzoekresultaten ons gewezen op het belangrijke onderscheid tussen de ervaring van de eindigheid en het sterven. Daarnaast dienen wij, zoals reeds aangegeven is op het einde van § 4, een duidelijk onderscheid te maken tussen de aard van het eindigheidsbesef en de mate van dit besef.

Methode en opzet van het onderzoek

One cannot, operationally, attach a unique or fixed meaning to the term intelligence because at different times (c q different ages) and under different circumstances we are compelled to appraise it from different points of view

DAVID WECHSLER (177, 143)

§ I. INLEIDING

Op zoek naar de meest geëigende methode voor het onderhavige thema, de eindigheidsinstelling en -beleving bij bejaarden, zijn wij gestoten op enkele vragen van meer algemene aard. Wij zullen er aandacht aan besteden, omdat zij van belang zijn voor het psychogerontologische onderzoek en zij ons tevens oriënteren met betrekking tot de eigen methodiek.

Het betreft de volgende drie vragen:

- de test als methode,
- het dwarsdoorsnede- versus het lengtedoorsnedeonderzoek,
- de 'approach' bij onderzoek van de oudere en bejaarde mens en het werven van zijn cooperatie.

Met een korte toelichting zullen wij de keuze van deze drie vragen verantwoorden.

Het mag niemand verwonderen, dat de test als methode in psychogerontologische kringen thema is van een levendige discussie. De snelle en veelzijdige ontwikkeling van de test als het hulpmiddel bij uitstek, waarover de psycholoog beschikt, geeft daartoe alle aanleiding. En hoewel behalve de test, de psycholoog nog andere methoden ter beschikking staan - wij denken aan de observatie, het gesprek en de introspectie - neemt zij momenteel toch onbestreden de eerste plaats in. Vanwege de merkwaardige ontdekkingen, die testpsychologisch onderzoek in de psychogerontologie aan het licht heeft gebracht, is een beschouwing gewijd aan haar betekenis vanzelfsprekend.

Wat de tweede vraag betreft, willen wij het volgende opmerken. Juist bij onderzoek van oudere en bejaarde personen beseft men eerder dan bij jeugdigen, dat het

verleden van grote betekenis is. Bij de interpretatie van onderzoeksgegevens wordt dan ook meestal verwezen naar factoren uit het verleden leven van de onderzochten. De behoefte aan onderzoek, waarbij deze factoren en hun invloed op de levensloop meer onder controle komen, wordt dan ook steeds groter. Daarmee is het belang van de vraag: lengtedoorsnede- versus dwarsdoorsnedeonderzoek aangetoond.

Het derde vraagstuk wordt langzamerhand een zeer belangrijke, actuele vraag. Het merendeel van het testpsychologische onderzoek is in zijn consequenties van grote betekenis voor de onderzochte zelf. Wij behoeven in dit verband slechts te wijzen op het beroepskeuze- en het selectieonderzoek. Er hangt voor de betrokkene te veel af van de uitslag dan dat hij niet alle medewerking zou willen verlenen. Hij toont zich in de meeste gevallen dan ook van zijn beste kant. Al mag de coöperatie, het werven van de medewerking van de onderzochte, ook voor deze onderzoekingen een interessant vraagstuk blijven, de approach van de onderzochte vormt niet een van de hoofdthema's. Hoogstens schenkt men aandacht aan het klimaat, waarin men de betrokkene wil ontvangen. Dit moet sociaal gezien een zo aangenaam mogelijk klimaat zijn.

Ditzelfde geldt voor een deel ook voor het klinisch-psychologisch onderzoek in ziekenhuizen en psychiatrische inrichtingen, hoewel in deze laatste instituties het vraagstuk van de onderzoekinstelling* eveneens wordt gesteld. Onderzoek bij volwassenen buiten de genoemde situaties is in West-Europa, vooral na de Laatste Wereldoorlog, langzaam op gang gekomen. Men kan echter nog niet spreken van een zekere gewenning aan dit soort onderzoek, en dergelijk onderzoek bij bejaarden is nog zeker geen vertrouwd verschijnsel. Wij staan in dit opzicht nog aan het begin. En waar de oudere en bejaarde mens zich toch reeds vlugger bedreigd voelt dan een jonger iemand, wordt de approach juist bij hem tot een van de kardinale aspecten van het onderzoek. Het is duidelijk, dat een succesvolle approach *conditio sine qua non* is voor het eigenlijke onderzoek en de medewerking daarbij van de onderzochte. Beide, approach en coöperatie, zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, beide vragen derhalve onze aandacht.

De volgende beschouwingen, gewijd aan de zo juist toegelichte vraagstukken, zullen ons op diverse methodologische kwesties attent maken. Daarna zullen wij de door ons gebezigde methodiek behandelen. Het hoofdstuk zullen wij vervolgens besluiten met een beschrijving van de opzet van het onderzoek.

* In het voorbijgaan merken wij op, dat er een duidelijk onderscheid bestaat tussen onderzoeksinstelling en testinstelling. Denken wij bij de eerste in termen van een positieve tegenover een negatieve instelling, bij de tweede denken wij eerder aan karakterologische modaliteiten, zoals bijvoorbeeld star tegenover soepel.

§ 2. DE TEST* ALS METHODE IN HET PSYCHOGERONTOLOGISCHE ONDERZOEK

Zoals wij in het tweede hoofdstuk kort hebben aangegeven, heeft de testpsychologie in de Verenigde Staten van Noord-Amerika na de ervaringen, opgedaan tijdens de Eerste Wereldoorlog, een enorme vlucht genomen. Wij spraken boven zelfs van een zekere 'Funktionslust', daarmee doelende op het testen om der wille van het testen zelf.

Bij de toepassing van tests bij oudere en bejaarde personen werd de aanvankelijk ontstellende ontdekking gedaan, dat de jongere personen van de vergelijkings- of controlegroep veel betere prestaties leverden en, behoudens bij enkele verbale kwaliteiten, ook over betere capaciteiten bleken te beschikken. Wij zeggen nadrukkelijk, dat deze resultaten slechts aanvankelijk verbazing wekten, want de testresultaten gaven voedsel aan de in Amerika toen reeds bestaande sociale onderwaardering van oudere en bejaarde mensen (cfr. Miles, 113). Geheel kritiekloos werden de eerste testresultaten toch anderzijds ook niet aanvaard. Wij behoeven slechts te wijzen op de conclusies, die Miles uit zijn onderzoekingen trok (1939). Er bleef ruimte voor een zekere reserve. En deze reserve brengt nu, weliswaar na een lange tijd, andere gedachten op gang. Her en der (K. P. Bradway, 25 en N. Bayley, 11, 12) verspreid zijn er publikaties verschenen, die de noodzaak van een fundamentele bezinning op het medium test in het gerontologische onderzoek vooropstellen. Zij geven tevens aan, dat de test die bij bejaarden wordt toegepast, slechts een beperkte draagwijdte heeft. Men begon zich bijvoorbeeld te realiseren, dat de meeste tests oorspronkelijk bestemd waren voor kinderen en jeugdigen en niet voor volwassenen. Ook de opgaven waren derhalve afgestemd op kinderen, moesten hen aanspreken en bij hen belangstelling wekken. De opdrachten, die uitgevoerd moesten worden, sloten geenszins aan bij de alledaagse psychomotorische en intellectuele verrichtingen van volwassenen (cfr. Kaplan, (90, 720), Jones, (85, 718)). Wij denken bijvoorbeeld aan allerlei psychotechnische instrumenten en aan intelligentievragen, die schoolkennis impliceren. Geen wonder, dat bij vergelijking van jeugdigen of jongvolwassenen en ouderen de eersten betere resultaten boekten. Het meetinstrument bood de jeugdigen immers alle kansen.

De vraag kwam derhalve op, wat de betekenis en de geldigheid van vele instrumenten en methoden waren voor onderzoek bij volwassenen en bejaarden. Deze geldigheid werd reeds betwist door Norris (126), die opmerkte, dat veel van wat bij tests getoetst wordt, schoolkennis is die in het gewone leven van de volwassenen noch functioneel is, noch betekenis heeft. Hij maakte bovendien de volgende schampere opmerking, dat latere levenservaringen deze aangeleerde, maar nutteloze schoolkennis teniet zouden doen en het als 'dood hout' zouden verwijderen.

* In deze paragraaf doelen wij op de test in het algemeen, hoewel de data die ter sprake komen, slechts ontleend zijn aan capaciteitstests en aan projectietests

Volgens Norris zou de volwassen mens veel nieuwe dingen leren, die voor het praktische leven en voor de aanpassing van meer belang zijn dan schoolkennis. Capaciteiten, die van geen nut zijn voor het praktische leven, worden door oudere mensen niet ontwikkeld. De vraag is dus nu: presteert de oudere en bejaarde mens inderdaad ook minder dan de jeugdige of jongvolwassen mens, wanneer rekening wordt gehouden met de concrete levenssituatie? Dit veronderstelt echter, dat wij weten, hoe die concrete levenssituatie is. Uit het overzicht dat wij in hoofdstuk II hebben gegeven van de geschiedenis van de psychogerontologie blijkt echter, dat wij daarvan nog in onvoldoende mate op de hoogte zijn.

Veel tests worden in haar betekenis echter niet alleen beperkt doordat zij onwillekeurig op een nader te omschrijven leeftijdperiode zijn afgestemd. Iedere test veronderstelt ook, dat aan een aantal basiscondities is voldaan. Een Rorschach-test voorleggen aan slechtzienenden heeft geen zin, want de slechtzienende mens kan niet gewoon zien. Men kan zich afvragen of bij toepassing van tests bij bejaarden, waarbij op één of méér zintuiggebieden een normaal beroep wordt gedaan, men niet van te voren behoeft te controleren of de onderzochte bejaarde in voldoende mate over die capaciteit of capaciteiten beschikt. Arnhoff (9) o.m. merkt in dit verband op, dat het gezichtsvermogen bij geen van de Rorschach-onderzoekingen bij bejaarden is gecontroleerd, ofschoon is komen vast te staan, dat het gezichtszintuig bijvoorbeeld veel aan kracht inboet en het kleurenzien sterk afneemt (cfr. Boice e.a., 22; Kleemeier, R. W., 94). Welford (180) wijst op een andere, impliciete conditie, namelijk op de geringere weerstand tegen vermoeidheid bij bejaarden in vergelijking met jongeren. De duur van een experiment kan dus één van beide categorieën begunstigen.

Wanneer men geen oog heeft voor deze basiscondities, is het mogelijk, dat de onderzochte bejaarde bemerkt, dat van hem antwoorden worden verwacht, waartoe hij niet meer in staat is, of alleen met inspanning van al zijn krachten. Een vergelijking van onderzoekresultaten van bejaarden met die van jongere proefpersonen is dus zonder meer onjuist, omdat de betekenis en de reikwijdte van dit soort onderzoekgegevens onbekend zijn.

Verder is de betekenis van de test nog om de volgende reden beperkt. Onderzoekresultaten wekken het vermoeden, dat met één en dezelfde test bij vertegenwoordigers van verschillende levensperioden niet steeds hetzelfde in gelijke mate wordt gemeten (cfr. Welford, 160; Wechsler 178; Grosfeld, 71). Het zou derhalve noodzakelijk zijn om eerst afzonderlijk te onderzoeken, wat de test bijvoorbeeld bij jeugdigen en bij bejaarden meet, éér besloten kan worden of deze test voor een vergelijkend onderzoek tussen beide leeftijdscategorieën geschikt is. Theoretisch is het op grond van de zich waarschijnlijk met het klimmen van de jaren wijzigende gedragsstructuur denkbaar, dat twee verschillende tests hetzelfde meten bij twee verschillende leeftijdsgroepen. Met andere woorden: dat men bijvoorbeeld retentie

bij jeugdigen met test A zuiverder meet dan met test B, die beter geschikt is voor bejaarden, omdat test A afgestemd is op de jeugdige intelligentie, test B op die van een oudere persoonlijkheid (cfr. Wechsler, 176, 275; Lorge, 105, 176). Een illustratie van deze beperking van de test vormt de hierna weergegeven opvatting van Wechsler betreffende de intelligentie van bejaarden.

David Wechsler (176) is de mening toegedaan, dat wij bij de intelligentie van ouderen en bejaarden ook moeten rekenen met wat hij in navolging van William James 'sagacity' noemt. Dit omschrijft hij als 'the ability to deal with life's situations in terms of integrated past experience'. Maar, zo zegt Wechsler, men mag wijsheid niet gelijkstellen met algemene intelligentie of intellectuele aanleg. Geheel helder is Wechsler niet in zijn beschouwing, want kort voor de laatste opmerking zegt hij: 'In the case of older people it seems that one thing we wish most to include under the term intelligence, is (...) sagacity ...' (177, 143). Wij begeven ons hier niet verder in discussie met Wechsler, wij willen er slechts op wijzen, dat hij een zeer belangrijke vraag heeft opgeworpen, waarop hij door onderzoekdata werd geattendeerd en die nog niet de aandacht heeft gekregen die zij verdient.

Wel valt uit Wechsler's en Norris' opmerkingen op te maken dat het bestaan zelf aan het geheel van capaciteiten vorm geeft en dit ook in belangrijke mate kan beïnvloeden. In dit verband mogen wij ook nog wijzen op de beschouwing van Margaret Eysenck (52), die er de aandacht op vestigt, dat de verschillende aanlegfactoren op een verschillende wijze minder worden; en dat niet alleen. Zij voegt er aan toe, dat dezelfde aanlegfactoren bij verschillende personen op verschillende wijzen in kracht afnemen. Ook zij geeft duidelijk te verstaan, dat er invloed van de mens en van zijn levensloop uitgaat op zijn eigen capaciteitenpatroon.

Bovenstaande zienswijze wordt nog eens onderstreept door de onderzoekresultaten van Moyra Williams (185). Zij verrichtte een intelligentieonderzoek bij een honderdtal 'at random' gekozen bejaarden. Zij gebruikte methoden, die bij bejaarden toegepast konden worden. Overeenkomstig de verwachting bleek:

- dat de correlaties tussen de verbale sub-tests hoog waren en die tussen de verbale en de verrichtingssub-tests ('Performance') laag,
- dat er p.p.'s waren, die zowel verbaal als bij verrichtingsopdrachten tot goede prestaties kwamen,
- dat er p.p.'s waren, die wel in verbaal opzicht tot goede resultaten kwamen, maar niet bij de verrichtingssub-tests;
- maar ook bleek, dat sommige bejaarden tot goede prestaties in staat waren bij de verrichtingssub-tests, terwijl zij slechts matige resultaten behaalden op de verbale sub-tests.

Moyra Williams vond een verband tussen de levensloop en de aard daarvan, en de intelligentiestructuur. Deze vondst gaf haar de volgende conclusie in: 'It will be seen how clearly the scores reflect occupation, training or hobby in these cases, a

finding which may help to explain the lowered intertest correlations seen in all studies of the older age-groups'.

Zelf kwamen wij bij een weinig omvangrijk onderzoek (120), dat een duidelijk 'performance' karakter droeg, eveneens onder de indruk van de zeer grote spreiding bij de bejaarden; een spreiding, die inderdaad kon worden verklaard, toen wij het verleden van de onderzochte bejaarden in de beschouwing betrokken.

Wil men dus iets zeggen bijvoorbeeld over de intelligentie van bejaarden, dan, zo concluderen wij, moet men hun verleden en de omstandigheden waarin zij verkeren, in ogenschouw nemen.

Moyra Williams kwam op grond van haar data tot de conclusie, dat met het ouder worden de individuatie toeneemt. Men kan ook zeggen: met het klimmen van de jaren verbijzondert de mens zich. Dat was ook de reden, waarom de intercorrelatie van de sub-tests zo laag was (cfr. ook Birren, geciteerd bij Thomae, 168). Bovendien was de spreiding per sub-test groot. Deze factoren bemoeilijken de aan de test ontleende predictie betreffende ieder bejaard individu. Doordat sommige van de capaciteiten zich blijven ontwikkelen, omdat ze gebruikt worden, andere capaciteiten om diezelfde reden op een gelijk niveau blijven en weer andere zich bij gebrek aan oefening niet ontplooiën, zelfs gaan 'verdwijnen' wordt de oudere en bejaarde mens meer speciaal en is hij ook minder met een groep te vergelijken. Nodig is minstens een bandwijdte-test ('bandwidth') en eerst in tweede instantie een 'high fidelity'-test. Beide termen zijn ontleend aan Cronbach (40, 602). Met de eerste methode wordt veel niet-specifieke informatie verkregen, met de tweede methode weinig, maar zeer specifieke informatie. Wij zouden derhalve ook kunnen zeggen, dat het niet geoorloofd lijkt de bejaarde met slechts één test te onderzoeken. De te bezigen methode moet immers aan de grote interindividuele variatie ruimte geven. Bij kinderen behoeft men nog niet zoveel rekening te houden met een grote mate van te differentiëren variatie, bij bejaarden is dat echter noodzakelijk (cfr. Lorge, 105, 176).

Tenslotte moeten wij nog op het volgende wijzen. Miles (113) en vele onderzoekers na hem, vonden dat bij bejaarden de verbale-intellectuele functies zich het langst op niveau handhaven. Daarover is men het eens. Wel heeft Anastasi (6) er op gewezen, dat bij de verbale sub-tests van de veel gebruikte Wechsler-Bellevue-Intelligence-Scale wel eens soepeler scoringsnormen bij bejaarden worden toegepast. De discrepantie tussen de resultaten, behaald op de verbale sub-tests en die bij de verrichtingssub-tests zou dus wel eens minder groot kunnen zijn, dan momenteel nog voor waar wordt gehouden.

Verder houdt de opmerking van Anastasi in, dat, hoe objectief het testpsychologische onderzoek ook mag worden verricht, de proefleider via de beoordeling toch een niet te verwaarlozen invloed kan hebben op de resultaten. Deze conclusie verwijst naar de vierde en de vijfde paragraaf van dit hoofdstuk, waar wij nog op deze

kwestie zullen terugkomen. Toch willen wij in dit verband nog op een kwestie wijzen, namelijk op de instelling van de bejaarde ten opzichte van de tests die momenteel in omloop zijn. Hoewel wij er in § 3 nader op terugkomen, regardeert dit het testresultaat toch zodanig, dat het ons noodzakelijk lijkt er hier even op in te gaan. Vele bejaarden nemen de tests immers niet au sérieux. Geplaatst tegen de achtergrond van hun levenservaring en levensinzicht kunnen zij deze methoden slechts als onnozel speelgoed beschouwen, waarvan zij de zin niet begrijpen. Zij zullen zich derhalve ook niet zo gemakkelijk inzetten bij een test als de jongeren. Dat de weerstand ook andere gronden kan hebben, zullen wij in de volgende paragraaf aantonen. Wel is door deze instelling, die sterk afwijkt van die van de jeugdige mens, duidelijk geworden, dat interpretatie van testgegevens, verzameld bij bejaarden, een uitermate riskante zaak is (cfr. Jones, 85).

Wanneer wij bovenstaande opmerkingen samenvatten, blijkt, dat de test als methode in het psychogerontologische onderzoek een omvangrijk vraagstuk vormt, waaraan een afzonderlijke studie zou zijn te wijden.

De kritische opmerkingen van deze paragraaf hebben onze blik gescherpt voor de eigenaardige omstandigheden van de oudere en bejaarde mens.

Wij komen dan ook tot deze conclusies:

- de test is tot heden over het algemeen te veel afgestemd op de jeugdige, weinig door levenservaring gedifferentieerde mens,
- meestal is geen rekening gehouden met de basiscondities, die iedere test op zijn manier impliceert,
- noch is voldoende gelet op het verleden van de onderzochte bejaarde, noch op de situatie waarin hij verkeert; beide beïnvloeden de intelligentiestructuur meer dan men zich tot nu toe bewust is geweest,
- de betekenis van de test behoort onafhankelijk van de waarde die deze heeft voor niet-bejaarden, door onderzoek bij oudere en bejaarde personen te worden vastgesteld,
- gezien de beperkte 'bandwijdte' van de meeste tests moeten bij onderzoek van bejaarden óf meerdere tests naast elkaar gebruikt worden óf methoden gehanteerd worden, die een grote bandwijdte bezitten,
- tests, die een beroep doen op de verbale factor, geven de ouder wordende en bejaarde mens relatief de meeste gelegenheid om zich in zijn gedifferentieerdheid te tonen,
- de interpretatie van veel testgegevens van bejaarden vereist een onbevooroordeeld onderzoeker, die zich niet laat misleiden door de verbaal-compensatoire mogelijkheden van de bejaarde,
- tenslotte wekt de test geen grote interesse bij de bejaarden, zodat iedere interpretatie van testdata, bij hen verworven, riskant is.

§ 3. HET DWARSDOORSNEDEONDERZOEK VERSUS HET LENGTEDOORSNEDE- ONDERZOEK

Na de opmerkingen over het gebruik van tests in het psychogerontologisch onderzoek, willen wij nu ingaan op een vraag, die veelvuldig gesteld wordt in psychogerontologische kringen: moet het onderzoek een dwarsdoorsnede- of een lengtedoorsnedeonderzoek zijn? Het antwoord hierop wordt meestal vlug gegeven. Het laatste soort onderzoek verdient verreweg de voorkeur. Want, omdat wij nog zo weinig weten van de oudere en bejaarde mens, bovendien niet beschikken over instrumenten, die exact nagaan in welke opzichten de bejaarden verschillen van representanten van een jongere leeftijdscategorie, ligt het antwoord voor de hand, namelijk: volg een groot aantal personen jarenlang tot aan hun dood, dan zult u het weten.

Maar is in dergelijke beschouwingen (cfr. Birren, 18; Jones, 84; Lorge, 105) het antwoord eenmaal gegeven, dan haast men zich met het maken van allerlei praktische bezwaren. Bijvoorbeeld: is men eenmaal bezig, dan blijkt verloop onder de onderzoekers fnuikend voor het verzamelen, bewerken en interpreteren van het materiaal; tests, die in de periode van het onderzoek zijn ontwikkeld, kan men niet meer in de testbatterij opnemen; en verder moet men wel lang wachten, eer men resultaten ziet. Ook met de proefpersonen kan van alles gebeuren; zij kunnen sterven, verhuizen, afzien van aanvankelijk gegeven medewerking, ect.

Het is niet onze bedoeling uitputtend te zijn, graag echter wijzen wij op ons inziens meer fundamentele moeilijkheden, die op dit gebied rijzen bij gebruik van het longitudinale type van onderzoek. Daarna zullen wij dat eveneens doen voor het transversaal onderzoek.

Op de eerste plaats speelt bij een longitudinaal onderzoek het 'Hawthorne'-effect mee, dat een moeilijk af te grenzen rol kan gaan spelen. Dit effect kan ontstaan, wanneer eenzelfde groep herhaaldelijk op hetzelfde wordt onderzocht. De onderzoekinstelling van de betreffenden kan – zoals te begrijpen is – gemakkelijk veranderen en daardoor een nieuwe, onverwachte factor in het onderzoek worden en sommige kwaliteiten van het longitudinale karakter van het onderzoek beperken, ja zelfs teniet doen. Daar dit verschijnsel het eerst werd waargenomen tijdens een onderzoek bij de Hawthorne Works van de General Electric Company in Chicago, draagt het bovenstaande naam (cfr. Welford, 180).

Op de tweede plaats levert een longitudinaal onderzoek bij bejaarden gegevens op, die voor *deze* onderzochten gelden. De grote mate van variatie en van verbijzondering bij de bejaarden (cfr. de voorafgaande § 2) beperken de mogelijkheid van generalisatie van de gevonden resultaten. Men zal derhalve vaak voor vragen komen te staan, waarop men het antwoord schuldig moet blijven, vragen bijvoorbeeld in deze trant: Welke resultaten zijn toe te schrijven aan de cultuurfasen, die de onderzochten hebben meegemaakt en welke aan de ouderdom?

Het derde bezwaar is fundamenteel. Dit ontlene wij aan Gottschaldt (69). Hoewel hij het naar voren bracht in een discussie over kinderpsychologisch onderzoek, is het ook voor onze uiteenzetting van groot belang. Hij is van mening, dat longitudinaal onderzoek gemakkelijk tot in het overloze voert. Men weet immers niet, hoe men met het individu en met zijn vele variabele factoren uit de levensomstandigheden rekening moet houden. Het antwoord op de vraag, hoe men vanuit deze individuele gevallen tot generalisatie komt, is moeilijk aan te geven. Men moet dus een referentiekader hebben, waar de verzamelde data ingepast kunnen worden. Met andere woorden, er is een concept nodig, dat gebaseerd is op een vermoeden van de samenhang der verzamelde gegevens. Dit concept, deze theorie, is echter nog onvoldoende uitgewerkt, zoals wij in hoofdstuk II moesten constateren. Thomae (168) antwoordt wel op dit bezwaar van Gottschaldt door te wijzen op het referentiekader, dat bestaat uit een specifieke tijdsdimensie, namelijk de levensloop. Hoewel wij uit hoofdstuk I weten hoe deze levensloop naar de mening van Thomae kan worden geanalyseerd, wil dat toch niet zeggen, dat Thomae meer zou hebben aangegeven dan een richting, waarin verder kan worden gedacht.

Het bovenstaande bedoelt echter niet te zeggen, dat wij longitudinaal onderzoek onjuist zouden vinden. Eerder zouden wij willen stellen, dat het in de psychogerontologie nog als tamelijk prematuur is te kenschetsen. Veelvuldig dwarsdoorsnedeonderzoek kan gegevens verschaffen, die een gestructureerd referentiekader mogelijk maken. Is het eenmaal zover, dan is longitudinaal onderzoek de ideale en meest gewenste methodiek (cfr. Birren, 18, 21). Op enkele deelgebieden van de psychogerontologie is inmiddels zoveel werk verricht, dat daar reeds nu onderzoek van het longitudinale type de voorkeur verdient.

Het transversaal onderzoek kent zijn eigen beperkingen. Het belangrijkste bezwaar van deze methode van onderzoek hebben wij reeds in de vorige paragraaf aangegeven. Wij gaan er hier nog op in.

Een test, bij twee onderscheiden leeftijdsgroepen afgenomen, kan voor beide groepen *ongelijke*, maar ook *gelijke* resultaten opleveren. Het eerste behoeft niet te betekenen, dat de verschillen identiek zijn met de veranderingen, die opgetreden zouden zijn in de leeftijdperiode, die tussen beide onderzochte groepen in ligt. Het kan immers ook liggen aan de andere geaardheid, die eigen is aan de representanten van beide groepen, het kan liggen aan een ongelijke schoolopleiding, aan een andere levenservaring en de verwerking daarvan, etc., kortom aan een *ongelijk verleden*. Wij moeten dus concluderen: het is een hachelijke onderneming, om op basis van *verschillen* bij testpsychologische resultaten, conclusies te trekken over de met de ontwikkeling samenhangende *veranderingen of wijzigingen*.

Maar de resultaten kunnen ook *gelijk* zijn. In dat geval wil dat nog niet zeggen, dat er geen veranderingen zijn opgetreden. Beide groepen onderzochten kunnen namelijk langs verschillende wegen tot gelijke resultaten gekomen zijn. Zo vond

Weisz bij een onderzoek verricht bij 500 treinconducteurs van 20-60 jaar, dat de prestaties bij een 'rijplan-test' ongeveer gelijk waren gebleven, terwijl de jongeren toch op een geheel andere manier tot hetzelfde resultaat waren gekomen dan de ouderen. (Geciteerd bij von Bracken, 24.)

Na het voorafgaande kan men zich voorstellen, dat behalve voor die aspecten van de persoonlijkheid, waarin biologisch-fysiologische factoren een duidelijke rol spelen, een controlegroep van niet-bejaarden in een bejaardenonderzoek zelfs verwarrend kan werken; vooral doordat de controlegroep het oog van de onderzoeker kan afhouden van de eigen gedragswijze van de bejaarde en van de wijze waarop dat tot stand is gekomen. Ofschoon wij zelf een controlegroep in het algemeen een welkome verruiming van de gegevens achten, hebben wij deze uiterste consequentie eens expliciet gemaakt, om duidelijk te laten uitkomen hoe weinig het psychogerontologisch onderzoek vanuit methodologisch gezichtspunt nog is gevorderd. Wij zouden dus ook kunnen zeggen, dat wij niet over methoden beschikken, die onafhankelijk van de leeftijd zijn of deze factor in de hand hebben. En hiermede hebben wij een van de fundamentele taken van de psychogerontologie aangewezen.

Beide onderzoekwijzen, het transversale als het longitudinale type van onderzoek hebben hun beperkingen; de eerste wellicht nog meer dan de tweede. Een synthese van beide onderzoektypen zou ideaal zijn.

§ 4. DE APPROACH EN DE COÖPERATIE BIJ ONDERZOEK VAN BEJAARDEN

Ieder onderzoek telt een onderzochte, een onderzoeker en een onderzoekmiddel, en allen kunnen zich op zeer gevarieerde wijze tot elkaar verhouden. De opvatting van een test in de ogen van de onderzoeker kan invloed hebben op de resultaten van de onderzochte. Wij denken ook aan de opvatting, die de onderzochte van een test kan hebben of bij de toepassing daarvan krijgt; bijvoorbeeld de Rorschach-test, die vaak in de ogen van de proefpersoon de fantasie zou testen; de Szondi, die als geheugentest wordt beschouwd, omdat hij meerdere keren wordt afgenomen. Op al deze meer algemene implicaties gaan wij hier niet in (cfr. van de Loo, 104). Zij zijn ook niet typerend voor psychogerontologische onderzoekingen.

Wat echter wel het eerst duidelijk bleek bij oudere en bejaarde mensen, was, dat de approach van bejaarden en het werven van hun coöperatie, zoals waarschijnlijk die van alle volwassenen, geen eenvoudige aangelegenheid is. Dat het juist bij oudere en bejaarde personen aan het daglicht moest komen, is niet vreemd. Immers, na de relatief gemakkelijk te bereiken en te onderzoeken kinderen, kregen vooral de oudere en bejaarde personen de aandacht. Al aanstonds deden zich bij hun onderzoek moeilijkheden voor, die naderhand iedere onderzoeker zou ervaren.

Vanwege het belang dat wij hechten aan een juiste approach – niet alleen ter

geruststelling van de bejaarden zelf, maar ook in verband met de waarde van de gegevens – willen wij nog een weinig bekend historisch feit vermelden.

Toen Miles op zoek ging naar proefpersonen, kwam hij tot een merkwaardige ontdekking. De bejaarden bleken zelfs tegen een royale betaling niet genegen te zijn, te komen naar het psychologisch laboratorium van de Stanford Universiteit. (Geciteerd in 19, 74) Nadat ook nog een tweede poging was mislukt, via de studenten hun grootouders te interesseren in het onderzoek, werd er door een bericht in de pers over research naar de begaafdheden tijdens 'later maturity' een gunstiger klimaat geschapen. Toen eerst gelukte het een medewerker van Miles een aantal bejaarden bereid te vinden om namens hun club tegen betaling aan het onderzoek mee te doen. (Het is duidelijk, dat na zoveel moeite de vraag niet meer opkwam, of de onderzochten een werkelijkheidsgetrouwe steekproef vormden van de bejaarden in Stanford.)

Verder wijzen wij in dit verband nog op de ervaringen, die Swenson bij zijn onderzoek opdeed en waarop wij reeds attendeerden. Bij Swenson weigerde gemiddeld 40% van de bejaarden, die voor het onderzoek waren aangezocht.

Ook Welford vond het zo opvallend, dat hij herhaaldelijk vermeldt, dat het werven van de coöperatie van volwassenen moeilijk is. Voor wat de oudere en bejaarde personen betreft, schrijft hij dit gedrag toe aan hun vrees voor het testen, maar vooral zouden zij vrezen een slecht resultaat te zullen leveren. Welford voegt er aan toe: 'They seem to know well the popular opinion that as one advances through middle age one's ability falls, and do not wish to have this demonstrated upon themselves' (180, 154).

Wij vermoeden echter, dat het bij sommige bejaarden minder de vrees voor een onvoldoende presteren is dan de vrees voor een zich begeven in onbekende situaties. Onbekend wil in dit verband zeggen, dat het situaties zijn, die niet worden voorzien, noch als zinvol worden beleefd. Welford vermeldt namelijk zelf ook, dat het voorgekomen is, dat oudere proefpersonen tot geringere resultaten kwamen dan hun jongere collega's, alleen al omdat de ouderen het onderzoek niet serieus genoeg opnamen. Om die reden slaat veel testpsychologisch onderzoek bij bejaarden niet aan, waarop wij reeds in § 2 van dit hoofdstuk hebben gewezen. Bejaarden neigen er vlug toe om het als van weinig betekenis van zich af te schuiven, hoewel zij zich daarbij tevens vaak onzeker kunnen voelen, wat zij weer goed kunnen verbergen. In dit beeld past ook de gedachte van Jones (85, 718), dat de interesse als zodanig (motivation) minder wordt. Dit kan ook samenhangen met de vrees bij bejaarden voor een misverstaan door de jongeren. Evenmin als de bejaarden de methoden begrijpen en voorzien, die jongeren hanteren, zouden de jongeren de belevings- en interessesfeer van bejaarden kunnen verstaan.

Wanneer wij deze ervaringen wat betreft de moeilijke coöperatie van de bejaarden overzien, zijn er dus een aantal mogelijke verklaringen. Waarschijnlijk komt er

veel achterdocht voor, die zijn grond vindt in de vrees bij de bejaarden voor de ontdekking van zijn eigen verval. Daaruit kan zowel de vrees voor het zich begeven in onbekende situaties als de vrees voor een onvoldoende presteren worden afgeleid. Daarin kan eveneens de ambivalente instelling van bejaarden zijn oorsprong vinden, omdat de bejaarden enerzijds wil tonen wat hij nog waard is, anderzijds kritisch staat ten opzichte van zijn eigen mogelijkheden in deze. Het is derhalve niet uitgesloten, dat achter de laatdunkende houding van bejaarden ten opzichte van de meeste tests onzekerheid schuil gaat. De veranderde motivatie bij bejaarden, waarop Jones wijst, kan echter een geheel andere verklaring inhouden. Een jeugdige persoonlijkheid de verantwoordelijkheid laten dragen van iemand, die in de kracht van zijn leven is, zou wel eens even onjuist kunnen zijn als de bejaarde voor taken plaatsen, die bij veel testmethoden moeten worden gerealiseerd. De laatste zowel als de eerste is daarop respectievelijk niet meer en nog niet gericht. Deze andere gerichtheid zou de grond kunnen zijn voor de vrees bij bejaarden, door de jongeren niet meer begrepen te worden. Waarop is de bejaarde mens dan gericht? Hierop moeten wij het antwoord schuldig blijven. Weten wij dat eenmaal, dan is het mede met behulp van deze kennis wellicht mogelijk te komen tot methoden, die 'altersmässig' zijn en relevant differentiëren bij bejaarden personen.

Bovenstaande ervaringen geven duidelijk te verstaan, dat het geen geringe taak is, de te onderzoeken bejaarden zowel op de juiste wijze te benaderen, als juist te motiveren voor onderzoek. Om die reden ook is het momenteel in Amerika veelal gebruikelijk het onderzoek alleen te verrichten bij vrijwilligers. Op deze wijze probeert men de moeilijkheden van het vinden van een juiste benadering en van het werven van de coöperatie te omzeilen. Als voorbeelden geven wij slechts de reeds vermelde onderzoekingen van Rhudick en Dibner en van Jeffers c.s. (cfr. hoofdstuk II, § 5).

Wanneer wij het bovenstaande overzien, dan ligt één conclusie voor de hand, namelijk, dat een zekere kennis van en vertrouwdheid mét de wereld van de bejaarde mens noodzakelijk is, niet alleen voor het vinden van een juiste benadering, maar ook om de bejaarden toegankelijk te maken voor onderzoek, c.q. om hun medewerking te verkrijgen. Ter illustratie hiervan vermelden we uit de geschiedenis van de psychogerontologie nog een voorbeeld van een foutieve aanpak. Het betreft het wellicht eerste onderzoek, dat Hall bij bejaarden heeft verricht.

Voordat Hall de in ons tweede hoofdstuk aangehaalde enquête verrichtte, had hij een poging gedaan om gegevens te verzamelen bij bejaarden, die in een tehuis verbleven. Aan iedere bejaarde had Hall een blauw boekje gegeven met enkele vragen. Hij had verzocht er verder alles aan toe te voegen, wat de bejaarden zelf karakteristiek vonden voor hun levenstijdperk. In de ogen van Hall mislukte deze poging. Hij zegt er het volgende van: 'Most who answered were uneducated and the data they supplied were usually trivial, tediously and irrelevantly reminiscent or else de-

scriptive of surroundings in earlier life, complaints, wishes, fears, etc. so that I realized that true old age as I have conceived it was not to be sought in such institutions' (73, 321). De fout die Hall ons inziens maakte, is – zoals uit het bovenstaande citaat blijkt – dat hij vooraf reeds een opvatting van de ouderdom had. Hij wist wat hij zocht, terwijl het verstandiger ware geweest af te wachten wat hij zou vinden. Met deze instelling zouden de in Halls ogen waardeloze data wellicht belangrijk zijn geworden en zou hij ook hebben kunnen concluderen, dat de bejaarden in dat tehuis heel andere interesses hadden en dat bij hen andere dingen omgingen dan hij zich had voorgesteld.

De waarde van deze ervaringen is echter, dat de onderzoekers na Hall voorzichtiger zullen zijn: een gewaarschuwd man telt voor twee. Dat wil echter niet zeggen, dat onderzoek bij bejaarden daardoor wordt vereenvoudigd.

Wij komen nu tot enige conclusies op basis van bovenstaande beschouwingen, die betrekking hebben op enkele vraagstukken van de methodiek in de psychogerontologie. Wanneer wij hierbij tevens de conclusies in acht nemen, waartoe hoofdstuk II ons noopt, kunnen wij aangeven welk onderzoek momenteel binnen het kader van het psychogerontologische denken verantwoord is en aan welke voorwaarden de te hanteren methode zou moeten voldoen.

- Rekening houdend met de huidige stand van de psychogerontologische kennis, beseffend dat de oudere en bejaarde mens in West-Europa nauwelijks bekend is met individueel-psychologisch onderzoek, besluiten wij, dat onderzoek naar een thema, dat tot heden in West-Europa niet geëxploreerd is, alleen van exploratieve aard kan zijn.
- Bij gebrek aan een voldoende uitgewerkte theorie is het vervolgens, zeker wat het onderhavige thema betreft, wellicht nog prematuur om een longitudinaal onderzoek te verrichten. Daarvoor is immers een referentiekader van hypothesen zeer gewenst, zodat het verstandig is zich te beperken tot een onderzoek van het transversale type.
- Geeft de exploratieve aard van het onderzoek reeds aan dat de methode eerder een bandwijdte dan een 'fidelity'-methode moet zijn, ook uit de tot nu toe opgedane ervaringen is gebleken, dat specifieke psychogerontologische methoden nog niet zijn ontwikkeld, zodat een methode met een brede bandwijdte de voorkeur verdient.
- Gezien het feit, dat de bejaarde mens zich nog het best kan handhaven in de wereld van het woord, zal de methode ook alle kansen moeten bieden aan de verbale factor. (Dit houdt echter tevens de mogelijkheid in, dat sommige zwakke kanten van de bejaarden verborgen blijven.)
- Tenslotte zal het onderzoek qua opzet en qua methode een openhartig klimaat moeten scheppen, opdat oncontroleerbare aspecten van de onderzoeksituatie de gegevens van het onderzoek niet te zeer beïnvloeden.

- Gezien de aard van het onderzoek en van de te gebruiken methode mogen echter geen definitieve uitspraken als resultaat van het onderzoek worden verwacht. De resultaten en de uitkomsten zullen dus het karakter dragen van gegronde vermoedens en voor toekomstige research als hypothesen kunnen gelden.

§ 5. DE METHODE VAN ONDERZOEK

Wanneer wij in het licht van de zojuist genoemde voorwaarden de methoden na-gaan die zijn gebruikt bij het reeds eerder beschreven systematische onderzoek naar de eindigheidsinstelling, kunnen wij wellicht nog scherper aangeven welke methode de eindigheidsinstelling toegankelijk maakt. Daarbij maken wij tevens een dankbaar gebruik van het commentaar, dat de onderzoekers zelf daaraan vaak hebben toegevoegd.

Klopper gebruikte de interviewmethode en een aantal T.A.T.-platen. In zijn dissertatie wordt onvoldoende duidelijk hoe de eerste methode werd toegepast. Wij moeten ons derhalve tot de projectieve methode, de T.A.T., beperken. Ook uit het onderzoek van Rhudick e.a. blijkt, dat deze test inderdaad de eindigheidsinstelling raakt. Wij vragen ons echter af, niet alleen of de afbeeldingen van de T.A.T.-platen de gedachte aan het einde wekken maar, bovendien of de ambigue structuur van de platen onzekerheid doet ontstaan, die de eindigheidsinstelling kleurt en negatiever doet schijnen dan deze in feite is. Wij hebben reeds gewezen op het feit, dat de afnemende visus bij de bejaarden van invloed kan zijn op de resultaten. Voor bejaarden immers, die daarmee te kampen hebben, zal de minder duidelijke structuur van de platen nog een grotere opgave betekenen, de onzekerheid wellicht nog doen toenemen. Wij willen hiermee echter niet zeggen, dat de T.A.T. ongeschikt zou zijn. Daarvoor is nader onderzoek nodig, waarbij nagegaan dient te worden of de onduidelijke structuur een variabele is of niet, en zo ja, van welke aard die invloed is en in welke omstandigheden de invloed vooral merkbaar is.

Het onderzoek van Feifel, dat evenals dat van Klopper reeds vanwege het pionierskarakter ervan bewondering verdient, vindt zijn grootste beperking in het feit, dat de gehanteerde methoden – een vragenlijst en enige schalen waarop een rangorde moest worden aangegeven – slechts de bewuste instelling tegenover het einde raken. Hierover maakt Rhudick e.a. de volgende scherpe opmerking: 'A systematic study of death concerns must use techniques which are not likely to be nullified by egodefensive manoeuvres in eliciting death-relevant material'. Naar onze mening is de spreiding bij de verschillende data van Feifel groot genoeg om deze kritiek van Rhudick e.a. voor een groot deel te weerleggen. Uit de gegevens blijkt namelijk, dat verschillende onderzochten zich begrijpelijk differentiëren met betrekking tot de eindigheidsinstelling. En verder zouden wij willen opmerken, dat het alsnog verstandiger lijkt om te kiezen voor een methode, die dicht bij het alledaagse leven

staat en bovendien past in de huidige stand van psychogerontologie, dan een methode te hanteren, waarvan niet bekend is of en in hoeverre zij bij bejaarden toepasbaar is. Een combinatie van deze methoden is ons inziens te verkiezen, wanneer de T.A.T. inderdaad bij bejaarden kan worden toegepast.

Shrut gebruikte de T.A.T., zinnen-aanvullen en vragenlijsten, alle ingebouwd in een interview. De gegevens, die hij mededeelt, zijn echter te schaars om de methodische implicaties te kunnen nagaan. Dit is te meer jammer, omdat Shrut de enige is die zowel de T.A.T. heeft gebruikt, waarmee minder-bewuste aspecten van de persoonlijkheid onderzocht worden, als de methode van zinnen-aanvullen, waarvan verschillende items een beroep doen op de meer-bewuste eindigheidsinstelling. Onderzoek naar hun onderling verband zou ook methodisch interessante gegevens hebben kunnen opleveren. Overigens behoeven wij hier niet te herhalen, wat wij boven reeds aan vermoedens hebben geuit met betrekking tot de complicaties bij de T.A.T.

Met betrekking tot de vragenlijsten merken wij het volgende op. Onderzoek heeft ons duidelijk gemaakt, dat de grote individuele verschillen bij bejaarden ook tot uiting komen bij onderzoek naar bijvoorbeeld aspecten van hun activiteiten. Dat houdt in, dat, wat voor sommige bejaarden zeer belangrijk is, voor anderen nietszeggend kan zijn. Een vragenlijst met vaste (geprecodeerde) antwoordcategorieën kan daardoor wel eens voor een deel van de bejaarden irrelevant zijn, indien de reeds aangegeven antwoordcategorieën niet volledig zijn. Wanneer een dergelijke vragenlijst toch wordt gebruikt, kunnen de resultaten de werkelijkheid vertekend weergeven. Een proefonderzoek met een dergelijke vragenlijst bij een redelijk omvangrijke groep bejaarden is derhalve noodzakelijk.

Hoewel wij de opmerking over de vragenlijsten bij de behandeling van de methoden van Shrut maken, wil dat niet zeggen, dat deze ook op Shruts vragenlijsten slaat. De onduidelijke en onvolledige beschrijving van de onderzoekprocedure en van de resultaten biedt ons niet de gelegenheid tot een dergelijke beoordeling.

Swenson confronteerde de onderzochten met het doel van het onderzoek: de instelling ten opzichte van het einde. Hij gebruikte de volgende schriftelijke methoden: een checklijst, een attitudeschaal, vragenlijsten en de M.M.P.I. Swenson treft dus evenzeer als Feifel het geciteerde bezwaar van Rhudick e.a.; een bezwaar, dat door de gevarieerde antwoorden zeker wordt weerlegd, al moet Swenson toegeven, dat zijn resultaten niet zozeer de diep in de persoon verankerde eindigheidsinstelling weergeven dan wel die uit de meer bewuste laag van de persoonlijkheid. Hij voegt er aan toe: '... any investigator who finds it necessary to hypothesize fear of death as a relatively common aspect of the gerontic personality must seek more subtle (projective or dynamic) methods of evaluation' (163, 67). Op één punt moeten wij nog wijzen. Het toepassen van *schriftelijke* methoden bij bejaarden betekent het binnenhalen van een variabele, die verstorend op de resultaten kan werken. Wanneer de bejaarde altijd veel heeft geschreven, zal het invullen van een

vragenlijst hem gemakkelijk afgaan. Maar zo niet, dan kan dat grote moeilijkheden geven. Dit bezwaar is reeds eerder in Amerika gemaakt door Landis (102). Wellicht is dit ook de oorzaak van het groot aantal weigeraars bij het onderzoek van Swenson. Voor een bespreking van de M.M.P.I. wordt verwezen naar de desbetreffende passus bij de bespreking van de methoden van Rhudick e.a.

Rhudick e.a. gebruikten behalve een aantal geselecteerde T.A.T.-platen, de M.M.P.I. en de C.M.I. De beide laatste 'personality inventories' werden schriftelijk afgenomen. Waarschijnlijk heeft dit bij Rhudick e.a. een minder nadelige invloed uitgeoefend dan bij Swenson, omdat bij de eersten de onderzochten allen vrijwilligers waren. Dit en ook de door de bejaarden genoten gemiddelde schoolopleiding (namelijk 13,4 jaar) wijzen erop, dat in de steekproef representanten van de hogere sociale milieus veruit in de meerderheid zijn.

De opmerkingen die wij boven maakten met betrekking tot de methode van de T.A.T., behoeven wij ook hier niet te herhalen. De geldigheid van de M.M.P.I. en van C.M.I. bij bejaarden is nog niet onderzocht. Rhudick e.a. passen deze methoden zonder meer toe. Wel zijn zij zich bewust van de gecompliceerde aard van de T.A.T. (135, 48). Zij voelen ook de behoefte de gegevens daarvan in verband te brengen met autobiografisch materiaal, c.q. interviewdata.

Het bezwaar van Rhudick treft ook Jeffers e.a., die in een interview enige rechtstreekse vragen stelden over de attitude ten opzichte van het einde. Haar resultaten dienen zij overigens zeer bescheiden aan. In haar commentaar bij haar pilotstudy wijzen zij er, evenals Shrut doet, met klem op, dat een klinisch-diepte-interview in haar ogen dé methode is, waarmee niet bedoeld is een interview in diepte-psychologische zin. 'Clinical depth interviews would doubtless be the most valuable single method for determining an individual's attitude towards death' (83, 55). Dit wil echter niet zeggen, dat zij andere projectieve methoden onbelangrijk zouden vinden.

Christ gebruikte tijdens een medische anamnese zowel directe als indirecte vragen. Aanvankelijk was hij niet van plan de patiënten de bedoeling van zijn vragen uiteen te zetten. Hun ongerustheid was echter zo groot, dat hij van dit voor-nemen moest afzien (36, 57). De gehele onderzoeksituatie is dus van invloed op de resultaten. Want toen Christ zijn patiënten had gerustgesteld, veranderde hun instelling ten opzichte van het onderzoek. Ruim de helft immers antwoordde tot slot, dat zij het niet hinderlijk vonden om er over te praten, het vierde deel zei het zelfs op prijs te stellen (36, 59). De methode niet alleen, maar ook de onderzoeksituatie mogen derhalve geen ongerustheid wekken.

Met betrekking tot de onderzoeksmethodiek van Corey willen wij slechts opmerken, dat afgezien van de semantische bezwaren, deze eenvoudige, maar zeer schrandere bedachte projectietest ons *naast* andere methoden een waardevol instrument lijkt.

Wanneer wij het bovenstaande samenvatten, kunnen wij stellen, dat de discussie

over de methode steeds cirkelt rondom de vraag naar de betekenis van de gegevens. Wil men niet alleen de reflexief bewuste aspecten van de eindigheidsinstelling achterhalen, maar ook de meer positioneel bewuste aspecten daarvan, dan kan men niet volstaan met een methode, die alleen de bewuste laag raakt. Dit is dus het bezwaar dat Rhudick e.a. maken.

Maar wanneer men methoden toepast die, zoals uit onderzoeken bekend is, wel degelijk relevant zijn bij proefpersonen van jongere leeftijd, rijst echter de vraag, of bij toepassing daarvan bij bejaarden niet tevens een aantal andere variabelen in het onderzoek wordt betrokken (bijvoorbeeld bij de T.A.T.), zodat een juiste interpretatie van de gegevens onmogelijk wordt gemaakt.

Al te directe vragen zouden een te beperkte informatie verstrekken, terwijl de projectieve methoden informatie geven, die wij niet op haar waarde kunnen schatten. De waarde van de methode, waarop wij onze keuze laten vallen, is derhalve afhankelijk van wat wij wensen te weten. Hiermede stoten wij op de kardinale vraag naar de inhoud van het onderzoeksthema.

In het voorafgaande hebben wij ter aanduiding van het thema van onderzoek herhaaldelijk door elkaar gebruikt de termen: eindigheidsbeleving, eindigheidsinstelling en attitude ten opzichte van de eindigheid. Wij hebben daarmee echter nog geenszins willen zeggen, dat deze verschillende termen eenzelfde werkelijkheid dekken. Wij zijn ons bewust van het probleem, dat wij aan de orde stellen door deze termen naast elkaar te plaatsen. Want hoewel de termen 'beleving' en 'instelling' reeds lang worden gebruikt in de individuele psychologie en de term 'attitude' vooral in de sociale psychologie druk is bediscussieerd, zijn deze termen onderling nog onvoldoende ten opzichte van elkaar afgegrensd. Het is trouwens de vraag of ons dat zal gelukken, want vergissen wij ons niet, dan stammen de laatste termen uit twee verschillende denkrichtingen, namelijk 'instelling' uit de individuele, meer fenomenologische psychologie en 'attitude' uit de empirische sociologie. De gedragingen, waarnaar deze termen verwijzen, zouden derhalve wel eens geheel of minstens voor een groot deel identiek kunnen zijn. In het volgende willen wij slechts een poging doen om deze termen naast elkaar te zetten en te omschrijven. Wij gaan er trouwens niet diep op in.

Onder *beleving* verstaan wij het geheel van voorbewuste en positioneel-bewuste betekenissen, die bijvoorbeeld de eindigheid van het bestaan voor iemand heeft. De aard van beleving is aan de desbetreffende persoonlijkheid slechts bij uitzondering geheel reflexief-bewust, omdat bij de beleving minder de nadruk valt op de rationele momenten dan op de emotionele en pathische, die sorteren en etiketteren. De beleving wordt uiteraard gevoed dóór en kan beschouwd worden als een resultante van ervaringen en belevenissen van de desbetreffende persoonlijkheid; en van de instelling die zij ten opzichte van haar eigen beleving inneemt. De beleving, die een overbruggende functie tussen actualiteit, retentie en protentie heeft (cfr. Linschoten,

103, 105), kan zich onder invloed van nieuwe ervaringen wijzigen en heeft over het algemeen een minder constant karakter dan de instelling. Het is vanzelfsprekend dat de beleving van bijvoorbeeld de eindigheid ook daadwerkelijk in het persoonlijk leven van de mens functioneert, dat wil zeggen, mede van invloed is op het toekomstige.

Onder *instelling* verstaan wij meer een van de persoonlijkheid afhankelijke positie-name ten opzichte van een omschreven verschijnsel, een persoon of een groep personen op basis van rationele overwegingen samen met het geheel van betekenissen, dat de beleving uitmaakt. De instelling is slechts bij uitzonderingen geheel voorbewust, omdat bij de instelling meer nadruk ligt op rationele aspecten en op motieven dan op emotionele aspecten. Dit wil niet zeggen, dat bij de instelling geen bewuste en voor-bewuste componenten zijn te onderscheiden. Dit geeft aan, dat de desbetreffende persoonlijkheid zich niet geheel-reflexief bewust is van haar instelling. In vergelijking met de beleving is de instelling, zeker bij oudere personen, meer constant en dus minder gemakkelijk te wijzigen.

Onder *attitude* verstaan wij een vaste kijk van een persoonlijkheid op een omschreven verschijnsel, een persoon of een groep van personen. Deze kijk en de daarmee gepaard gaande bereidheid om zich dienovereenkomstig te gedragen, wordt meer gevoed en geïnspireerd door de samenleving, c.q. de omgeving en is daardoor meestal bij de gehele groep terug te vinden, waartoe de desbetreffende persoonlijkheid behoort. Vandaar ook, dat de attitude binnen de sociologie en de sociale psychologie zoveel nadruk heeft gekregen. De attitude is verder minder gebonden aan objecten etc. dan bijvoorbeeld de instelling. Hij is vager en ook meer nog voorbewust dan de beide andere gedragingen, beleving en instelling. Daardoor is hij ook eerder door groepsnormen te beïnvloeden.

Hoewel uit het bovenstaande blijkt dat wij in deze termen te maken hebben met gedragsaspecten, die dicht bij elkaar liggen, kunnen wij toch zeggen, dat de instelling tussen beide in staat; tussen enerzijds de persoonlijke, emotioneel gekleurde beleving en anderzijds de vooral door de omgeving bepaalde, minder persoonlijke, eveneens emotioneel gekleurde attitude. In het hiernavolgende onderzoek zullen wij ons dan ook juist richten op de persoonlijke stellingname, de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Dit impliceert, dat wij in tweede instantie ook zullen zoeken naar de eindigheidsbeleving, die de eindigheidsinstelling immers – gezien het bovenstaande – mede fundeert.

Wanneer wij nu de vraag hernemen aan welke voorwaarden de methode op grond van het bovenstaande moet voldoen, kunnen wij concluderen, dat deze methode de persoonlijke instelling ten opzichte van de eindigheid moet raken en dan niet alleen de reflexief-bewuste componenten daarvan, maar ook de voor-bewuste. De methode moet dus zowel gelegenheid tot projectie bieden, als ook de meer bewuste laag van de persoonlijkheid aanspreken. Bovendien moet de methode

een situatie scheppen, die ook voor de onderzochte zo waardevol is, dat het zin heeft zijn eindigheidsinstelling te verwoorden. Behalve deze voorwaarden realiseren wij ons de conclusies, die wij op het einde van de voorafgaande paragraaf hebben geformuleerd. Deze voorwaarden samen geven duidelijk te verstaan, dat de keuzemogelijkheid zeer beperkt is.

De weg die wij uiteindelijk bewandeld hebben, is ook niet met de naam van een geijkte methode aan te geven. Het *gesprek*, want daarmee is de gebezigde methode voorlopig nog het beste te karakteriseren, en de *observatie* vormden samen de methode. Daarbij kwam feitelijk nog een derde, namelijk de *aard van de gesprekspunten* zelf. Want worden de vragen meestal bepaald door de formele aard van de methode zelf, in ons geval echter waren het niet zelden de vragen zelf, die de methode structuur verleenden.

De vraagpunten dienden op de eerste plaats om een nader inzicht te verkrijgen in de ervarings- en betekeniswereld van de bejaarde mens. Daarbij konden wij steunen op eigen ervaringen en die van anderen (102; 121), waaruit blijkt, dat een gesprek over het verleden van de bejaarde, wat in feite inhoudt het geven van een levensbeschrijving, uitermate goed aansluit bij de beleavingswereld van de oude mens. De bejaarde kon zodoende tijdens het gesprek ook veel vrijheid gelaten worden, wat de spontaneiteit van zijn opmerkingen en daardoor de waarde van de gegevens niet weinig heeft verhoogd. De onderzoeker was bij het aanhoren van zijn levensgeschiedenis echter zeer attent op vraagpunten, die elders relevant waren gebleken en die ook wel degelijk lagen in het vlak van de betekeniswereld van de bejaarden. Doordat de bejaarde de gelegenheid kreeg om zijn levensverhaal te doen, dat nog werd aangevuld met informatie, die gegeven werd op vragen die aansloten bij zijn eigen verhaal, ontwikkelde hij als het ware voor de onderzoeker zijn eigen betekeniswereld, c.q. zijn referentiekader. Dit bracht met zich mee, dat in het verloop van het gesprek de vertrouwelijkheid en daarmee de spontaneiteit toenam, wat voor de validiteit van de gegevens van groot belang is.

Wanneer het referentiekader eenmaal voldoende helder en volledig gegeven was, kwam eerst de instelling ten opzichte van de eindigheid ter sprake, aanvankelijk langs indirecte weg, om de voorbewuste aspecten van de instelling te achterhalen, daarna langs directe weg voor de meer reflexief-bewuste componenten. Tenslotte werd de bejaarde opnieuw de gelegenheid geboden om zowel de voorbewuste als de reflexief-bewuste momenten van de eindigheidsinstelling te demonstreren, nu niet door middel van mondelinge, maar door middel van schriftelijke vragen. Nogmaals mag worden gezegd, dat de bespreking van deze thematiek plaatsvond in een vertrouwelijke sfeer, waarbij de onderzoeker door zich in te leven, met het bestaan van de vertellende bejaarde meeleeft en als het ware de levensloop van de onderzochte mee voltrok. Deze vertrouwensrelatie, die door het aangepaste interview, zowel inhoudelijk als structureel, geleidelijk aan werd opgebouwd, vormt een waar-

borg voor de validiteit van de gegevens. Dit aspect lijkt ons een van de belangrijkste kenmerken van onze methodiek.

De gegevens over het referentiekader zijn nodig om de eindigheidsinstelling te kunnen plaatsen in het geheel van de waarden, die voor de betreffende bejaarde van betekenis zijn. Want alleen dan bestaat er een mogelijkheid, dat wij ons inzicht in de betekenis van de eindigheidsinstelling en daardoor tevens in die van de ouderdom, kunnen verruimen.

Wel houdt bovenstaande methode in, dat alle voor de bejaarde mens eventueel belangrijke punten uit de levensgeschiedenis aan de orde moeten komen. Voor sommigen is bijvoorbeeld het beroep en het beroepsleven duidelijk van secundair belang geweest en heeft het gezin op de voorgrond gestaan, bij anderen vertegenwoordigen hobby's de belangrijkste waarden. Omwille van de vergelijkbaarheid van de gegevens moesten toch alle onderwerpen tijdens het gesprek aan de orde worden gesteld.

Het interview viel in feite in twee gedeelten uiteen: het gesprek en het beantwoorden van enkele vragen, die op kaartjes waren vermeld. Zoals reeds is gezegd, had het interview een ongedwongen karakter. Meestal werd om bovengenoemde redenen eerst het verleden van de bejaarde doorgesproken, vervolgens het heden en de toekomst. De laatste twee werden afwisselend aan de orde gesteld, zoals uit de vragen zal blijken, die wij bij de belangrijkste gespreksthema's hieronder vermelden.

VERLEDEN: geboorteplaats, beroep van vader, gezinssamenstelling, sfeer thuis, plaats in de kindertijd, jeugdherinneringen, leergeschiedenis, werkgeschiedenis, verlating, huwelijk, diensttijd, woonplaats, kinderen, opgroeien van kinderen, status van kinderen.

Tenslotte werd annex aan het besprokene gevraagd naar de manier, waarop men het verleden waardeerde. Zo werd bijvoorbeeld met betrekking tot het beroep de vraag gesteld: Had U liever wat anders willen worden? Tenslotte werden de volgende vragen gesteld:

Wat vindt U de prettigste tijd van Uw leven? Verlangt U weleens terug naar vroeger? Wat vindt U de moeilijkste tijd?

HEDEN EN TOEKOMST: De belangrijkste thema's zijn:

- *de omgang met de kinderen:* (Wie komen er op Uw verjaardag? Als er een klein-kind is geboren, gaat U er dan altijd naar toe?)
- *sociale contacten:* met kinderen en familieleden, burens en vrienden. (Ook: Hoe denkt U, dat de jongeren de ouderen zien? Was vroeger de verhouding tussen jong en oud net als nu? En hoe is de verhouding met Uw kinderen?)
- *werk en pensionering:* (Hoe wordt het werk nu beschouwd? Wordt pensionering gezien als het einde van een druk, als begin van een periode van rust, van ver-

veling, van zich nutteloos voelen? Welke zijn de bezigheden, liefhebberijen eventueel en hobby's?)

- *dagorde*: (Wat doet U zo al de hele dag, en 's zondags? Zijn er vakantieplannen? Maakt U zich soms zorgen over de toekomst? Denkt U wel eens over wat er na dit leven komt? Als U de kans had het leven nog eens over te doen, zou U het dan anders doen?)
  - *gezondheid*: (Wanneer merkte U dat U een dagje ouder werd? En waaraan? Hoe oud was U toen? Hadden Uw zusters/broers daar ook last van? Hoe is het met zien, horen, proeven, ruiken en voelen, het geheugen?)
(Bij gebreken of dieet: Wat vindt U er van?)
  - *toekomst*: (Het langste stuk ligt nu achter U. Daarover hebben wij het tot nu toe gehad. En wat vindt U van de toekomst? Denkt U wel eens over de dood? Zou U graag heel oud willen worden? Ze zeggen, dat bejaarden bang zijn voor de dood. Wat vind U daarvan? Hoe zou U willen sterven? Wat denkt U dat er na de dood met ons gebeurt?)
  - *huishouden*: (Bent U tevreden over de gang van zaken? Wie doet het huishouden? Hebt U hulp?)
  - *woonwijze, samenlevingsvorm, woonplannen*: (Is bejaarde tevreden met woning, met aard van sociale woontrant; wil bejaarde mettertijd in een bejaardentehuis?)
- Tenslotte kreeg de bejaarde enige kaartjes, echter telkens kaartje voor kaartje, om hem door het betrekkelijk grote aantal daarvan (namelijk 5 stuks) niet af te schrikken.

Hem werd gevraagd deze te lezen en te beantwoorden. De tekst op deze kaartjes was de volgende:

1. *Denkt U wel eens aan:*

vroeger op school,
wonen in een bejaardentehuis,
sterven,
vroeger thuis.

De volgende drie kaartjes geven telkens drie liefhebberijen of bezigheden aan. Daaruit moesten de bejaarden die bezigheid of liefhebberij kiezen, die hun het beste aanstond. Op grond van ervaring was ons bekend, dat de bejaarden liever alle drie de bezigheden waarderen dan één ervan te kiezen. Daardoor verkregen wij een ruimere informatie. De bezigheden waren:

2. wandelen,
lezen,
naar de radio luisteren.
3. boodschappen doen,
in tuin werken,
wat praten met elkaar.

4. naar begrafenis gaan,
bij kinderen op bezoek gaan,
eten.

Het laatste kaartje bevatte vragen over bezigheden, die de bejaarde vervelend vond.

5. *Wat vindt U vervelend:*
zieken bezoeken,
op reis gaan,
nadenken over doodgaan,
bidden.

Hoewel deze kaartjes het rechtstreekse contact tussen onderzoeker en bejaarde verbraken, vormde dit in feite geen moeilijkheid, waarschijnlijk om de volgende redenen:

- aangekondigd werd, dat dit het laatste was en
- dat dit voor de vergelijkbaarheid van de gegevens noodzakelijk was,
- de bejaarden voor deze kleinigheid hun medewerking niet wilden laten varen.

Uit het bovenstaande mag duidelijk zijn, bij welke vraagpunten wij de instelling ten opzichte van het einde op het oog hadden. Deze punten zijn: op het einde van de vragen over het verleden, bij vraagpunten onder dagorde, bij die onder toekomst en bij de kaartjes 1, 4 en 5.

Bovenstaand overzicht kan nog een vraag oproepen. In het voorafgaande hebben wij steeds benadrukt, dat het ons te doen is om de instelling te achterhalen van de bejaarden ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Toch blijkt uit bovenstaande vragen, dat wij wel degelijk spreken over 'de dood'; bovendien vragen wij of de bejaarde wel eens denkt wat er na het leven komt, hoe hij zou willen sterven, etc. Wij zijn echter de mening toegedaan – een klein proefonderzoek staaft ons ook in deze opvatting – dat de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan zeer duidelijk naar voren komt, wanneer juist over de dood gesproken wordt. Het was bovendien immers niet mogelijk eerst bij de bejaarden begrip te krijgen voor het zinvolle van de onderscheiding tussen eindigheid en sterven en daarna pas het onderzoek te verrichten. Van een spontane reactie was dan geen sprake meer geweest. Wij zullen er echter wel zeer attent op zijn, dat wij niet toch een instelling ten opzichte van het sterven aanzien voor een instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan.

Tenslotte blijkt uit de vraagpunten van het interview duidelijk, dat wij ook al die factoren in het onderzoek hebben betrokken, die bij de systematische onderzoeken naar de attitude ten opzichte van het einde in Amerika van betekenis waren. Dit geldt tenminste voor die factoren, die binnen de reikwijdte vallen van het diepte-interview en de observatie.

§ 6. DISCUSSIE OVER DE METHODE

Wanneer wij even afzien van het persoonlijke karakter van het onderzoek, kunnen wij boven beschreven methode aldus beknopt weergeven: tijdens een *gesprek* de levensloop doen beschrijven, die dient voor de opstelling van het referentiekader van de desbetreffende bejaarde, waarna de eigenlijke vraagstelling, zowel indirect als direct, zowel mondeling als via een schriftelijke vraagstelling aan de orde komt. Het referentiekader, c.q. de betekenis- of waardenwereld van de bejaarde biedt aan de onderzoeker de mogelijkheid het inzicht in de betekenis van de eindigheidsinstelling te verdiepen en biedt bovendien een reserve aan gegevens, die de onderzoeker in staat stelt om bij weinig sprekende data over de instelling toch iets te zeggen over de betekenis daarvan, mede op grond van de observatiegegevens, die hij tijdens het gehele onderzoek systematisch verzamelt. Immers het referentiekader biedt zoveel aanknopingspunten voor een nader inzicht in de persoonlijkheid en in haar belevingswereld, dat van daaruit, samen met de schaarse data over de eindigheidsinstelling, gereede vermoedens over de laatste zijn af te leiden.

Het is vanzelfsprekend, dat de *observatie* een bijzonder belangrijke rol heeft gespeeld bij het onderzoek. Feitelijk is deze methode geheel verworven met de andere methode, het gesprek. Immers vaak zijn het niet de antwoorden, maar wel de uiterlijk waarneembare gedragingen – zoals mimiek, gebaren e.a. – die nog een vraag doen stellen, een toelichting doen vragen of van thema doen veranderen etc. Naast de verbale gegevens van het gesprek biedt zij dus een geheel eigen soort gegevens aan. De methode van de observatie hebben wij verder aangewend voor de volgende drie doeleinden:

- Beschrijving van het leefmilieu van de bejaarde.
- Welke opvallende negatieve ouderdomskenmerken bij de onderzochten aanwezig zijn. Deze lijst met ouderdomskenmerken die wij daarvoor hebben gebruikt, is het resultaat van observaties, rechtstreeks bij bejaarden verricht (cfr. 120; 121). Deze lijst is in bijlage I opgenomen.
- Beschrijving van de indruk, die de bejaarde op de onderzoeker maakte. Deze beschrijving werd verricht in waarneembare gedragingen.

Daar de schrijver dezes de enige onderzoeker was, werd het onvermijdelijke subjectieve element, dat met deze methode gegeven is, zo beperkt mogelijk gehouden.

Nadat wij in het bovenstaande nader aangegeven hebben, welke methoden wij in het onderzoek hebben gebruikt, willen wij nog de vraag aan de orde stellen, op welke bekende methoden de door ons gehanteerde methoden het meeste lijken. Door een korte bespreking daarvan kunnen de mogelijkheden en de grenzen van deze methoden nog beter uitkomen. Deze beschouwing heeft echter alleen betrekking op het gesprek en niet op de methode van de observatie. Wij veronderstellen deze laatste als bekend.

Het gesprek dat wij voerden, heeft een nauwe verwantschap met twee bekende methoden. Op de eerste plaats met het klinisch diepte-interview, wat dus ook door Shrut (157) en Jeffers (82) e.a. wordt aanbevolen. Op de tweede plaats met de biografische methode. Beide methoden zullen wij kort bespreken.

Het *diepte-interview* wordt ook wel aangeduid met kwalitatief, niet-gestructureerd, niet-gestandaardiseerd, indirect interview. Vanwege deze karakteristika wordt het dan ook wel 'formloses Gespräch' genoemd (cfr. R. König, 97, 144). Het interview behoort tot de bandwijdtemethoden (cfr. Cronbach, 40, 602), het geeft alle kansen aan de verbale factor en is zeer geschikt voor het vinden van relevante variabelen. Dit laatste hebben wij reeds aangegeven bij de bespreking van de methode van ons gesprek.

Het gesprekskarakter van het onderzoek bevordert verder het contact en benadert zo een natuurlijke vorm van communicatie. Op deze wijze wordt vermeden, dat de context van het gesprek over de eindigheidsinstelling een bijzondere is. Waartoe dat kan leiden, weten wij uit het aangehaalde onderzoek van Christ (36). Door de 'open vragen' tenslotte wordt gemakkelijk onwetendheid ontdekt en kunnen misverstanden veel eerder gesignaleerd en opgevangen worden. Het diepte-interview heeft dus een duidelijk elastisch karakter, wat aan de waarschijnlijk grote inter-individuele verschillen van de interviewees tegemoet komt. Uit het bovenstaande blijkt, dat deze methode voldoet aan de eisen, die wij momenteel aan het psychogerontologisch onderzoek stellen.

De grenzen, die eigen zijn aan het diepte-interview, zijn de volgende. Het diepte-interview is een bandwijdtemethode. Over het algemeen houdt dit in, dat de graad van validiteit en reliabiliteit niet hoog is. Gezien echter de aard en de opbouw van ons interview treft ons alleen het tweede bezwaar. Dit wil niet zeggen, dat onze gegevens zonder meer valide zijn. Immers, al hebben wij het interviewschema zorgvuldig opgebouwd, dan wil dat nog niet zeggen dat alle bejaarden zich hieraan zonder meer zullen overgeven. Het interview staat nu eenmaal gedragsmogelijkheden aan de onderzochte toe, die zijn juiste instelling ten opzichte van het onderzochte thema kunnen verbloemen. Wij wijzen nogmaals op de kritiek van Rhudick (135), die spreekt over methodische technieken, die door ego-defensieve gedragingen van de onderzochte niet tot hun recht komen. Dit wordt in de hand gewerkt, doordat de interviewmethode vooral op de verbale factor een beroep doet, waarmee de bejaarde een onderzoeker niet voor het eerst om de tuin zal leiden (cfr. hoofdstuk III, § 2, p. 75).

Een tweede bezwaar is, dat de interviewer zelf een belangrijke rol in het onderzoek speelt. De methode is te zeer van hem afhankelijk dan dat wij hem als een neutrale factor kunnen beschouwen. Een voorbeeld mag dit illustreren. De interviewer heeft tot taak een goed contact tot stand te brengen, niet alleen omdat de methode dat vereist, maar vooral omdat het thema van onderzoek dat vraagt.

Daarom is zijn betekenis moeilijk te overschatten. De interviewer is verder een zeer belangrijke instantie, omdat het interview niet gestandaardiseerd is. Daardoor wordt aan de interviewer overgelaten te bepalen, wanneer de informatie voldoende is en wanneer hij dus met vragen moet ophouden. Hier is de subjectieve factor dus groot. Vervolgens kan hij door zijn manier van optreden de coöperatie beïnvloeden en daardoor de resultaten van het onderzoek. Tenslotte kan hij door de manier van vragen aan de inhoud daarvan een betekenis geven, die de resultaten in een bepaald daglicht stellen.

Het derde bezwaar is, dat deze methode een graad van introspectie veronderstelt bij de onderzochte, die zeker bij de minder begaafden niet zelden ontbreekt. Daar het centrale thema van het onderzoek menige bejaarde (cfr. Landis, 102, 429) hoogstwaarschijnlijk in de verleiding brengt te grijpen naar stereotype antwoorden, zal dit zeker bij genoemde categorieën het geval zijn.

Wij hebben getracht deze serieuze bezwaren zoveel mogelijk te ondervangen. Hoewel wij het bezwaar van een waarschijnlijk geringe validiteit reeds hebben trachten te ondervangen op de wijze, die wij reeds hebben aangegeven bij de behandeling van onze methode, herhalen wij hier vanwege het gewicht dat wij aan dit bezwaar hechten, nogmaals de verschillende manieren, waarop wij de eindigheidsinstelling zelf hebben benaderd. Deze zijn:

- spontane uitlatingen betreffende de instelling ten opzichte van het einde,
- het door de onderzoeker aan de orde stellen van thema's die indirect informeren naar de eindigheidsinstelling,
- daarna wordt als een soort 'critical incidence' in de zin van Flanagan (57) rechtstreeks geïnformeerd naar de eindigheidsinstelling,
- tenslotte wordt de bejaarde zowel op directe als indirecte wijze gevraagd zijn voor- of afkeur uit te spreken over gebeurtenissen of bezigheden, die met het einde in verband staan en die op kaartjes staan, die de bejaarde aangereikt worden. De onderzoeker is hierbij buiten spel, hoewel de antwoorden tot stand komen mede op basis van de vertrouwensrelatie, die door hem is opgebouwd. De grote waarde van dit onderdeel van onze methode was, dat de bejaarde nu nog eens op een geheel andere wijze met het te onderzoeken thema werd geconfronteerd. De data, die bij de kaartjes verkregen werden, hebben niet zelden de voorafgaande informatie in een ander licht geplaatst.

Het tweede bezwaar, de grote invloed van de onderzoeker, zijn wij tegengegaan door het interview zoveel mogelijk te standaardiseren. Dat wil in ons geval zeggen: de vastgelegde en geselecteerde vraagpunten waren niet alleen in ieder onderzoek dezelfde, maar werden ook steeds op dezelfde manier geformuleerd. Bovendien werd het gehele interview door slechts één interviewer verricht.

Op de tweede plaats werd getracht ieder interview hetzelfde verloop te geven. Meestal werd daarvoor begonnen met de vraag naar een korte beschrijving van de

levensloop. Dit bood in veruit de meeste gevallen de gelegenheid om daaraan vragen vast te knopen, die het onderzoek van verleden via heden naar de toekomst leidden. Eerst op het einde van het interview kwam het onderzoekthema aan de orde, wanneer de bejaarde het niet reeds eerder door een spontaan gemaakte opmerking ter sprake had gebracht. Tegen het einde van het interview was de coöperatie in de meeste gevallen zeer goed; vaak was een vertrouwelijke situatie ontstaan, waardoor het stellen van meer persoonlijke vragen werd vergemakkelijkt.

Het derde bezwaar betreft de bejaarden zelf. Wij zijn van mening, dat het interessant blijft ook bij degenen, die over minder introspectieve mogelijkheden beschikken, na te gaan hoe hun eindigheidsinstelling is. Het ontbreken van een min of meer bewuste confrontatie met het einde zou reeds een waardevolle vondst zijn. Verder ligt het aan de aard van de antwoorden op de overige vragen, c.q. hun referentiekader, hoe wij de eindigheidsinstelling van deze bejaarden moeten opvatten. Het bezwaar van een onjuist of een slechts stereotype antwoord zal voor een belangrijk gedeelte door de wijze van vragen en door meer indringende vragen teniet worden gedaan, zoals wij boven reeds hebben aangegeven bij het bezwaar van de minder grote mate van validiteit van de methode. Simuleren of dissimuleren bij één vraag is denkbaar, maar dat bejaarde personen dit bij meerdere, zowel directe als indirecte vragen volhouden, bovendien ook tijdens een gesprek, dat een vertrouwelijk karakter heeft, beschouwen wij als zeer twijfelachtig.

Hoewel wij dus bovenstaande bezwaren zoveel mogelijk hebben trachten op te vangen, zullen zij opnieuw in een beschouwing betrokken moeten worden, wanneer wij de waarde van de onderzoekresultaten bespreken.

Na het diepte-interview vraagt de *biografische methode* nog om een korte bespreking. Dat onze methode daarmee verwantschap vertoont, zal de aandachtige lezer niet ontgaan zijn. Vooral Thomae (165) ijvert de laatste jaren om de biografische methode meer bekendheid te geven. Het ligt voor de hand, dat de basisconditie voor toepassing van deze methode is, dat de betreffende onderzochte geschiedenis heeft. Deze methode kan dus alleen toegepast worden bij jong-volwassenen, personen van middelbare leeftijd en bij bejaarden.

Thomae geeft de volgende omschrijving van deze methode: 'Unter biografischer Methode werden hier in Uebereinstimmung mit Allport, Kardiner und von Weiszäcker alle Annäherungsweisen an menschlichen Verhalten, seine innere Begründung und seine Auswirkungen in Kultur, Gesellschaft und Natur verstanden, welche keine einmalige Begegnung, sondern ein möglichst intensives Mitgehen mit dem zu verstehenden Phänomen als ausreichende Bedingung gültiger Einsicht ansehen' (165).

Met andere woorden: langdurige participatie is vereist voor een juiste toepassing van deze methode. Dat dit echter niet de enige voorwaarde is, blijkt uit het volgende. Thomae stelt namelijk, dat voor een volledige toepassing ook aan de volgende voorwaarden moet zijn voldaan.

- overzicht over de voorwaarden, waaronder een verschijnsel tot stand komt, dat is de pendant van de eis van controle en verwisselbaarheid van de voorwaarden bij een experiment in de experimentele psychologie,
- onvooringenomenheid van de onderzoeker,
- concreetheid van de gegevens,
- volledigheid van de gegevens,
- pregnantie (ordering van het materiaal naar enkele voor de onderzochte belangrijke gezichtspunten).

Zelden zal een onderzoeker hieraan volledig kunnen beantwoorden of hij zou een onbetispelijk longitudinaal onderzoek moeten uitvoeren. De feitelijke grenzen zullen dan ook meestal door de praktijk worden aangegeven.

Toch zouden wij gaarne hebben voldaan aan al deze eisen. Niet alleen leent ons inziens het onderzoekthema zich daartoe minder, maar is ook het psychogerontologische onderzoek in West-Europa een nog onvoldoende vertrouwd verschijnsel om deze methode in al haar gestrengheid te kunnen toepassen. Wel zijn wij van mening, dat de methodische kwestie zich in de richting van de biografische methode het meest vruchtbaar zal kunnen ontwikkelen. Meer dan het experiment en het testpsychologische onderzoek is zij aangepast aan situatie en bestaan van de oudere en bejaarde mens.

§ 7. OPZET VAN HET ONDERZOEK

In deze paragraaf bespreken wij achtereenvolgens bij wie het onderzoek werd verricht, hoe wij tot deze steekproef kwamen, waar, wanneer en door wie het onderzoek werd uitgevoerd. Daarna komt het feitelijke verloop van het onderzoek ter sprake, waarbij wij onder meer aangeven, hoe wij het vraagstuk van de approach hebben opgelost en hoe wij de medewerking van de bejaarden hebben verkregen. Uit de gegevens over de deelname van de bejaarden aan het onderzoek zal tenslotte blijken, hoe de medewerking van de bejaarden is geweest.

Wij hebben 100 bejaarden in het onderzoek betrokken, 50 mannen en 50 vrouwen. Van beide groepen was de helft gehuwd en de andere helft in weduwstaat. Zij waren allen 70 jaar en ouder. Daar de ongehuwde bejaarden slechts 11,5% van de 70-jarigen en ouder uitmaken, hebben wij hen in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. De onderzochten zijn 'at random' gekozen uit een kaartstelsel, waarin alle bejaarden (personen van 65 jaar en ouder) uit de desbetreffende stad en omgeving waren ingeschreven, behoudens een klein aantal bejaarden, vooral uit de lagere milieu van de samenleving. Bij het trekken van het sample werd dus gelet op leeftijd (70 jaar en ouder), woonplaats (niet uit omgeving van de plaats van het onderzoek) en op de burgerlijke staat. Daar bij onderzoek van bejaarden steeds ge-

rekend moet worden op een groot aantal uitvallers, werd een steekproef van 260 bejaarden getrokken. Dit aantal kwam tot stand, doordat wij om de 2 centimeter uit genoemd kaartsysteem een kaart trokken. De kaartenbak was ruim 5 meter lang*.

Deze 260 bejaarden werden naar burgerlijke staat gecategoriseerd en alfabetisch gerangschikt. Naar gelang het aantal werd nu telkens de tweede of de derde aangewezen voor onderzoek. Wanneer bleek, dat de aangeschreven bejaarde niet aan het onderzoek meedeed – om welke reden dan ook – werd de eerste reserve aangeschreven. Weigerde ook deze zijn medewerking te geven, dan werd de tweede reservebejaarde genomen, etc. Op het einde van deze paragraaf geven wij aan hoeveel bejaarden wij moesten bezoeken eer wij van iedere categorie 25 bejaarden hadden onderzocht. Wij hebben dus geen controlegroep in het onderzoek betrokken. De data van dit onderzoek zeggen dus alleen iets over bejaarden en over de *verschillen* binnen deze onderzochte groep.

Wij hebben ons bij het onderzoek beperkt tot gehuwde bejaarden en bejaarden in weduwstaat, omdat deze categorieën de grootste groepen van de bejaarden uitmaken. Bovendien beschouwen wij deze beide vormen van burgerlijke staat van groot belang met betrekking tot de vraagstelling. De gehuwden immers bezitten in hun huwelijkspartner een naar alle waarschijnlijkheid kostbare metgezel, terwijl de weduwen en weduwnaren op een zeer specifieke wijze met de eindigheid van het bestaan in aanraking zijn gekomen, namelijk door het verlies van haar of hun echtgeno(o)t(e).

Wij hebben de leeftijd van 70 jaar als benedengrens aangehouden, omdat wij bij het onderzoek vertekening van de gegevens door de moeilijkheden van de overgangsjaren tussen bejaarde worden en oud zijn, de jaren tussen 65 en 70 jaar, wilden uitsluiten. Door zeer velen wordt 70 jaar beschouwd als de leeftijdsgrens, waarna men inderdaad gaat behoren tot de ouden of bejaarden (cfr. 29, 509). Personen, die zich dan nog niet bejaard voelen, zullen tot de uitzonderingen behoren.

Het onderzoek vond plaats in een grote stad in het oosten van het land. Ongetwijfeld sluit dit een beperking in van de betekenis van de resultaten. Daarvan zijn wij ons bewust. Wij komen er nog op terug, wanneer wij enkele karakteristika van de onderzochte groep zullen bespreken.

Aan het onderzoek ging een klein proefonderzoek bij een vijftal bejaarden vooraf. Dit had tot doel de approach en de onderzoeksmethoden op hun praktische bruikbaarheid te toetsen.

Het onderzoek zelf vond plaats in de maanden april tot en met september 1960. Deze voorjaars- en zomermaanden werden met opzet gekozen, omdat in deze periode de minste ziekten bij de bejaarden voorkomen, de bejaarden zelf ook het

* Voor de medewerking en de hulp hierbij ontvangen van de voorzitter en van de administratie van de Raad van Arbeid zijn wij zeer erkentelijk

meest toegankelijk zijn voor onderzoek; zij voelen zich in die tijd op hun best. Bovendien is dan de kans groot door het ontbreken van de behoefte aan verwarming, dat zij – bij eventuele inwoning bij kinderen – alleen te spreken zijn. Meestal vond het gesprek plaats 's morgens of 's middags, momenten ook, die voor de bejaarden het rustigst zijn. Zelden werd het onderzoek 's avonds verricht (cfr. 102).

Zoals reeds werd medegedeeld werd het onderzoek geheel verricht door schrijver dezes, zodat de gegevens op een gelijke wijze werden verzameld en tijdens alle gesprekken een gelijke sfeer kon worden geschapen. Dat er echter slechts één onderzoeker is geweest, sluit ook mogelijke nadelen in, waarop wij reeds gewezen hebben in de vorige § 6.

Eigen ervaringen en die van anderen hebben ons geleerd, zoals ook reeds aangegeven is in § 4 van dit hoofdstuk, dat alle aandacht, besteed moet worden aan de approach van de bejaarden zelf. Wij zijn de overtuiging toegedaan, dat de bejaarde mens niet overvallen mag worden met het verzoek om medewerking. Daarom hebben wij dit verzoek in twee fasen laten verlopen.

De eerste fase bestond uit het toezenden van een brief, waarin de bejaarde werd verzocht mede te werken aan het onderzoek, dat vooral gericht zou zijn op hun wensen en verlangens en op de omstandigheden, waarin zij verkeerden. (Een afschrift van deze brief is opgenomen in bijlage III). Door deze formulering werd reeds de uitgebreide thematiek van het gesprek veilig gesteld en werd niet het minste houvast gegeven met betrekking tot het eigenlijke doel van het onderzoek. Binnen enkele dagen na verzending bezocht de onderzoeker de bejaarden, aan wie hij een dergelijke brief had toegezonden. Dit korte bezoek diende om een afspraak te maken voor het uur, waarop het gesprek zou plaatsvinden. Dit bezoek was het meest kritieke moment van het werven van de coöperatie. Bij de bejaarden, die weigerden of dit door huisgenoten lieten meedelen, werd meestal nog een poging tot het verlenen van medewerking gedaan, zonder echter op medewerking aan te blijven dringen. Ook gebeurde het regelmatig, dat de bejaarde er vanuitging, dat het onderzoek een zeer bepaalde bedoeling had: bijv. werven van nieuwe leden voor een bejaardensociëteit en dergelijke. Het kwam eveneens regelmatig voor, dat men niet zonder meer kon begrijpen, dat de bejaarde persoonlijk iets van belang zou hebben mede te delen. De onderzoeker nam daarbij steeds de volgende houding aan. Opnieuw zette hij zeer rustig, langzaam en zeer duidelijk sprekend de bedoeling van het onderzoek uiteen, zoals die ook in de brief was aangegeven. Daarbij kregen wij vaak de indruk, dat deze gemakkelijk te vatten uiteenzetting de bejaarde de kans bood een indruk te krijgen van de onderzoeker zelf. En wanneer dan tot slot werd verteld, dat het in eerste instantie niet zo zeer ging om de bejaarden een plezier te doen, maar de onderzoeker, en dat vanzelfsprekend strikte geheimhouding verzekerd was, was meestal het ijs gebroken en werd niet zelden aangeboden dan maar direct te beginnen. Op een enkele uitzondering na gingen wij daar niet op in.

Uit het bovenstaande blijkt, dat wij bij dit eerste contact aan enige criteria hebben beantwoord. Deze waren de volgende:

- Wij hielden bij voorbaat rekening met de mogelijke tekorten in de zintuglijke toegankelijkheid. Wij spraken zonodig langzaam, duidelijk en herhaalden het doel van het onderzoek zonodig twee, drie keer.
- In houding en gedragingen brachten wij tot uiting, dat het milieu van de betrokken bejaarde geen onbekende was voor de onderzoeker. Dat dit in sterkere mate van belang was bij bejaarden uit de hogere lagen van de samenleving dan bij die uit de lagere behoeft geen nader betoog.

Wanneer eenmaal de moeilijkheden van de approach waren overwonnen, leverde het verdere contact geen moeilijkheden meer op. Dat kan echter niet gezegd worden van de coöperatie tijdens het gesprek.

Want waren eenmaal de gebruikelijke openingspraatjes achter de rug, dan sneed de onderzoeker het eerste belangrijke thema aan, namelijk het verleden van de bejaarde. Zo mogelijk werden de uitlatingen van de bejaarden volledig en ter plaatse opgetekend. Bij ieder gesprek opnieuw tastte de onderzoeker de mogelijkheid hiertoe af. Bij de bejaarden uit de middenstand en uit maatschappelijk gezien lagere sociale milieus stuitte dat niet op moeilijkheden. Het werd door hen eerder beschouwd als een bewijs, dat de bejaarden inderdaad waardevolle dingen hadden mede te delen. Landis (102) deed in Amerika dezelfde ervaring op. Dat wil echter niet zeggen, dat er nooit bejaarden voorkwamen, die achterdochtig werden, vooral wanneer er op een voor hen kritiek punt verder werd doorgedaan dan zij aangenaam vonden. Een van de weduwnaren werd bijvoorbeeld bijzonder achterdochtig, ja zelfs was agressief, toen hem op de man af gevraagd werd, door welke middelen hij een eigen huisje had weten te verwerven. In de meeste gevallen vatten de bejaarden dat op als een teken van belangstelling en grijpen die mogelijkheid aan om te vertellen, hoe het gegaan is. Aan genoemde weduwnaar moest als gevolg van de feitelijk opgezede coöperatie opnieuw uiteengezet worden, wat de achtergrond was van het onderzoek. En nadat dit enkele keren was herhaald, werd de goede toon weer gevonden en kon het gesprek verder ongehinderd worden voltooid.

Bij bejaarden uit de hogere sociale milieus werd van het gesprek meestal niets aangetekend. Wel werd ook bij hen exact aantekening gehouden van hun antwoorden op de vragen van de vijf kaartjes, aan het einde van het onderzoek. Dat bood de onderzoeker tevens gelegenheid om reeds enkele kenmerkende uitdrukkingen of opmerkingen van de desbetreffende bejaarde op te schrijven. Deze bejaarden hadden tegen het noteren van deze antwoorden geen bezwaar. Hun was eerst uitgelegd, dat dat voor de vergelijkbaarheid van de gegevens noodzakelijk was, en dat argument was voldoende om hun medewerking zonder meer te geven.

Met het vorderen van het gesprek groeide de coöperatie. Het kwam vaker voor, dat de bejaarde pas echt zin in het gesprek kreeg, wanneer reeds een deel van het in-

interview achter de rug was. Aanvankelijk was zijn medewerking tamelijk welwillend geweest, maar hij had zich toch nog niet volledig ingezet. Wij schrijven deze verbetering van de cooperatie toe aan de sfeer, waarin het gesprek werd gevoerd, aan de gespreksthema's en aan de vragen, die daarbij gesteld werden. Wij hebben ons niet aan de indruk kunnen onttrekken, dat de bejaarde ervoer, dat – zoals ook de opzet was – slechts weinig indifferente thema's ter sprake kwamen. Meer dan eens kregen wij dan ook te horen, dat de bejaarde openlijk toegaf, dat hij sommige dingen nog nooit aan iemand verteld had. Het gehele gesprek vertoonde gelijkenis met het verschijnsel van het opmaken van 'die Lebensbilanz', waarop Vischer (171) reeds bij herhaling heeft gewezen. Het gesprek hield ook inderdaad aan de bejaarde zelf een spiegel voor van het gehele leven, dat door de onderzoeker werd meegeleefd en als het ware mee werd voltrokken. Hoe onschuldig het gesprek ook begonnen was met de vraag naar de geboorteplaats van de bejaarde, des te ernstiger werd het gesprek vaak voortgezet. In dit klimaat van een oprechte weergave van hoe het leven verlopen was, kwam het thema van de eindigheid ter sprake.

Bij het afscheid was de verhouding niet zelden juist het omgekeerde van die bij het begin. Nu dankte de bejaarde hartelijk en soms werd deze dank nog tot uiting gebracht in een attentie voor de echtgenote van de onderzoeker.

Op grond van het bovenstaande is het duidelijk, dat de cooperatie verschilde voor de verschillende gedeelten van het gesprek, maar ook dat de mate ervan bij de bejaarden onderling varieert. Aangezien wij overtuigd zijn van het belang van de cooperatie juist in verband met de waarde van de gegevens, vormt deze dus een van de belangrijke discriminatieve criteria bij de interpretatie van het materiaal.

Terstond na afloop van het interview, gehouden bij de bejaarden, bij wie schrijven tijdens het interview niet mogelijk was, werd het interview zo letterlijk en zo volledig mogelijk vastgelegd. Dat de onderzoeker bij ieder gesprek geprobeerd had dezelfde volgorde aan te houden, kwam hem hierbij vanzelfsprekend te stude. Diezelfde dag werd het interview verder uitgewerkt, waarbij ook de observatiedata zo exact mogelijk werden vastgelegd.

De gesprekken liepen in duur zeer uiteen. Het kortste gesprek duurde één uur, het langste vier uur. Het gemiddelde is ongeveer twee uur, wat dus voor de meeste bejaarden ook niet te lang, c.q. te vermoeiend, is gebleken.

Tenslotte voegen wij hieraan toe enige gegevens over deelname van de bejaarden aan het onderzoek. Zoals wij boven reeds lieten doorschemeren, moet iedere onderzoeker bij bejaarden rekening houden met een relatief groot aantal uitvallers. Daar wij reeds vooraf hadden opgesteld, dat wij van iedere categorie 25 bejaarden wilden onderzoeken, dus 25 gehuwde vrouwen en 25 weduwen en 25 gehuwde mannen en 25 weduwnaren, was daarmee het onderzoek voltooid.

In totaal moesten 158 bejaarden bezocht worden, vóór 100 bejaarden bereid en in

de gelegenheid waren hun medewerking te verlenen aan het onderzoek. Er zijn vele redenen geweest, waardoor bejaarden vervangen moesten worden. Voor sommige bejaarden klopten de door ons verzamelde gegevens niet, andere bejaarden waren inmiddels overleden, verhuisd, langdurig op vakantie, etc. Wij geven hiervan een overzicht, waarbij wij de gegevens per onderzochte categorie weergeven.

TABEL 3 - REDENEN VAN ONTHOUDING VAN MEDEWERKING AAN HET ONDERZOEK
ONDSCHIEDEN NAAR GESLACHT EN BURGERLIJKE STAAT

Burgerl. staat	Weigeraars		Door ziekte of seniliteit	Overleden	Anders- zins	Totaal
	Bej. zelf	Familieid				
Gehuwd ♀	-	2-22%	1-33%	1- 7%	1- 6%	5- 9%
Weduwe	11-69%	3-34%	1-33%	7-50%	6-38%	28-49%
Gehuwd ♂	2-12%	2-22%	-	2-14%	2-12%	8-12%
Weduwnaar	3-19%	2-22%	1-33%	4-29%	7-44%	17-30%
Totaal	16-28%	9-16%	3- 5%	14-23%	16-28%	58-100%

Uit deze tabel blijkt, dat de medewerking van de mannelijke bejaarden wat groter is geweest dan die van de vrouwelijke bejaarden. Bijna de helft van al degenen, die om een of andere reden hun medewerking niet konden verlenen, bestaat uit weduwen (49%). De grootste categorieën worden verder gevormd door de groep bejaarden, die zelf meedeelden geen interesse te hebben in het onderzoek (28%) en de groep 'anderszins' (28%). Onder deze laatste categorie vallen de bejaarden, die onvindbaar bleken (6), bejaarden, die op vakantie waren (9) en één bejaarde, die te jong bleek. Ook de groep van de overleden bejaarden is tamelijk groot (23%). Verder willen wij erop wijzen, dat de bejaarden, die weigerden, voor twee derden uit weduwen bestaan. Hoogstwaarschijnlijk geeft haar meer geïsoleerde positie eerder aanleiding dan bij de anderen tot een afwijzende instelling ten opzichte van het onderzoek. De weigeraars, in totaal 25, dit wil zeggen 16% van alle bezochte bejaarden, bestaan uit twee categorieën: bejaarden, die rechtstreeks weigerden, en bejaarden, van wie een huisgenoot dit bericht doorgaf. Niet zelden kregen wij bij deze laatste categorie de indruk, dat de huisgenoot zelf de beslissing nam voor de bejaarde, soms zelfs zonder de bejaarde er in te kennen. Zo niet, dan zouden wij ook een naar verhouding even groot aantal weduwen-weigeraarsters moeten tellen onder de indirecte als onder de directe weigeraars. Wellicht mogen wij dus zeggen, dat het aantal weigeraars onder de bejaarden zelf dus slechts 10% (16 bejaarden) bedraagt, wat in vergelijking met soortgelijke onderzoekingen (Havighurst, 75; Cumming and Henry, 41; Wilensky, 184a) elders verricht, een gunstig resultaat kan

worden genoemd. Bij deze onderzoekers bedroeg het aantal weigeraars respectievelijk 13%, 17% en 22%. De deelname zelf kan dus beschouwd worden als een bewijs voor de deugdelijkheid van de gehanteerde approach.

Uit een vergelijking van de onderzochte bejaarden met de leeftijdsspreiding bij de gehele groep bejaarden (het universum) in de desbetreffende stad, zal verder blijken, of de door ons onderzochte groep – althans in dit opzicht – door kan gaan voor een representatieve steekproef.

Hoewel er verschillen zijn, blijken deze ook bij nader onderzoek zo klein, dat zij te verwaarlozen zijn. Toepassing van de significantietoets op percentageverschillen leverde nergens een significant verschil op. Wij kunnen dus zeggen, dat de door ons onderzochte bejaarden, naar leeftijd beschouwd, een juiste steekproef vormen van de

TABEL 4 - UNIVERSUM EN STEEKPROEF VAN BEJAARDEN ONDERSCHIEDEN NAAR LEEFTIJD EN GESLACHT (IN PERCENTAGES) (C.B.S.-GEGEVENS; V.T. 1960)

Leeftijd	Mannen		Vrouwen	
	Universum	Steekproef	Universum	Steekproef
70-74 jr.	46	36	45	44
75-79 jr.	31	38	31	24
80-84 jr.	16	20	16	26
85-89 jr.	5	6	6	6
90 jr. e.o.	1	-	2	-
Totaal	100	100	100	100

TABEL 5 - UNIVERSUM EN STEEKPROEF VAN BEJAARDEN ONDERSCHIEDEN NAAR LEEFTIJD EN BURGERLIJKE STAAT (IN PERCENTAGES) (C.B.S.-GEGEVENS; V.T. 1960)

Leeftijd	Mannen				Vrouwen			
	Gehuwd		Weduwstaat		Gehuwd		Weduwstaat	
	Uni- versum	Steek- proef	Uni- versum	Steek- proef	Uni- versum	Steek- proef	Uni- versum	Steek- proef
70-74 jr.	57	48	29	24	57	56	36	32
75-79 jr.	30	36	33	40	31	24	33	24
80-84 jr.	11	16	26	24	10	20	21	32
85-89 jr.	2	-	10	12	2	-	8	12
90 jr. e.o.	0,2	-	2	-	0,1	-	2	-
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

totale bejaardenpopulatie van 70 jaar en ouder in de desbetreffende stad. In dat opzicht zijn de gegevens dus te generaliseren.

Een vergelijking van de steekproef met het universum, voor wat betreft de burgerlijke staat, vertoont het volgende beeld. (Tabel 5)

Ook bij deze tabel zijn de verschillen slechts klein en de afwijkingen bij toetsing nergens significant, zodat ook in dit opzicht de steekproef de bejaarden in de desbetreffende gemeente representeert.

§ 8. SAMENVATTING

In dit hoofdstuk staat de methode in het psychogerontologische onderzoek centraal. Het probleem van de methode, dat wij vanuit verschillende gezichtspunten trachten te benaderen, is een complex vraagstuk. Bezinning op de test als methode – geprojecteerd tegen de stand van onderzoek betreffende ons eigen thema – leidt tot overwegend negatieve conclusies. Enige van de belangrijkste zijn, dat de test tot heden over het algemeen te eenzijdig is gedacht vanuit de jeugdige mens. Ook heeft men te weinig oog gehad voor de basiscondities van de test, die hem daardoor niet zelden ongeschikt maken voor toepassing bij ouderen en bejaarden. Het onderzoek zelf wordt nog meer gecompliceerd door het feit, dat bejaarden niet zo gemakkelijk voor onderzoek toegankelijk zijn. Deze conclusies geven de grenzen aan, waarbinnen een onderzoek nog mogelijk is. Omdat er geen geschikte, noch een specifieke methode aanwezig is en er onvoldoende contextkennis bestaat, c.q. er te weinig bekend is van het referentiekader, eigen aan bejaarden, is alleen exploratief onderzoek mogelijk. Een bandwijdtemethode verdient derhalve de voorkeur, dit wil zeggen, een methode die zeer veel, maar weinig specifieke informatie verschaft (Cronbach, 40). Vooraf is dus bekend dat de resultaten van het onderzoek dienen te worden opgevat als hypothesen voor voortgezet onderzoek.

Voor het onderzoekthema de eindigheidsinstelling, die vooral stoelt op de beleving van de eindigheid, kozen wij als methode het open interview (formloses Gespräch, König, 97). Dit sluit het beste aan bij de mogelijkheden, waarover de bejaarde beschikt. De levensloop vormt het eerste gesprekstema en dient zowel ter informatie van de onderzoeker als voor het scheppen van een vertrouwensrelatie, waarbinnen de eindigheid als thema kan worden opgevoerd. Uitvoerig worden vervolgens aangegeven de gesprekspunten en de andere kenmerken van onze methode. Tenslotte worden voor en tegen van de methode bediscussieerd en worden verschillende kwaliteiten nader beschreven door een vergelijking met verwante methoden: het diepte-interview en de biografische methode.

Een exacte beschrijving van de opzet van het onderzoek, de approach van de 100 onderzochten, de keuze van de steekproef en een verantwoording daarvan besluiten het hoofdstuk.

Resultaten van het onderzoek

Pour comprendre une vie comme pour comprendre un paysage, il faut choisir le point de vue et il n'en est pas de meilleur que le sommet. Le sommet de la vie de Jeanne d'Arc, c'est sa mort, c'est le bûcher de Rouen. C'est de ce sommet, qu'elle envisage toute la série des événements qui l'y ont conduite, depuis les plus proches jusqu'aux plus lointains, depuis la consommation jusqu'à l'origine de sa vocation et de sa mission.

PAUL CLAUDEL (37)

§ I. INLEIDING

In dit en het volgende hoofdstuk zullen wij de gegevens weergeven en analyseren, die het onderzoek heeft opgeleverd. Dit vierde hoofdstuk handelt voornamelijk over de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan en over de varianten van deze instelling, terwijl het vijfde hoofdstuk nagaat welke factoren samenhang vertonen met de geconstateerde instelling ten opzichte van de eindigheid.

In paragraaf twee geven wij een tweetal case-studies in extenso weer. Wij hebben voor deze vorm gekozen vanwege het exploratieve karakter van het onderzoek. Wij verwachten dat analyse van het materiaal een verantwoord en bruikbaar ordeningsprincipe aanreikt. Voor een verdere bewerking van het materiaal is een groepering van de onderzochte bejaarden in enkele categorieën zeer gewenst. Het voordeel van case-studies is verder, dat wij een overzicht verkrijgen van de factoren of levensgebieden, die de onderzochten met de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan in verband brengen. En tenslotte biedt deze methode van weergave een inzicht in de aard van het materiaal, wat onontbeerlijk is voor een juiste waardering van de methode en dus van grote waarde is voor eventueel voortgezet onderzoek. Hierbij dient echter te worden opgemerkt, dat wij bij de weergave van de case-studies in dit hoofdstuk een zo groot mogelijke objectiviteit hebben nagestreefd. Alleen dat wat de bejaarde onder woorden bracht, geven wij weer. Wij beseffen,

dat wij de data minder rijk presenteren dan ze tot ons zijn gekomen. Daarom zullen wij in hoofdstuk VI nog enige case-studies opnemen, waarbij wij tevens de andere gegevens meedelen. Voor een volledig inzicht in aard en omvang van het materiaal verwijzen wij derhalve naar dat hoofdstuk.

In de derde paragraaf komen de diverse varianten van de eindigheidsinstelling voor, die wij bij de bejaarden hebben ontmoet. Een indringende analyse van deze varianten stelt ons wellicht in staat te komen tot een indruk van het verloop van de ervaring ten opzichte van de eindigheid van het bestaan en van de ontwikkeling van de instelling daartegenover.

De instelling, zo zullen wij ontdekken, staat niet los van de levensopvatting of levensvisie die de bejaarde mens aanhangt. Daaraan en vooral aan de betekenis en de verschillende vormen daarvan, is de vierde paragraaf gewijd.

De verkregen resultaten vragen om een discussie in ruimer verband, vooral in het licht van de vraagpunten, die wij reeds in het eerste hoofdstuk aansneden en aldaar beloofden met behulp van onderzoekdata te beantwoorden. Zij komen in de vijfde paragraaf aan de orde, waarna de zesde paragraaf dit hoofdstuk met een samenvatting besluit.

§ 2. TWEE CASE-STUDIES

Hier volgen twee case-studies, die wij nader zullen bestuderen en analyseren met betrekking tot hun instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Hoewel niet alle data van evenveel belang zijn, willen wij de cases zo volledig mogelijk weergeven, om de lezer tevens een inzicht te verschaffen in de aard en de omvang van het materiaal.

CASE 1104, MIJNHEER B, GEHUWD, 71 JAAR*

Eerste contact Man bleek niet thuis te zijn. Afspraak gemaakt met zijn vrouw, die mij onmiddellijk binnenliet en mij de woning (een speciale bejaardenwoning) liet zien. Zij was trots op het gerieflijk ingerichte huis.

Het gesprek 's Middags deed respondent zelf open. Hij had direct door, dat ik de aangekondigde was. Hij liet mij binnen, ik werd verwacht. Zijn vrouw bleef er belangstellend bij zitten.

Levensloop Hij was in Den Haag geboren. Thuis had hij geen prettige jeugd gehad. Hij had een tweede moeder, een jongere stiefbroer mocht meer van haar dan hij. Hij mocht bijv. niet naar de ambachtsschool, noch buiten op straat spelen, terwijl zijn stiefbroer dat wel mocht. 'Toen ik van huis kon weggaan, ook gegaan. Later ook niet zoveel naar huis getrokken.' Hij ontwikkelde zich in het elektriciensvak. Aanvankelijk heel wat baantjes gehad bij diverse bazen, verspreid over het hele

* In de letterlijke aanhalingen van de case-studies is niets gekunst, noch zijn aperte taalkundige fouten gecorrigeerd. Door kleine wijzigingen aan te brengen is de anonimiteit van de onderzoeken gewaarborgd.

land: Rotterdam, Utrecht, Veendam, Nijmegen en Eindhoven. Tenslotte hier terecht gekomen bij A. en later bij G. In E. stond het hem niet aan om steeds maar binnen te moeten zitten.

Vroeger was de onderlinge collegialiteit groter dan nu. Je werkte wat rustiger en het was ook gezelliger. Maar vroeger werd er veel gedronken. In begin werkte ik bij G. nog 64 uur in de week. Mentaliteit van tegenwoordig lust ik niet. Nu is de geest: eerst ik dan jij. Tijdschrijverij vindt hij niks. 'Ik heb verder een gezellige tijd gehad als jonge man. Ik ben hier blijven hangen vanwege mijn vrouw. Ben 40 jaar bij G. geweest en ook 40 jaar bondsbestuurder. Maar ik heb hier geen schik in de mensen. Ze zijn onbetrouwbaar, doen niet wat ze je beloven'.

Zijn vrouw is precies drie maanden ouder dan hij. In 1914 getrouwd, waren toen 25 jaar, drie kinderen, twee zoons en één dochter. Alle drie getrouwd. Maar pas één kleinzoon. Zij komen regelmatig, iedere week. Een zoon houdt de tuin zeer goed bij. Zelf hebben ze televisie. Daardoor trekken ze ook nog wel eens familiebezoek. Maar vrienden of kennissen hebben zij haast niet. 'Wij zijn tamelijk op ons eigen'. Zelf had hij vroeger veel aanloop vanwege de bond. Wel bestaat er contact met de bureaus, ook wederzijds hulp.

Jeugd. Die heeft minder eerbied voor ouderen dan vroeger. 'Wat ze durven te zeggen tegen hun eigen ouders. Baldadigheid!'

Werk: 'Door bij bazen te werken heb ik geleerd, kon me toen opwerken tot chefmonteur van de werkplaats'.

Pensioenering. Vond hij niet prettig. 'De middag voor het pensioen heb ik zitten huilen. Ik had plezier in dat werk. Ik vond beróerd, dat ik dat moest staken. Toch was ik er redelijk vlug overheen. Van de bond uit kreeg ik een reis aangeboden van twee weken naar Zweden, echter voor mij alleen. Alleen, niet met de vrouw gegaan.'

Prettigste tijd. Toen de kinderen klein waren.

Moelijkste tijd. Eerste Wereldoorlog. Hoge belasting en weinig verdienen.

Kans het leven nog eens over te doen: 'Ik zou het heel anders doen. Nooit meer voorman van een organisatie. Alle ondankbaarheid, veel teleurstellingen. Bijv. een ondergeschikte, die geknoeid had met tramkaartjes, kon door zijn bemiddeling, hoewel op een lager niveau, aanblijven. Anders hadden zij hem op straat gezet. Maar toen hij recipiëerde bij zijn veertigjarige jubileum, toen verscheen hij niet, had geen tijd.

Nee, als ik de kans kreeg om het over te doen, zou ik meer in het huishouden werken. Ik zou me ook interesseren voor het huishouden. En dat de kinderen je zagen. 's Morgens was ik al weg voor ze op waren, en 's avonds waren ze alweer naar bed. Ik zou het beslist anders doen.'

Dagorde: 'Verveel me nooit. Doe boodschappen, ga naar kinderen toe, lees krant. Help ook vrouw mee in het huishouden, want zij is reumatisch.'

Gezondheid: Hij lijdt aan hartslagaderverkalking. Hij mag niet veel doen. Hij is een keer tegen de grond gegaan. Hij heeft er nu twee jaar last van en staat onder regelmatige controle van dokter X. Heeft ook last van te hoge bloeddruk. Nu gaat het wel weer een beetje. Vroeger bijna nooit ziek geweest. 'In 40 jaar geen nog drie maanden bij elkaar. Ik ben niet meer zoals voorheen. Om nu te zeggen, ik ben zo beroerd, nee. Wel heb ik moeite 's avonds om naar bed te komen'. Verleden jaar, toen hij ziek was geworden, had hij de hele winter somber zitten kijken en ging hij 's avonds al om half negen naar bed. (Hierbij geeft zijn vrouw de volgende verklaring: 'Hij was bang dat hij mij alleen achterliet en dat kon hij niet hebben, want ik heb hem nodig'.)

Eerste ouderdomservaring: 'Merkte het eerst, dat ik ouder werd toen ik die knauw kreeg bij 69 jaar. Die beroerde kwaal. Wat doe je er aan? Oud worden vind ik niet erg. Die weg gaan we allemaal heen. Maar lopen, eten, horen en zien gaat nog goed.'

Toekomst en dood: 'Aan dood denk je onwillekeurig. Zat er me niet voor te knijpen. Een godsdienstig probleem is het ook niet. Het is toch natuurlijk. Je weet het toch dat je gaat. Dan is het gedaan. We gaan naar Dieren (crematorium) toe. Dan is het helemaal gedaan. We mogen dankbaar

zijn dat we zo'n goed leven op oude dag hebben. En als je rekening en verantwoording moet afleggen, daar ben ik niet bang voor. Dat durf ik best.' (Zijn vrouw voegt daar nog aan toe: 'Je hebt trouwens altijd voor een ander geleefd'.)

Die 's morgens niet meer wakker wordt, die boft. Ziek-zijn is verschrikkelijk. Maar ik wil nog best wat jaartjes leven. Maar zo ineens weg is voor de nabestaanden naar, dat je geen afscheid hebt kunnen nemen. (De vrouw zegt nog, dat zij niet bang is voor de dood. 'Ik zeg wel eens, dat we tot het einde samen mogen zijn'.) Je weet toch, dat als je oud wordt, dat je moet sterven. Veel erger is die kleine meid, dat is een beginnend leven. (Er was een kleindochtertje van hen overleden).

Tijd vlugger? 't Is alweer woensdag, de week is alweer om. Dat zeggen ze wel eens. De nacht duurt het langste, als je niet kunt slapen.'

Met ouderdom rustiger? 'Ik ben niet zo'n erg kalme kerel. Het kan zijn, dat bepaalde dingen je onverschillig laten. Maar als je over sociale dingen gaat praten, dat maak je je wel eens kwaad.'

Tevredenheid. Toch tevreden, ondanks teleurstellingen. 'Je hebt het gerooid met de riemen die je had'.

Kaart 1. Denkt U wel eens aan:

vroeger op school: zelden; kon wel goed leren.

wonen in een tehuis: wonen hier heel goed, geen wensen in deze.

sterven: natuurlijk, is de gewone gang van de mens, maak ik me geen zorgen over.

vroeger thuis: was niet prettig.

Kaart 2. Wat doet U graag?

wandelen: wandel niet zoveel.

lezen: ik houd veel van lezen; vooral als ik een goed boek heb.

naar de radio luisteren: ja, als het slecht weer is.

Kaart 3. Wat doet U graag?

boodschappen doen: ja, heel graag.

in tuin werken: broertje aan dood. Durf ik ook niet (vanwege hart). Komt zoon doen.

wat praten met elkaar: is wel gezellig, maar op zijn tijd.

Kaart 4. Wat doet U graag?

naar begrafenis gaan: nee, dat doe ik niet. (Zijn vrouw zegt daar nog bij: 'Nee, daar houd ik hem van af. Het is wat ze noemen 'weekhartig', dat is niet goed voor hem'.)

by kinderen op bezoek gaan: ja graag.

eten: op zijn tijd.

Kaart 5. Wat vindt U vervelend?

zieken bezoeken: och, nee vervelend niet direct. (Zijn vrouw merkt op: 'Daar hou ik hem van terug'.)

op reis gaan: komt er niet meer zo van. Vroeger graag.

nadenken over doodgaan: 'neen daarover piekeren we niet. Maar vervelend is het niet.'

bidden: nee.

Ouderdomskenmerken: geen

INDRUK VAN DE HEER B

De heer B. gedraagt zich rustig en kalm. Hij is een nog zeer pientere baas, die vlot zijn zeer beslist antwoord klaar heeft. Samen sljft hij met zijn eveneens verstandige

vrouw de resterende jaren in onderling hulpbetoon. Beiden waren nieuwsgierig, waarom ik juist bij hén kwam.

Ook tijdens het gesprek bleek hij evenwichtig en rustig te blijven bij voor hem emotionele thema's; zo bijvoorbeeld toen wij spraken over zijn ouderlijk huis. Kalm en niet in het minst verbitterd vertelde hij van de discriminatie door zijn stiefmoeder. Wel was zijn weinig kritische en wat felle generaliserende veroordeling van de jeugd opvallend. Ook de teleurstellingen m.b.t. zijn bondswerk blijkt hij goed verwerkt te hebben. Hij blijft er kalm onder. Zijn visie op eindigheid en dood werd als een vanzelfsprekende kwestie besproken.

INTERPRETATIE

Diverse uitlatingen van deze bejaarde demonstreren de ervaring van de eindigheid. Zij komt onder meer naar voren wanneer de respondent in verband met zijn gezondheid opmerkt: 'Ik ben niet meer zoals voorheen'. Een enkele opmerking van deze aard behoeft echter nog niets te zeggen. Dergelijke uitlatingen passen ook heel goed in vroegere stadia van de levensloop. Maar wanneer bovendien nog wordt opgemerkt: 'Je hebt het geroid met de riemen die je had' en 'Je weet toch, dat als je oud wordt, dat je moet sterven', dan behoeft er geen twijfel meer te bestaan over het perspectief dat bij de eerste opmerking over de gezondheidstoestand wordt opgeroepen. In deze en dergelijke antwoorden weerspiegelt zich de ervaring van de eindigheid. Nog sprekender komt deze naar voren in het antwoord op de vraag of de bejaarde zijn leven anders zou inrichten, wanneer hij de kans zou krijgen het nog eens over te doen. Hij besluit zijn antwoord immers met: 'Ik zou het beslist anders doen'. Indirect onderstreept dit antwoord nog eens het besef, dat het leven voorbij is. In het licht van het eindigheidsbesef wordt het opmaken van een levensbalans reëel.

Tevens blijkt uit deze case duidelijk, welke instelling de bejaarde inneemt ten opzichte van de eindigheid, die bij deze bejaarde tot in het einde, namelijk de dood, wordt beseft. Bij deze bejaarde vormen eindigheid en dood een gesloten geheel, waarbij de dood wordt beschouwd als het natuurlijke einde. Wij zullen verderop nog zien, dat het geenszins noodzakelijk is dat de eindigheid van het bestaan zo geheel doorzien en aanvaard wordt. Deze bejaarde merkt op: 'Je weet het toch dat je gaat'. En daarop volgt dan het voor hem en zijn vrouw meest sprekende: 'We gaan naar Dieren toe'. Blijkbaar is het een uitgemaakte zaak, waarover men het onder elkaar eens is, zodat het ook rustig verteld kan worden. Wij zouden dan ook willen concluderen, dat deze bejaarde de eindigheid van het bestaan heeft verwerkt en aanvaard.

Vervolgens willen wij nog op een drietal punten wijzen. Bij het begin van zijn uitweiding over het einde merkte de bejaarde op, dat hij er niet bang voor is, noch

dat de dood een godsdienstig probleem voor hem is. Wat later zegt hij echter: 'En als je rekening en verantwoording moet afleggen, daar ben ik niet bang voor'. Dit laatste zou kunnen wijzen op zijn erkenning van een hogere instantie, aan wie hij verantwoording verschuldigd zou zijn. Wij beschouwen dit echter eerder als een uiting van de invloed die uitgaat van het sociale milieu, waarin hij verkeert dan als een uitspraak, die gebaseerd is op zijn eigen godsdienstige overtuiging. De laatste mogelijkheid heeft hij immers reeds aanstonds uitgesloten. Dit alles neemt niet weg, dat de bejaarde, die buiten ieder kerkgenootschap staat, de eindigheid van het bestaan niet zonder meer accepteert, maar verband legt met een levensbeschouwing, een levensfilosofie.

Het tweede punt waarop wij nog willen wijzen, is het volgende. Ondanks de verzoening met de eindigheid van het bestaan merkt de bejaarde op 'Maar ik wil nog best wat jaartjes blijven leven'. Hij maakt daarbij een restictie, namelijk als hij maar niet aan een of andere ziekte ten prooi valt, want dat vindt hij verschrikkelijk. Naast dit verlangen nog wat jaartjes te leven, zegt hij echter 'Mogen dankbaar zijn dat we zo'n goed leven op de oude dag hebben'. In de dankbaarheid schuilt eveneens weer het weten, dat de ouderdom kan komen met gebreken en met het einde. Ondanks de aanvaarding van de eindigheid, hoopt hij dat het leven zich nog wat op dezelfde voet voortzet. Wij beschouwen dit als een zeer menselijk verlangen, wat ook Herman Teirlinck onder woorden bracht in zijn 'Zelfportret': 'De wijze aanvaardt dat hij sterven moet, maar leven wil hij beslist tot daar'.

Tenslotte attenderen wij op het antwoord op de vraag, hoe de bejaarde het liefst zou sterven. Hij zegt daarop 'Die 's morgens niet meer wakker wordt, die boft'. Het sterven zelf blijkt hij toch liever onbewust te ondergaan. Ook al merkt hij nog op, dat het minder prettig is voor de nabestaanden, doorslaggevend lijkt dat toch niet. Wij durven hieruit te concluderen, dat hij het sterven zelf als een minder aangename gebeurtenis beschouwt en er daarom op de voorgestelde wijze aan hoopt te ontkomen. Vrees voor het sterven zelf lijkt ons overigens heel menselijk.

In eerste instantie waren wij geneigd de instelling van deze bejaarde te typeren als een zich schikken in het onvermijdelijke. Maar in dat geval is de dankbaarheid niet te plaatsen. In de dankbare instelling overstijgt de bejaarde het niveau van het onvermijdelijke en blijkt de aanvaardende instelling.

CASE 2203, MEVROUW A, WEDUWE, 83 JAAR, KATHOLIEK*

Eerste contact Bij het maken van de afspraak werd de bejaarde door haar zoon gewaarschuwd, waarna zij zelf verscheen. Ik kon aanstonds bovenkomen. Er heerste nog enige consternatie, nadat haar schoondochter 's morgens plotseling naar een ziekenhuis moest worden vervoerd. Aanstonds werd ik deelgenoot gemaakt van het gebeuren. De cooperatie was derhalve uitstekend.

* Vanwege het belang van de levensbeschouwing, zoals de bejaarde dit blijkbaar zag, vermelden wij die bij de eerste gegevens.

Het gesprek: Zijzelf deed mij open. Hoewel haar kleindochter had horen bellen, moest zij zelf toch van boven komen om mij open te doen. 'Kleinkind interesseert het niet en laat mensen soms maar staan wachten'. Zij zei dit niet verbitterd, maar constateerde dat meer, ook om zich te verontschuldigen, dat ik zolang had moeten wachten. Zij verwachtte mij, ging voor naar een kamer op de derde verdieping.

Levensloop: Zij is hier geboren. Vader was bij de landmeterij. Toen ze zeven jaar was, was moeder al weduwe. Zij is de tweede van vier kinderen. Moeder moest toen als weduwe verdienen om kinderen in leven te houden. Zij had werkhuizen, het weeshuis, de kerk en het oudemannenhuis. Al vroeg moest respondent zelf ook meehelpen. 'M'n ouder zusje al met tien jaar. 's Morgens om zeven uur op om met moeder en zus de stoep rondom het weeshuis te doen'. Zij sleepten het water aan en moeder schrobde. Met 16 jaar kwam zij als tweede meisje in dienst bij katholieken in B. 'Mevrouw stond de hele dag achter je. Ik kon goed onthouden en heb daar veel geleerd'. Toen twee jaar in N. en daarna in A. bij joden. Voor hen heeft ze nu nog veel respect, omdat deze mensen zo zorgden, dat zij haar godsdienstige verplichtingen goed nakwam.

'Mijn man was bij het spoor. Eerst in M. Heerlijk buiten voor de kinderen. Toen naar N. Eerst in S. straat, toen naar prachtig grote woning aan D. Erge schik daar gehad'. Heeft zes kinderen gehad, vier zoons en twee dochters. Vader is in 1945 met 74 jaar overleden. Was van trappen gevallen. Na drie dagen dood. Op sterfbed had hij tot zoon en dochter gezegd, bij wie zij nu inwoont. 'Zorg goed voor moeder'. Naderhand heb ik daar verwijt van gekregen, dat op zoon zo'n zware last was gelegd. Kinderen maken het goed. Een dochter in het onderwijs, de tweede getrouwd; de zoons zijn ambachtsman, in de handel en twee werken er op de fabriek. 'Door liefde van mijn kinderen hou ik mij goed. Want ik weet dat ze verdriet hebben, als het slecht met me gaat. Dan zit ik maar alleen, dan denk ik maar alleen en dan schrei ik maar. Ik ben helemaal alleen over van mijn familie', vertelt ze wat triest. 'Een nacht komt me iedere week trouw opzoeken. Ik ben angstig op straat. Bang door knieën, dat ik het niet zal halen'. 'De kinderen lopen in het weekend regelmatig binnen en doen dan ook wel kleine boodschappen voor mij. Ik zorg, dat ik altijd een behoorlijke voorraad in huis heb. Het is prettig met de kinderen: net als nu met U, ophalen van ouwe herinneringen'.

Jeugd: 'Nee, hebben geen respect meer, absoluut niet. Leven maar raak. Hebben ook geen eerbied meer'. (Bejaarde kan van boven volkse stadsjeugd gadeslaan en baseert mede haar oordeel daarop.)
Gezondheid: 'Zenuwen zijn nu ook gerust. Eten gaat niet meer zo, geen trek meer, geen zin om iets voor me klaar te maken. Dan eet ik 's morgens maar een eitje. M'n man zorgde geweldig voor me. Stenen waren nog te koud waar ik op liep'.

Moetlykste tijd: 'Begin van mijn trouwen. Krappe portemonnaie. In 1903 spoorwegstaking. Woonde toen nog in A. Ik was vlug zwanger en had altijd honger. M'n moeder zei altijd. „Onze Lieve Heer zegent net zo goed het water als de wind”. (Dit merkte ze op in verband met het gezegde: van de wind leven). Toen f 10,— in de week'.

Prettigste tijd: 'Ik heb geen prettige tijd gehad, ik heb een tevreden tijd gehad, tevreden onder mekaar in het gezin. Er kwamen nooit burens over de vloer. Ik ben nog tevreden. Maar nu weet ik niet, of ik hier nog kan blijven, nu mijn schoondochter ziek is'. 'Maar als kind heb ik het niet prettig gehad, in betrekking ook niet, want dat is plicht, een uniform, en in het trouwen ook niet'.

Kans het leven nog eens over te doen: 'Die andere manier van leven zou vanzelf komen, omdat het leven veel royaler is. Ik heb enkel voor me. dat is goed geweest. Dat zie ik zo. Ik zou het niet anders willen doen'.

Dagorde: Handwerken is het belangrijkste, Nu haken, vroeger deed ze fijner werk. Verder het huishouden, koken, rusten, boeken lezen. 's Avonds televisie bij haar zoon. 'Van televisie word ik erg moe; dan ga ik maar naar bed.'

Toekomst en dood: 'Vroeger wel, dan dacht ik er wel aan. Maar nu niet meer. Nu ben ik meer mens van één dag. Je moet bereid zijn. Ik hoop op een ander leven, ik hoop dat ik alles, wat me lief is ge-

weest, weer terugzie'. Q.: 'Helemaal geen angst?' (Merkt ze heel gerust op). 'Ik hoop dat mijn kinderen nog een poosje plezier van me kunnen hebben. Het eeuwige leven hebben we niet. Dat is het hiernamaals. Plotselinge dood vind ik erg. Als je dood gaat, wil je toch je kinderen wel gedag zeggen'. *Tijd vlugger*: 'Ik vind wel dat het gauw gaat. Laatste twintig jaar hetzelfde. Vroeger wel te vlug. Nu gaat het me niet te vlug, maar een dag is toch zo om'.

Met ouderdom rustiger? 'Jawel, omdat je niet meer zo vlot bent als anders. Dan leg je je er bij neer. Dan word je rustiger'.

Eerste ouderdomservaring: Langzamerhand gekomen.

Tevredenheid: Is tevreden ondanks zorgen van het moment.

Kaart 1. Denkt U wel eens aan:

vroeger op school: 'Nee, denken aan school, daaraan is niets prettigs. Je zat met wel 100 kinderen in één klas. En dan moest je wat op de lei schrijven. Alle honderd stak je ze dan in de lucht en dan keek de juffrouw de 100 leien ineens na. Nee, dat was niks'.

wonen in een tehuis: 'Nee, dat doe ik niet, behalve nu de laatste paar jaar. Ik ben hier teveel. Nu zit ik me bezorgd te maken, hoe kan ik een plaats krijgen'. (Dit is momenteel een zaak, waarover zij zich echt zorgen maakt en waarover ook een tijdje werd gepraat).

sterven: 'Dat weet U'.

vroeger thuis: 'Geen prettige jeugd gehad'.

Kaart 2. Wat doet U graag?

wandelen: 'Kan ik niet meer'.

lezen: 'Graag, want daar leer je een hoop mee; daar leer je karakters door kennen'.

naar de radio luisteren: 'Nee, zelden'.

Kaart 3. Wat doet U graag?

boodschappen doen: 'Doen kinderen en niet voor me'.

in tuin werken: 'Ja, ik heb in het raam nog bakken met geraniums staan, die ik verzorg, en dan mijn kanarie-vogeltjes'.

wat praten met elkaar: 'Ook niet zoveel'.

Kaart 4. Wat doet U graag?

naar begrafenis gaan: 'Ik ga niet naar de begrafenis, is heel verdrietig'.

bij kinderen op bezoek gaan: 'Nee, ik ben altijd bang, dat ik teveel ben. Wel als ze me komen halen, wel bij verjaardag'.

eten: 'Nee, gaat niet meer zo, heb ook niet meer zoveel zin'.

Kaart 5. Wat vindt U vervelend?

zieken bezoeken: 'Kan ik toch niet zeggen; ik vind het wel niet prettig'.

op reis gaan: 'Nee, kan me ook niet schelen. Vroeger wel. Als we naar Scheveningen gingen met de kinderen. Wat goedkope snoepjes. dat ze op school ook konden zeggen: daar zijn we geweest'.

nadenken over doodgaan: 'Nee, denk ik niet over na'.

bidden: 'Op zijn tijd, niet overdadig. 's Avonds wordt het nooit vergeten'.

Ouderdomskenmerken:

- wrok jeugd,
- vlug geraakt,
- nerveus,
- praat omslachtig,
- geen 'shifting of attitude'.

Mevrouw A. is nog een flinke vrouw, ook al is zij wat van haar stuk nu haar dochter zo plotseling naar het ziekenhuis moest. Zij spreekt een verzorgde taal met een genuanceerd taalgebruik, wat een indicatie is voor een goed verstand. Wel blijkt zij niet meer in staat te zijn haar belevenissen gemakkelijk te verwerken. Zij komt herhaaldelijk op hetzelfde terug. Momenteel is haar gedrag ook wat nerveus, zij vertoont onder meer een tremor bij de mond.

Al mag zij wat vereenzaamd zijn en zich op haar tijd alleen voelen, zij weet toch nog te genieten van de beperkte mogelijkheden, die haar zijn gelaten en zij houdt zich in haar eigen ruimte nog goed bezig met wat haar interesse heeft

Haar medewerking aan het onderzoek was groot. Waarschijnlijk groter doordat zij nu de gelegenheid had haar hart eens te luchten en haar zorgen met een ander, een belangstellend buitenstaander, te delen.

INTERPRETATIE

De sleutelopmerking in deze case over de ervaring van de eindigheid is te vinden in het antwoord van mevrouw A. op de vraag, of zij het leven anders zou inrichten, wanneer zij de kans zou krijgen het nog eens over te doen. In haar antwoord onderscheidt zij de meer oppervlakkige verschillen tussen vroeger en nu en de wezenlijke aspecten van de levensloop. Van de laatste zegt zij: 'Ik heb enkel voor me' dat is goed geweest. Dat zie ik zo. Ik zou het niet anders willen doen'. Dit antwoord houdt niet alleen in, dat zij beseft, dat het leven voorbij is en dat zij dus bij het einde is beland, maar bovendien dat zij inziet, dat bij het opmaken van de balans een gunstig resultaat blijkt, een resultaat althans, dat niet aan een prettige tijd doet herinneren, maar aan een tevréden tijd. Zij heeft haar leven gehad. Dat komt onder meer ook naar voren bij de opmerking, waarom zij bezoek van haar kinderen en ook het bezoek van de onderzoeker zo op prijs stelt, namelijk vanwege de mogelijkheid oude herinneringen op te halen. Dat een dergelijke opmerking in deze context een geheel andere betekenis heeft dan een reünistenfeest voor jonge academici spreekt voor zich.

Hoewel haar beleving van de eindigheid reeds doet vermoeden hoe zij staat tegenover het uiterste in deze eindigheid, de dood, komt dit toch het meest duidelijk naar voren, waar de dood expliciet aan de orde komt.

Heel merkwaardig begint mevrouw A. met de opmerking: 'Vroeger wel, dan dacht ik er wel aan, maar nu niet meer. Nu ben ik meer een mens van één dag. Je moet bereid zijn, etc.'. Zij heeft het einde, haar einde, geaccepteerd en zelfs zo, dat wanneer het uur gekomen is, zij graag nog afscheid wil nemen van haar kinderen, aan wie zij zeker gehecht zal zijn. Toch sluit dit niet uit, dat zij het einde in de ogen durft te kijken. Er doen zich ook geen andere afweerreacties voor, integendeel. Zij merkt alles heel gerust op.

Uit haar antwoord valt op te maken, dat zij de broosheid van haar bestaan beleeft. Waarschijnlijk heeft zij meer aan het einde gedacht, toen zij nog niet zo ver was nu, nu zij zich louter als een mens van één dag beschouwt. Met andere woorden, toen zij nog een tijd voor zich zag, nog toekomst had, zou zij er dus nog wel aan gedacht hebben. In die tijd zou zij zich derhalve deze instelling ten opzichte van het einde eigen hebben gemaakt. Haar bestaan ontleent nu geen zin meer aan een uitgebreide, veelvormige taak, die zij vroeger moest volbrengen, maar aan een meer beperkte, aan wat plezier dat zij voor haar kinderen betekent en dat de kinderen op hun beurt voor haar zijn. Zij beseft dus, dat het iedere dag afgelopen kan zijn. Zij is daarop ook voorbereid, dat weet zij. Zij maakt er zich niet druk meer om en denkt er daarom ook niet meer aan. Zij is als het ware in haar lyfelijke bestaan doordrongen van de eindigheid ervan, de broosheid legt haar verregaande beperkingen op (zelden gaat zij immers nog uit), maar van het einde zelf is het voldoende zich positioneel bewust te zijn. Zelfs de tijd, dat je daaraan dacht, heb je gehad. (Bij de eerste case kregen wij het antwoord. 'Aan de dood denk je onwillekeurig'. Dit kan samenhangen met de persoonlijkheid van die bejaarde, maar dit kan evenzeer wijzen op een andere fase in de eindigheidsbeleving). Toch wil dit niet zeggen, dat zij in de overtuiging leeft, dat met het einde de deur van het leven voorgoed dichtvalt. Zij hoopt op een ander leven, waar zij iedereen, die haar lief geweest is, hoopt terug te zien. De band met haar kinderen en echtgenoot komt dus ook hier weer naar voren. Zij zegt verder: 'Het eeuwige leven hebben we niet, dat is het hierna-maals'. Dit is haar perspectief. Het is moeilijk te zeggen of deze zienswijze het einde aannemelijk maakt of dat zij ook zonder deze levensbeschouwelijke zingeving tot aanvaarding van de eindigheid zou zijn gekomen, zoals wij bij de eerste case hebben kunnen zien. Waarschijnlijk zal de instelling wel samenhangen met de levensbeschouwelijke zingeving. Hoewel uit haar formulering niet met zekerheid valt op te maken, of wij hier met een expliciet godsdienstige zingeving te maken hebben of met een meer algemene levensfilosofische interpretatie, besluiten wij toch het te houden op de eerste, gezien de verdere geest van het gesprek. Wij concluderen dus, dat de eindigheid van het bestaan tot in de dood door mevrouw A. wordt aanvaard op grond van een religieuze zingeving. Deze rust dringt zelfs door tot in de voorstelling van de laatste momenten vóór het sterven. In tegenstelling tot de vorige case prefereert deze bejaarde vrouw niet plotseling te sterven. Zij wil van haar kinderen afscheid nemen. Opnieuw komt dit centrale gegeven, de kinderen, in haar belevingswereld naar voren, terwijl zelfs het sterven weinig verontrusting wekt.

Hoewel beide case-studies in menig opzicht van elkaar verschillen, komen zij, wat de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan betreft, met elkaar overeen. Beide bejaarden hebben een aanvaardende instelling, en niet alleen ten opzichte

van de ervaring van de eindigheid van het bestaan maar ook ten opzichte van de dood, die als het laatste in deze eindigheid kan worden beschouwd. Wij noemen dit een instelling van aanvaarding, omdat beide bejaarden duidelijk de eindigheid van het bestaan beseffen, dit besef in hun eigen bestaan hebben opgenomen en verwerkt en van een betekenis hebben voorzien (cfr. Scharff, 145).

Beide bejaarden werden willekeurig uit het materiaal gekozen. De vraag rijst echter of deze instelling van aanvaarding algemeen is. Bovenstaande twee cases geven ons immers reeds te verstaan dat de thematiek van de eindigheid meer bij de eerste bejaarde in het centrum van de beleving staat dan bij de tweede. Nadere bestudering en analyse van het materiaal zal dat moeten aantonen.

§ 3. VARIANTEN VAN DE INSTELLING TEN OPZICHTE VAN DE EINDIGHEID VAN HET BESTAAN

Graag hadden wij bij het volgende de lezer laten ervaren tot welke verrassende ontdekkingen de exploratie van het materiaal aanleiding geeft. Dit is evenwel niet mogelijk; de lezer zou snel vermoeid zijn en alle belangstelling zien verdwijnen. Wij zijn derhalve genoodzaakt vooraf de conclusies mee te delen, die de analyse van het materiaal opleverde.

De belangrijkste varianten (cfr. Scharff, 145), die het materiaal bevat, zijn de volgende:

- negeren (a),
- vluchten (b),
- ontwijken (c),
- berusten (d),
- aanvaarden (e).

Onder *negeren* verstaan wij die instelling, waarbij de betreffende bejaarde voorbijgaat aan het bestaan van de eindigheid. Voor hem is het (nog) geen realiteit, en het zou daarom ook niet wijs zijn er zich (al) zorgen over te maken. Een voorbeeld van deze instelling vormt case 1110 (p. 94).

Vluchten is een instelling, waarbij de bejaarde op grond van angst aan de eindigheid tracht te ontkomen. Dit lukt echter niet, zodat de bejaarde de eindigheid zoveel mogelijk op een afstand tracht te houden, om het leven tenminste nog enigszins draaglijk te maken. Ontkenning van de actualiteit van de eindigheid voor het eigen bestaan is een van de aanpassingsmodi. Een voorbeeld van deze instelling is case 2216 (p. 96).

Ontwijken is een instelling, waarbij confrontatie met de eindigheid slechts ten dele plaatsvindt, en voor wat het uiterste van de eindigheid betreft uit de weg wordt gegaan. Er komen enige sub-varianten voor:

c-1. Bejaarden die vanwege hun actuele confrontatie met de eindigheid daarmee

worstelen en met een zingeving daarvan, en daarom (nog) ontwijken. Case 2105 (p. 98) illustreert deze instelling.

- c-2. Bejaarden die ondanks hun zingeving van de eindigheid een instelling van ontwijken tonen. Nadere analyse leert dat juist deze zingeving onvoldoende persoonlijke betekenis heeft om zich met de eindigheid te onderhouden. Case 2221 (p. 101) is een illustratie hiervan.
- c-3. Bejaarden die op grond van ontbreken van een zingeving de eindigheid uit de weg gaan. Case 1101 (p. 103) illustreert deze sub-variant.

Berusten is een instelling waarbij de onvermijdelijkheid van de eindigheid wordt beseft. De bejaarde legt er zich bij neer, zonder er verder diep over na te denken. De berusting geeft hem een zekere rust. Case 1225 (p. 105) is er een voorbeeld van. *Berusten* heeft in deze omschrijving dus een minder positieve inhoud dan er soms aan wordt toegekend. Men stelt bijvoorbeeld dat *berusten* betekent: vrede nemen met het onvermijdelijke en zich er vervolgens bij neer leggen. Deze positieve inhoud geven wij er dus niet aan.

Tenslotte komt de variant van *aanvaarding*. Na bovenstaande cases behoeven wij deze niet nader te verduidelijken. Het materiaal geeft echter aan, dat ook hier een drietal sub-varianten is te onderscheiden. De eerste wordt vertegenwoordigd door beide reeds weergegeven cases 1104 (p. 83) en 2203 (p. 87). Deze variant (e-1) is het beste te karakteriseren met *aanvaarding* op grond van een levensbeschouwelijke zingeving. De andere zijn:

- e-2. Bejaarden die zich volop bezighouden met de eindigheid en die dus deze problematiek als het ware in de ogen durven te zien en deze ook op een persoonlijke wijze verwerken. Zie hiervoor case 1221 (p. 107).
- e-3. Bejaarden, die naast een instelling van *aanvaarding* gekenmerkt worden door een duidelijk uitgesproken stervensbesef. Dit stervensbesef zou wel eens de laatste etappe kunnen zijn in een eventuele ontwikkeling van de instelling ten opzichte van de eindigheid. Case 2112 (p. 109) illustreert deze variant.

De volgorde die wij in het bovenstaande hebben gekozen, is geen toevallige. Het is niet uitgesloten dat deze een eventuele ontwikkeling weerspiegelt van de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Wij komen er straks nog op terug.

Hieronder staan de cases in de aangegeven volgorde. Na iedere case volgt een analyse met conclusie. Het materiaal geven wij beknopt weer, uitgezonderd de gegevens, die in het onderzoek centraal staan.

a. Instelling van negeren

CASE III O; MIJNHEER D., GEHUWD, 71 JAAR, KATHOLIEK

Tijdens het introductiegesprek werd de onderzoeker nauwelijks binnengelaten 'Wat heeft dat voor zin', was het voornaamste commentaar van Mijnheer D. Deze afwerende houding werd opgeroepen door zijn doofheid, die hem het contact met vreemden deed mijden. Toen hij, nadat herhaaldelijk uiteengezet was, wat de bedoeling van het onderzoek was, werd overgehaald, maakte hij namelijk de veelzeggende opmerking 'Als ik maar niet in gezelschap moet'. Bij het gesprek was daardoor het ijs vanaf het begin gebroken en was de cooperatie zeer goed

Mijnheer D is de zoon van een geschoolde ambachtsman, is eveneens daartoe opgeleid. En hoewel het er aanvankelijk naar uitzag, dat hij een wat hoger niveau zou bereiken, is hij daarop door allerlei toevallige omstandigheden min of meer tot tevredenheid van hemzelf blijven staan. Zijn baas was zeer tevreden over zijn werk. Hoewel hij altijd goed met zijn collega's overweg kon, voelde hij zich toch altijd iets beter dan hen. Hij maakt duidelijk, dat dit meer door zijn collega's kwam en van hen uitging dan dat dit van hemzelf kwam.

In 1946 is hij met vervroegd pensioen gegaan vanwege ischias in het rechterdijbeen. De tijd, dat hij daar last van had, vindt hij de moeilijkste tijd. Momenteel valt het wel mee. Alleen is hij erg doof. Hij bevindt zich daarom niet graag in vreemd gezelschap. Vooral omdat hij dan niet weet, wat zij van zijn verhalen vinden. Hij is echter graag in gezelschap van bekenden, vooral van zijn familie. Zij hebben geen kinderen, wat zijn vrouw wel erg gevonden heeft. Maar zij ziet er nog jeugdig uit, en maakt de indruk, dat zij hem nog jong houdt.

Contacten. Heeft gebruikelijke schaarse contacten met bureu. Zij gaan veel om met neef en nicht, en verder vooral met familie van zijn kant. Zij zou zelfs graag naar zijn geboorteplaats zijn verhuisd, toen hij eenmaal gepensioneerd was. Hem kon het echter niks schelen. Dit bleek echter ook samen te hangen met het feit, dat zijn broers het maatschappelijk verder gebracht hebben dan hij. En ook al is de onderlinge verstandhouding goed, toch kost het hem moeite om financieel gelijk op te kunnen. Kennissen zijn er verder weinig.

Dagorde. Na het ontbijt boodschappen doen, wat wandelen, naar radio luisteren en wat praten met elkaar. Bezoek aan nicht en neef, gaan logeren, 's avonds wat jokeren met vrouw.

Eerste ouderdomservaring: 'Kan nog niet zeggen, dat ik oud ben. Je bent tenslotte zo oud als je je voelt'.
Toekomst en dood: 'Praktizeer ik niet over. Denk er niet aan. Als ik niet in de hemel kom, komen er een heleboel niet.'

Tijd vlugger: 'Als je jong bent, leef je naar de toekomst, nu is een week zo om'.

Ouderdom rustiger? 'Je verlangt meer rust om je heen, ja dat wel'.

Tevredenheid: Is wel tevreden over zijn leven; zou het ook hetzelfde doen, als hij de kans kreeg het over te doen. Alleen zou hij een betere opleiding in dezelfde richting willen volgen.

Bij kaart 1: Denkt U weleens aan sterven? 'Denk ik niet aan. Kan misschien morgen gebeuren. Doe ik pas als ik doodga'.

Bij kaart 5: Wat vindt U vervelend? Nadenken over doodgaan? 'Doe ik nog niet, doe ik nooit'.

Ouderdomskenmerken:

- overdreven vrolijk,
- praatziek,
- herhaalt zich vaak

Mijnheer D. is een nogal gezette kleine man met een driehoekige mond. Hij maakt veel grapjes, waaraan hij en zijn vrouw veel plezier beleven, hoewel die grapjes op de buitenstaander wel een kinderlijke indruk maken. In ieder geval is hij opgewekt. Hij vertelt omstandig, waarom hij het erg vindt, dat de A.O.W. op zijn pensioen gekort wordt. Dan is hij lichtelijk verbolgen. Is verder een gezellige heertje, die zijn werk en plichten goed gedaan heeft. Hij voelt zich nog niet oud. Er bestaat een prima, nog speelse verhouding met zijn vrouw. Zij spotten nog met elkaar.

INTERPRETATIE

De aanwijzingen voor de ervaring van de eindigheid zijn in deze case schaars. De meest sprekende komt voor bij de vraag of de tijd nu vlugger gaat dan vroeger. Mijnheer D. antwoordde daar: 'Als je jong bent, leef je naar de toekomst; nu is een week zo om'. Uit de context is op te maken, dat deze uitlating niet betekent, dat er geen toekomst meer is, maar dat hij nu zo volledig mogelijk in het heden opgaat. Hij geniet van het leven. Dat hij zich nog goed in het heden thuis voelt, blijkt ook uit het ontbreken van uitlatingen, die op een tijdsbeleving duiden. Er is geen beleving aan te wijzen van een 'niet meer' of van een 'nog wel', waarin tot uiting komt dat de eindigheid duidelijk wordt beseft.

Het scherpst komt het ontbreken van de ervaring van de eindigheid naar voren bij de antwoorden over zijn verhouding tot de dood. Toen dit thema de eerste keer aan de orde kwam, reageerde hij met een stereotype opmerking. 'Denk er niet aan. Als ik niet in de hemel kom, komen er een heleboel niet'. Bij de tweede keer dat het einde aan de orde komt (Denkt u wel eens aan sterven?) zegt hij: 'Denk ik niet aan', gevolgd door: 'Kan misschien morgen gebeuren. Doe ik pas als ik doodga'. Hieruit blijkt duidelijk, dat een confrontatie met de uiterste eindigheid als te voorbarig wordt weggewimpeld. Zijn uitlating 'Kan misschien morgen gebeuren', moet geïnterpreteerd worden in het licht van het reeds opgemerkte. De toekomst als toekomst is voor hem nog zover weg – en ook 'morgen' behoort daartoe – dat wij in dit gezegde eerder onverschilligheid lezen dan iets anders. Hiermee komt ook zijn antwoord overeen, dat hij gaf bij de derde thematisering van het einde, namelijk bij de vraag: 'Vindt U nadenken over de dood vervelend?' Hij antwoordde: 'Doe ik nog niet, doe ik nooit!' De enige uitlating betreffende de tijdsbeleving vinden wij hier, en past volledig in het tot nu toe geschetste beeld. Mijnheer D. is er 'nog niet' aan toe. Hij werd er zelfs wat kregelig door, door zich opnieuw op dit punt te moeten uitspreken en formuleerde dan ook zeer sprekend: 'Doe ik nooit'. Hij voelt zich dan ook 'terecht' niet oud. Hij tracht dus aan het einde voorbij te leven, wat hem ook goed gelukt.

Het is niet onmogelijk, dat een dergelijke instelling op het eerste gezicht veel

lijkt op een ontwijkende houding. Bij deze bejaarde is echter geen sprake van enige confrontatie. Hoewel deze laatste bij ontwijken meestal ook niet con amore plaatsvindt, vormt zij er toch een essentieel onderdeel van. De conclusie luidt derhalve, dat wij hier te maken hebben met een bejaarde, die in het heden opgaat zonder zich over de toekomst zorgen te maken. Een levensbeschouwelijke zingeving van het einde zou dan ook voorbarig zijn. Die ontbreekt derhalve. Mijnheer D. bevindt zich dus nog in het voorstadium van het eindigheidsbesef. Omdat aan de eindigheid (nog) wordt voorbijgezien, is een instelling daartegenover (nog) overbodig, evenals een eventuele zingeving van deze levenservaring.

b. Instelling van vlucht

CASE 2216, MEVROUWE, WEDUWE, 71 JAAR, KATHOLIEK

Zij stemde onmiddellijk in het onderzoek toe. Bij binnenkomst voor het eigenlijke gesprek verwijderde zij echter evenals bij het eerste bezoek eerst de knip van de deur, vooraleer zij open deed. Toen bleek ook vlug, in welk aureool de onderzoeker werd geplaatst: 'Bent U dokter?', vroeg zij. De medewerking was dus ondanks haar wat wantrouwende instelling heel goed.

Zij is van eenvoudige komaf. Had zij het in haar jonge jaren thuis nog meegemaakt, dat het financieel redelijk ging, haar jongere zusjes en broers, in totaal 12, hadden alleen de krappe tijd meegemaakt. Zij herinnerde zich uit die latere tijd nog, dat haar moeder voor het raam op vader stond te wachten om te zien of hij een paar centen had verdiend. Na haar veertiende jaar had zij in verschillende huishoudens als dienstbode gewerkt. Een jaar voor haar trouwen was zij nog thuis geweest; met 43 jaar was zij getrouwd. Er waren geen kinderen gekomen. 'Dat zit bij ons niet in de familie', merkte ze daarbij op. Haar man was een kleine zelfstandige. Ze hadden een mooi eigen huisje. Man was nu twee jaar dood. Hij was zenuwziek. Vroeger was hij daarvoor al eens weg geweest (Was opgenomen in psychiatrische inrichting). 'Dat zat er bij hem in de familie in. In de inrichting had de dokter gezegd, dat hij geen zelfstandige man was'. Uit de inrichting thuisgekomen, bleek haar man hoogtevrees te hebben, waardoor hij zijn oude beroep niet meer kon uitoefenen. Hij begon toen een winkeltje, dat in de oorlog gebombardeerd werd. Haar man werd weer ziek, en kwam na de oorlog bij de gemeente in dienst. Moest toen buitenwerk hebben. Hij was pas 62 toen hij overleed. 'Hij was zes jaar jonger dan ik. Het is vlug met hem gegaan: hersenvliesontsteking'.

Contacten 'Af en toe bij zus, die in de stad woont. Ik bemoei me met geen mens. Waren altijd nogal op ons eigen. Het is ook geen tijd om met mensen contact te hebben' (Zij vindt, dat ze als weduwe niet zo maar met iedereen om kan gaan).

Dagorde 'Het huishoudentje, boodschappen doen, naaien. Als er zon is, in het zonnetje zitten op de singel. Verveel me niet zo gauw. Ben niet zo lastig. Loop nog hele stukken, ga nooit met de bus'.

Financien Behalve haar A.O.W. krijgt zij steun van Sociale Zaken. 'Ik kan niks bijzonders doen. Stoel bekleden (die kapot is) zit er niet bij'.

Gezondheid 'Tot heden toe kan ik niet klagen. Wel heb ik het aan het been gekregen. Met levertraanzelf is het nu goed over. Maar je kunt zo weinig zeggen tegenwoordig. Er kan elke dag wat met je gebeuren'.

Jeugd 'Is helemaal niks meer. Weten veel te veel, en smoept maar. Krijgen veel zakgeld. Nou voel je je nog jong, maar die kinderen moeten met 50 jaar toch oud zijn? Als je ziet wat ze aan hebben, zijn ze vroeg dood van de reumatiek. Nee, het leven is heel anders geworden'.

Prettigste tijd. 'Toen m'n man nog leefde Heb een hele goeie man gehad Was toch nog de gezelligste tijd Nu ben je alleen en een mens alleen is toch niks Je kunt toch geen mens in huis halen'

Moelijkste tijd 'Dat kan ik niet zeggen Je scharrelt van de ene dag in de andere'

Kans leven over te doen 'We gingen altijd spelen in een weiland, met een serviesje en poppen, met de kinderen' (Q Vraag nog eens herhaald) 'Dat weet ik niet'

Toekomst en dood 'Denk ik maar nooit aan Dat is geen leven, hè dokter? Dat zal toch wel komen Wat heb je daaraan om daaraan te zitten piekeren Ik voel me nog jong Ik doe maar of ik nog jong ben' (Q 'Zijn bejaarden bang voor de dood?') 'Oe, god, ik ben helemaal niet bang Dat Onze Lieve Heer je dan maar haalt Waarom zou je bang zijn, ik heb altijd goed geleefd Ik heb mijn man netjes begraven en als het nog kon lijen, laat ik een misje lezen Nee, daar ga ik niet over zitten piekeren' (Q 'Voorbereiding?') 'Mogelijk beter zo ineens dan zo lijdend'

Tijd vlugger. 'Het schiet erg hard op'

Ouderdom rustiger? 'Rustiger, ja Ben altijd kalm geweest Ik ben zo gemakkelijk Als ik er vandaag niet kan komen, kom ik er morgen wel'

Ouderdomskenmerken:

- prijst het verleden en verwerpt het heden,
- achterdochtig,
- wrok jeugd,
- nerveus,
- kan zich niet meer gemakkelijk iets voorstellen,
- sommige vragen slaan niet aan

INDRUK VAN MEVROUW E

Zij maakt in kleding en in verzorging van haar woning een wat verwaarloosde indruk. Zij is een wat bang en nerveus uitgevallen vrouw, die in eenzaamheid haar weinig glansvolle oude dag slijt. Zij ziet er jonger uit dan zij is, gelaten acceptierend wat het leven de ene dag na de andere brengt. Het geheel maakt een trieste, weinig opgewekte indruk. Er is nog een goed gesprek mogelijk. Haar uitspraak is opvallend goed en geeft haar nog enig aanzien.

INTERPRETATIE

Mevrouw E. maakte slechts weinig opmerkingen, die indicaties voor haar tijdsbeleving bevatten. De belangrijkste zijn: 'Het schiet erg hard op'. Dit zegt zij in verband met het verloop van de tijd. En de tweede opmerking is: 'Nou voel je je nog jong'. Uit deze beide uitspraken is af te leiden dat zij de eindigheid van het bestaan gewaarwordt. Maar ze zijn niet pregnant. In dit verband is haar uitlating 'Ik ben zo gemakkelijk. Als ik er vandaag niet kan komen, dan kom ik er morgen wel', wel sprekend. Haar leeffrant doet denken aan Mijnheer D. (case 1110). Ook daar prevaleerde het bestaan in het heden, zonder dat de bejaarde zich veel kopzorgen maakte, noch over het verleden noch over de toekomst.

Uit haar uitlatingen, die de toekomst en het einde aan de orde stellen, blijkt echter

een geheel andere instelling. Hoe zij het einde ducht wordt reeds duidelijk uit haar geemotiveerde reactie, die vergezeld gaat van de uitroep 'Oe, god, ik ben helemaal niet bang' En dan volgen de argumenten, die de plotseling bij haar opkomende gewetensnust moeten sussen 'Dat Onze Lieve Heer je dan maar haalt. Waarom zou je bang zijn? Ik heb altijd goed geleefd, ik heb m'n man netjes begraven en als het nog kan lijn, laat ik een misje lezen. Nee, daar ga ik niet over zitten piekeren'. En aan deze tirade was voorafgegaan: 'Denk ik maar nooit aan'. Wij mogen in dit verband bijzondere aandacht vragen voor het woordje 'maar', dat boekdelen spreekt Zij zegt dan verder 'Dat is geen leven, hè dokter?', steunzoekend bij de onderzoeker, 'dat zal toch wel komen. Wat heb je daaraan om daarover te zitten piekeren? Ik voel me nog jong, ik doe maar of ik nog jong ben'. Een fraaiere vorm van bewust negeren kunnen wij moeilijk geven. Bij deze bejaarde vrouw staat het schrikbeeld van de dood, annex allerhande mogelijke straffende en vergeldende instanties op de achtergrond. Van een rustig verwerken van de eindigheid van het bestaan kan derhalve weinig komen. De aanpassingsvorm die leefbaar is, zoals zijzelf zegt, is net doen of het voor jou niet geldt. En dan doe je inderdaad, alsof je nog jong bent!

De conclusie is derhalve snel geformuleerd. Bij Mevrouw E. is sprake van angst. Haar instelling is er een van vlucht. De angst waarschijnlijk op basis van een niet tot ontwikkeling gekomen kinderlijk gebleven geweten tracht zij te ontgaan door zich te dekken door in haar eigen ogen onberispelijk te leven en het doen verrichten van religieuze handelingen. De levensbeschouwelijke zingeving die daarin meegegeven is, is er derhalve een van louter formeel-religieuze aard.

Het is duidelijk, dat op deze wijze de toekomst bijzonder onaantrekkelijk is, en dan ook eerder het verleden, wat niet bijzonder was, boven het heden wordt geprezen dan omgekeerd. Dat dit tevens alle hoop uitsluit, is duidelijk.

c. Instelling van ontwijken

Variant c-I; ontwijken bij confrontatie

CASE 2105, MEVROUW C, GEHUWD, 72 JAAR

Het betreft hier een welontwikkelde, nog zeer vitale vrouw met een gezonde dosis nieuwgierigheid en een ruime mate aan sociale belangstelling, wat haar ook aanstonds deed instemmen met het gesprek. De cooperatie was goed tot uitstekend.

Zij hadden het beiden, zij en haar man, in haar jeugd uitstekend gehad. De eerste periode van hun trouwen waren zij in het buitenland geweest en in Nederland teruggekeerd konden zij verder zorgeloos leven. Zij hebben geen kinderen, maar door omstandigheden hebben zij veel kunnen betekenen voor kinderen van een van hun broers, voor wie zij zoveel als ouders zijn geweest. De verhouding is nog steeds bijzonder goed. Verder hebben zij nog veel vrienden en kennissen, gaan op bezoek, ontvangen veel bezoek en logé's.

Wel beseft zij, dat allerlei mogelijkheden haar beginnen te ontvallen. Zij kan niet meer zo wandelen als vroeger. De ogen zijn ook minder geworden. En haar kenmerkende uitdrukking is: 'De deurtjes gaan dicht'.

Ouderdom rustiger? 'Rustiger, kalmer, dat niet. Je blijft dezelfde trekken houden, die je altijd hebben gekenmerkt. Je krijgt er geen nieuwe bij, wel, dat je elkaar nu neemt zoals je bent. Je wilt niets meer aan elkaar veranderen. Je vindt nu eindelijk fijn, zoals het is; rustig zijn, zoals je bent'.

Momenteel doet Mevrouw C. de huishouding, kookt en onderhoudt allerlei sociale contacten.

Jeugd: 'De verhouding tussen jongeren en ouderen is beter dan vroeger. Vroeger zag je tegen je ooms op, tegenspreken deed je ze zeker niet. Ze waren eerbiedwaardig, je was er zelfs wat bang voor soms, maar nu niet. De kinderen zijn blij, als ze bij ons kunnen komen'.

Tijd vlugger: 'Verveel me niet. Tijd gaat wel vlugger. Komt misschien omdat je dichterbij het einde komt'. Ouderdom komt langzaam. Zij aanvaardt het opgewekt en probeert er van te maken, wat ervan te maken is.

Toekomst en dood: 'Als je niet meer kunt, naar een bejaardentehuis. Aan dood denk ik vaak. Als ik 's avonds het bed in stap, denk ik: 'hoelang zullen we dit nog doen?'. Q.: 'Bang?'. 'Nee, ligt er aan hoe je het ziet. Of je Christus neemt als vertrooster of niet. Daar twijfel ik wel eens aan. Ik hoop wel, dat we beiden onder een auto komen, dat we allebei ineens weg zijn'.

INDRUK VAN MEVROUW C

Zij is nog een zeer levendige persoonlijkheid, goed geconserveerd, vlot in bewegen en spreken, waardoor ze jonger lijkt dan zij in feite is. Ze vertelt nog zeer ad rem en genuanceerd en in een hoog tempo.

Bij het thema van de eindigheid was ongerustheid waar te nemen, wat ook uit haar uitlatingen blijkt. Er viel een zekere opluchting te bespreuren, toen er van onderwerp werd veranderd.

INTERPRETATIE

Bij deze bejaarde treffen wij op verschillende plaatsen indicaties voor de ervaring van de eindigheid aan. De wat kinderlijk klinkende aanduiding: 'De deurtjes gaan dicht' wijst toch ook op een realistische instelling, die verderop eveneens tot uiting komt, wanneer zij zelfs letterlijk opmerkt: 'Tijd gaat vlugger. Komt misschien, omdat je dichterbij het einde komt'. En verder zijn er de ervaringen over de mogelijkheden, die minder speelruimte laten. Vooral daaraan meet zij de nadering van het einde af.

Het merkwaardige van deze case is, dat er dus gesproken kan worden van een aanzienlijk aantal indicaties voor de ervaring van de eindigheid van het bestaan. Deze ervaring roept de dood op als uiterste punt van deze eindigheid, en dat is voor haar nog duidelijk thema van bezinning. Ja zelfs in die mate, dat zij aarzelt over de betekenis, die zij aan het einde moet toekennen. Duidelijk geeft zij aan dat de zingeving de instelling tegenover het einde beïnvloedt. Haar vrees stelt zij daarvan afhankelijk. Zij zegt immers: 'Bang? Nee, ligt er aan hoe je het ziet: of je Christus

neemt als vertrooster of niet'. Daaraan voegt zij nogmaals toe, dat zij er nog niet mee klaar is: 'Daar twijfel ik wel eens aan'. En als een soort voorlopige oplossing volgt dan: 'Ik hoop wel, dat we beiden onder een auto komen, dat we allebei ineens weg zijn'. Wat betekent dat, 'ineens weg zijn'? Daarover geeft de case zelf opheldering, waar Mevrouw C. opmerkt: '... Je wilt niets meer aan elkaar veranderen. Je vindt nu eindelijk fijn, zoals het is; rustig zijn, zoals je bent'. Het liefst zou zij dit bestaan voortzetten, 'rustig zijn zoals je bent'. Zij zou het het liefste zo tot in het uiterste vasthouden om er dan in één keer van ontdaan te worden, zonder overgang. Toch zegt zij ook: 'hoelang zullen we dit nog doen', waarin het realisme doorklinkt, dat er ondanks haar wens ooit een einde aan zal komen.

Duidelijk is dat Mevrouw C. nog volop worstelt met de vraag van de betekenis van de uiterste eindigheid, de dood. Voor zover de eindigheid in meer nabije levensgebieden, zoals haar ogen en haar motoriek, voelbaar wordt, heeft zij haar reeds aanvaard, maar ten aanzien van het einde zelf is zij nog bezig, is zij nog niet klaar. Iedere avond dringt zich de vraag aan haar op wat voor zin het einde heeft. En als een soort voorlopige oplossing komt dan tot slot: 'Ik hoop wel dat we beiden onder een auto komen, dat we allebei ineens weg zijn'. Zij hoopt dus op een plotselinge verrassing door de dood zelf, die hier wordt opgevoerd als het van buiten komende onheil. Daarvoor sluit je liever je ogen. Haar instelling is er derhalve nog een van een ontwijkende.

Wil dit zeggen, dat Mevrouw C. niet van instelling kan veranderen? Haar twijfel en een mogelijk religieuze zingeving geven daarop het antwoord. Zoals de twijfel en de aarzeling, wanneer zij blijven bestaan, verlamvend kunnen werken, bieden zij toch ook positieve ontwikkelingsmogelijkheden. De kans is derhalve niet uitgesloten, dat, eenmaal verzoend met het mysterie van het einde, de instelling dienovereenkomstig wordt gewijzigd. Momenteel kunnen wij deze instelling het beste omschrijven als een wat ambivalente, ontwijkende instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. De levensbeschouwelijke zingeving blijkt hier nog nauwer met genoemde instelling samen te hangen, dan wij bij de eerste twee bejaarden gezien hebben. Ook in dit opzicht is dus nog geen definitieve waardering en zingeving tot stand gekomen.

Wanneer wij een eindconclusie zouden formuleren zouden wij moeten zeggen, dat wij in Mevrouw C. een bejaarde ontmoeten, die nog duidelijk worstelt met het vraagstuk van de eindigheid van het bestaan, vooral voor zover die ook de dood insluit, en dat zij een instelling demonstreert, die daarmee overeenkomt.

De volgende case toont weer een andere variant.

Variant c-2; ontwijken bij ontoereikende zingeving

CASE 2221; MEVROUW P. WEDUWE, 78 JAAR, KATHOLIEK

Bij het eerste contact antwoordde zij aanvankelijk dat zij het met haar dochter moest bepraten, met wie zij samenwoont. Toen het haar duidelijk werd, dat het alleen om een gesprek ging, stemde zij toe. Goede coöperatie.

Zij is in W. geboren als eerste kind uit het tweede huwelijk van haar vader. Deze was meesterknecht. Tot 12 jaar op school en daarna in betrekking tot haar zesendertigste, toen zij trouwde met een vakman. Deze nam zaak over en had aanvankelijk hele goede perioden. Veel knechts. Soms ook wel kopzorgen, zodat ze vaker hadden gezegd: 'Hadden we de zaak maar niet overgenomen'. Man plotseling op 57 jaar overleden. Zij schreef dit toe aan de vele kopzorgen over het slechte werk van de knechts. Zelf heeft zij de zaak nog enige maanden voortgezet. Maar heeft, omdat zij het niet kon volhouden, de zaak maar opgedoekt.

Contacten: Zij woont samen met haar dochter en kleindochter. Andere contacten zijn er niet. 'Nooit aanloop. Toen dochter met kleindochter voor veertien dagen op vakantie aan zee waren, alleen thuis geweest. Ik was blij, dat mijn dochter terugkwam'.

Gezondheid: Zij kan slechts moeilijk lopen. Daarom komt zij er ook niet vaak uit. Verder heeft zij een 'beste gezondheid'. Wel zoutloos diëet, maar is daar nu aan gewend.

Dagorde: 'Scharrel met eten en zo. Lees de krant. Dochter zorgt overal voor. Ik kan dat allemaal niet meer, dat staan. Ik kan slecht trappenlopen. Lopen is moeilijk. Aderen uit been gehaald door operatie. Ik kan wel lopen, maar niet lang meer'. (Q: 'Verveling?') 'Ik heb altijd wel wat te lezen. Brieven of zo, doe ik niet. Dokter zei: Niet brieven, dan maak je je te zenuwachtig'.

Jeugd: 'Verschrikkelijk; jongens en meisjes aan het snoeren. Dat ouders niet zorgen, dat ze thuis blijven. Erger ik me wel eens aan'.

Prettigste tijd: 'Toen ik meisje in betrekking was, was het ook fijn'.

Moeilijkste tijd: 'Toen mijn man kwam te sterven, natuurlijk'.

Kans het leven over te doen: '... Ik weet het niet. Ik had een prettige tijd toen we in het begin hier naar toe gingen. Een hoop zorgen. Er komt wat kijken in het huwelijk. M'n man zei: Had ik het maar nooit overgenomen, al die kopzorgen'.

Toekomst en dood: 'Toen met die operatie, toen was ik 76 jaar. Toen zei ik: Toe maar, in Godsnaam. We hebben altijd goed geleefd. fatsoenlijk. Het is altijd eerlijk geweest. Ieder mens wil graag leven'. (Q: 'Zijn bejaarden bang voor de dood?') 'Ben niet bang, helemaal niet. Waarom moet je bang zijn? Als je wat op je geweten hebt! Bij dood, liever wat voorbereiding. Voor die overblijven is het beter'.

Financiën: 'A.o.w. en verdienste van dochter. En dat smelt samen. We hebben het heel eenvoudig, maar geen zorgen. Ik ben tevreden'.

Tijd vlugger: 'Vind ik ook, week al weer om'.

Ouderdom rustiger: 'Ja, je wilt het rustiger hebben om je heen'.

Tevredenheid: Spijt dat man die zaak overgenomen heeft, die kopzorgen.

Bij kaart 1: *Denkt U wel eens aan sterven*: 'Jawel, toen ik geopereerd werd, dacht ik: Als ik maar niet doodga; vond ik weer zielig voor m'n dochter en m'n kleinkind.'

Bij kaart 5: *Vindt U nadenken over doodgaan vervelend?* 'Tja, ... daar denk ik niet over. Ik denk wel eens, dat ik nog lang kan leven, lang bij m'n dochter blijven. Dat is het laatste, als je dood gaat'.

Ouderdomskenmerken:

- wrok jeugd,
- vlug geraakt.

Zij woont op een bovenhuis dat langs een onderkomen gang is te bereiken. Het interieur is evenmin goed onderhouden. Het maakt eerder de indruk van vergane glorie. Zijzelf is een tamelijk gezette vrouw, wier betrekkelijk goede afkomst blijkt uit haar beschaafde spraak, die in tegenstelling staat tot haar naaste omgeving. In deze wat onderkomen en slordige boel scharrelt zij nog wat rond. Zij is vereenzaamd zonder daarvan veel te lijden. Ze leeft op dochter en kleinkind, op welke laatste ze trots is. Die kan goed tekenen.

INTERPRETATIE

Bij deze bejaarde vrouw is een duidelijk eindigheidsbesef aanwezig. Het blijkt onder meer, wanneer zij spreekt over haar gezondheid: 'Ik kan wel lopen, maar niet lang meer'. En verder blijkt het ook uit haar aarzeling en uit het antwoord bij de vraag, of zij het leven anders zou leven, wanneer zij de kans kreeg het nog eens over te doen. 'Ik had een prettige tijd toen we in het begin hier naar toe gingen, etc.' Zij beseft dus, dat het leven voorbij is. Toch geven haar antwoorden op de thematiek van de uiterste eindigheid, de dood, te verstaan, dat zij nog bijzonder gehecht is aan haar kind en kleinkind. Buiten hen is er niemand, die haar interesse inboezemt. Zij wil dit leven dan ook voortzetten. En toen haar bestaan voor enige jaren door een operatie bedreigd werd, was er slechts sprake van een zich in godsnaam er bij neerleggen. Maar eenmaal weer gezond, treedt het einde op de achtergrond en denkt zij er niet over. 'Dat is het laatste, als je dood gaat'. Zij wil nog lang bij haar dochter blijven. Van haar kan zij dus moeilijk afscheid nemen. De band met haar is fundamenteel voor haar bestaan.

De zingeving van het einde valt uit haar opmerkingen af te leiden. Bij het einde wordt over haar doen en laten geoordeeld. Vandaar dat zij goed heeft geleefd, fatsoenlijk en eerlijk is geweest. Dit zich veilig stellen, dit zich bij voorbaat willen decken tegen allerlei onheilspellende bestraffingen en veroordelingen is gebaseerd op een levensbeschouwing, waarin de dood louter als een straf en minder als een te realiseren mogelijkheid wordt opgevat. In deze zingeving ontbreekt een persoonlijke betrokkenheid op een andere instantie; vandaar dat wij dit slechts een formeel godsdienstige zingeving kunnen noemen. Dat deze ontoereikend is voor een confrontatie met en verwerking van de eindigheidsproblematiek, spreekt vanzelf. Daarom doet zij er verstandig aan te ontwijken en denkt zij er niet over na. Zij scharrelt wat rond en beleeft in het samenzijn met haar dochter en kleinkind de zin van het bestaan, dat affloopt met de dood. 'Dat is het laatste, als je dood gaat'. Hieruit blijkt dat zij er geen raad mee weet, het einde niet kan plaatsen.

Wij concluderen derhalve, dat wij bij Mevrouw P. een instelling ontmoeten van ontwijken, die samengaat met een godsdienstige zingeving die slechts van formele

aard is en derhalve ontoereikend is om de uiterste eindigheid, namelijk de dood, in haar bestaan op te nemen. Het einde blijft iets exterieurs; de dood is het laatste 'feit' van haar leven.

Variant c-3; ontwijken bij afwezigheid van zingeving

CASE 1101; MIJNHEBR R., GEHUWD, 73 JAAR

Na enig praten over en weer werd het gesprek toegestaan; goede coöperatie. Beiden, zowel hij als zijn vrouw, zijn uit T. afkomstig. Zijn vader was koperslager, en na de L.s. ging hij met zijn vader mee. Daardoor kwam hij nogal eens in café's en leerde zo een borreltje drinken. 'Ik heb er altijd van gehouden, maar ben me er nooit aan te buiten gegaan'. Later hier in dienst gekomen bij N. en nog later bij de gemeente als bankwerker. Hij was zeer handig, heeft van alles zelf gemaakt. Is nooit werkloos geweest.

Hij heeft vier kinderen, drie zijn er getrouwd, twee goed, een minder goed. Over de laatste nogal wat leed. Enige zoon is nog thuis.

Contacten: Contacten met kinderen zijn redelijk goed. Zij komen wel bij de kinderen. (Er wordt echter niet hartelijk over hen gepraat.) Ze komen er wel, bij communiefesten en zo; worden wel eens gehaald maar gaan ook wel met de trolley. Verder zijn meeste bekenden dood. Weinig andere contacten.

Jeugd: 'Hebben minder eerbied, zijn baldadig. Bevalt me niets, hoe ze met geld omgaan'.

Prettigste tijd:

Moeilijkste tijd:

Kans leven over te doen:

} vragen slaan niet aan.

Dagorde: 'Doe niks. Zit voor het raam, mooi uitzicht. Je verveelt je niks'. Televisie heeft hij een hekel aan. 'Ik heb genoeg aan de radio'. Verder leest hij kranten, geïllustreerde tijdschriften.

Gezondheid: 'Ik heb liever de oude tijd dan tegenwoordig. Met 65 jaar was ik op'. Hij heeft een beslag gehad. Gevolg is dat hij gebrekkig is en niet altijd verstaanbaar spreekt. Dan kijkt hij haar aan en neemt zij het over of vult zij hem aan. 'Het is maar matig, de pijp heb ik leeg. Doe het kalpmjes aan'. Hij vertelt nog een verhaal over een ander; 'die gaat helemaal niet meer uit, kan niet meer lopen'. Dit doet hij nog wel af en toe samen met zijn vrouw.

Tijd vlugger: 'Ja, het vliegt'.

Ouderdom rustiger: 'Altijd rustig geweest'.

Toekomst en dood: 'Lopen laten, dat komt wel goed; daar ben ik niet bang voor'. (Zij zegt: 'Het zal er wel goed zijn, want er komt er geen van terug, zegt mijn man'.) 'Voor het hiernamaals ben ik niet bang, ja, dan is het afgelopen'. (Q.: 'Geloof U aan hiernamaals?') 'Geloof niet aan de hemel. Als ik wist, dat ik er morgen tussenuit trok, dan gaf ik daar niks om. Daar ben ik niet bang voor. Kan me niks schelen, hoe ik sterf, plotseling of anders'.

Bij kaart 1: *Denkt U wel eens aan sterven?:* 'Nee, laatste wat je doet. Denk daar nooit over na'.

Ouderdomskenmerken:

- leeft in het verleden,
- is niet meer tegen interview-situatie opgewassen,
- beaamt veel vrij indifferent,
- versleten,

- herhaalt zich vaak,
- kan zich sommige dingen niet meer voorstellen,
- sommige vragen slaan niet aan,
- geen 'shifting of attitude'.

INDRUK VAN MIJNHEER R.

Mijnheer R. is door zijn gebrekkige gezondheid beperkt in zijn mogelijkheden. Hij kan zich moeilijk bewegen, spreekt een weinig afatisch, is daardoor moeilijk te verstaan, wat alleen voor zijn vrouw geen moeilijkheden oplevert. Hij kan soms niet gezegd krijgen, wat hij wenst.

Hij lijkt een eerlijke, wat harde werkman, die sportiviteit en kameraadschap altijd hoog gehouden heeft. Hij heeft van zijn leven genoten, samen met zijn vrouw. Samen vormen zij ook nu nog een goed span, waarbij hij nu op haar kan steunen, terwijl dat vroeger hoogstwaarschijnlijk omgekeerd is geweest.

INTERPRETATIE

De ervaring van de eindigheid van het bestaan is bij deze bejaarde zeer duidelijk aanwijsbaar. Hij drukt zich sprekend uit: 'de pijp heb ik leeg'. Het blijft hem koud hoe en wanneer hij sterft. 'Dan is het toch afgelopen'. Een zin wordt er niet aangegeven. Het is dan ook zinloos om je gedachten erover te laten gaan. Hij wacht maar rustig af.

Hoe begrijpelijk deze case ook is, toch blijkt op het eerste oog de onverschilligheid groter dan deze in feite is. Voordat hij immers de opmerking maakt: 'De pijp heb ik leeg', zegt hij: 'Het is uitkijken'. En uit het vervolg is af te leiden dat hij wel degelijk oppast om nog wat te kunnen blijven leven. Eigenlijk zou hij nog niet graag gaan, hoe moeilijk zijn gezondheid het hem ook maakt. De onverschilligheid met betrekking tot de wijze van afsterven dient derhalve opgevat te worden als een duidelijke vorm van grootspraak, die onverschilligheid toont, waardoor ontwijken mogelijk wordt gemaakt. Zijn vrouw verwoordt wat hij gewoonlijk zegt: 'Het zal wel goed zijn, want er komt niemand van terug'. Dit is een stereotype dooddoener die evenmin op een andere instelling duidt.

Wij kunnen dus met deze korte analyse volstaan. De conclusie is, dat Mijnheer R. ontwijkt, zich aan een confrontatie onttrekt, terwijl hij geen enkele zin aan eindigheid en dood geeft. Hoewel het lijkt of het hem niets kan schelen, houdt hij het toch maar het liefste bij het weliswaar armzalige bestaan, wat hij heeft.

d. Instelling van berusting

CASE 1225, MIJNHEER G, WEDUWNAAR, 81 JAAR, KATHOLIEK

Afspraak werd gemaakt met schoonzoon, bij wie Mijnheer G inwoont Ook bij het interview met de minste moeite met gul gegeven medewerking

Mijnheer G is de tweede van vijf, en de oudste zoon van een arbeider, die op een steenfabriek werkte 'Gewone burgers, werken voor het dagelijks brood' Zelf ook na de lagere school op steenfabriek, daarna naar Duitsland, daar van alles gedaan In 1932 naar Nederland terug Eerst steun getrokken, toen in werkverschaffing Na de oorlog puin ruimen In 1948 opgehouden 'Het ging langzaam, het ging niet meer' Hij had een eigen huisje in de A straat, maar hij wilde niet zeggen hoe hij daaraan kwam 'Ge vraagt me het hemd van het lijf, nee, dat hou ik voor me' (Door deze gang van zaken was het noodzakelijk om opnieuw de bedoeling van het onderzoek uiteen te zetten, om de geschade cooperatie weer te herstellen)

In 1911 trouwde hij met weduwe met drie kinderen Er kwamen er nog twee bij Kinderen maken het allemaal goed

Contacten 'Er zijn nog wel leeftijdgenoten, die je op straat tegenkomt Verder loop ik wel eens binnen bij een dochter die in de buurt woont' Bij zoons die in Hilversum wonen, komt hij maar zelden Is er wel geweest met hun zilveren huwelijksfeest Maar reizen is ook vanwege de knie bezwaarlijk

Jeugd 'Niet veel last mee Als ik over straat loop, niet veel last mee'

Gezondheid 'Kortademig geworden in maart Maar toen het ziekenhuis in Had het aan het hart Bovendien geopereerd aan blaas Heb te groot hart Moet alles zoutloos eten, en ik moet me heel kalm houden' Uit het ziekenhuis is hij hier bij zijn dochter in huis gekomen Met gezondheid is verder alles in orde

Prettigste tijd (Vraag slaat niet aan, Ms) 'Vroeger wist men niet beter Nu heel anders dan vroeger Je wist niet van morgen en avond, zo moest je werken'

Moelijkste tijd (Slaat niet aan, Ms) 'Door hard werken er altijd goed doorheen gescharreld Altyd goed mijn brood gehad'

Kans leven over te doen 'Een werkman heeft niets anders te doen (Over zijn vrouw) Had ik nooit beter kunnen hebben'

Dagorde Om half tien is hij op, dan ontbijt hij als hij al niet op zijn kamer ontbeten heeft 'Dat brengen ze me dan hier Dan wandelen, eten, wat dutten, weer wat wandelen 's Avonds gezellig daar voor bij hun naar de r v kijken Ik krijg mijn dag goed om

Als ik maar niet hulpbehoevend word Dat is het slimste Als ik me nog kan helpen als nou, gaat het goed Hier zijn ze meer dan goed Maar je zit nooit in je eigen hutje, je bent kostganger Het is nooit zo, zoals je met je eigen vrouw aan de dis zit'

Toekomst en dood 'Dat komt zo het komt, daar denk ik niet aan We moeten plaats maken voor de jongeren Het is alleen te hopen dat ik geen lang ziekbed heb Een dag of 2, 3 is al lang zat Als de tijd er is, dan maar weg Dan maar naar Jonkerbosch toe Het is in het leven toch niet anders'

(Q 'Bang?') 'Ik helemaal niet, ik wil liever leven, dat is nogal glad Dat wil een mens graag'

Tijd vlugger 'Dat is een oud spreekwoord de tijd blijft tijd'

Ouderdom rustiger 'Dat is waar, maar je moet, je moet kalmer blijven Dat kan niet anders Ik kan die sprong niet meer maken van vroeger'

Begin ouderdom 'In maart geen asem meer Toen zei ik nu is het mis En daar (in ziekenhuis) ben ik weer mooi opgeknapt Op straat kennen ze me niet meer terug Maar als ge oud bent, dan ben je afgemeld, onthoud dat van me Zolang je je nog kunt behelpen, gaat het nog, maar als je hulpbehoevend wordt'

Bij nadenken over doodgaan: 'Denk ik niet aan. Als het komt, komt het'.

Bij Wat vindt U vervelend?: maakte hij de volgende spontane opmerking: 'Ik denk nergens aan. Ik laat maar lopen wat gaat'.

Ouderdomskenmerken:

- geeft raad,
- herhaalt zich vaak,
- kort van begrip,
- sommige vragen slaan niet aan.

INDRUK VAN MIJNHEER G.

Hij is een lange, magere vriendelijk uitziende en milde man, die niets te verbergen heeft. Alleen zijn huis is zijn geheim. Bij het uitgaan zei hij nog: 'U komt maar als U wat weten wilt'. Hij is een eenvoudige man, die nu zijn laatste jaren slijt in tevredenheid, terwijl de gezondheid zijn voornaamste zorg is.

INTERPRETATIE

De sleutelopmerking maakte deze bejaarde, toen hij zei: 'Maar als ge oud bent, dan ben je afgemeld, onthoud dat van me'. Hij beleeft zich dus als een marginale figuur, die tevreden moet zijn, zolang hij niet meer hulpbehoevend wordt dan hij reeds is. Hij is vertrouwd met de eindigheid van het bestaan. Er moet, naar zijn mening, nu eenmaal plaats gemaakt worden voor de jongeren. En is zijn tijd gekomen dan maar naar Jonkerbosch (kerkhof, Ms.) toe. Dit verklaart hij door te zeggen: 'Het is in het leven toch niet anders'. Het onvermijdelijke karakter van de dood, het uiterste van de eindigheid, is hem dus niet onbekend. Hij piekert er echter niet over. 'Denk ik niet aan. Als het komt, dan komt het'. Deze gelatenheid onderstreept hij zelf nogmaals als hij bij de laatste kaart spontaan opmerkt: 'Ik denk nergens aan. Ik laat maar lopen, wat gaat'. Deze houding geeft hem een zekere rust.

Het beste is deze instelling dan ook te typeren als een instelling van berusten (cfr. Scharff, 145, 131). Hij ervaart het einde eerder als een algemene wet, waar men niet onderuit kan dan als een gegeven, dat door aanvaarding een persoonlijke zin kan krijgen, noch als een afschrikwekkende gebeuren, waarvoor hij op de vlucht slaat of waartegen hij zich verzet.

Deze instelling is hem eigen geworden, zodat hij zich niet reflexief, maar positioneel bewust is van de eindigheid. 'Dat komt zo het komt'. Met andere woorden: het einde overkomt hem straks, wat pregnant weergeeft, dat de dood voor hem iets exterieurs is gebleven, een macht buiten hem, waarnaar hij zich te schikken heeft. Mijnheer G. staat dus zeker niet louter negatief tegenover de eindigheid. Hij interpreteert zelfs het bestaan ervan door te wijzen op de noodzaak, dat voor de jongeren plaats gemaakt moet worden. Zijn houding echter blijft steken in de erkenning van

het onvermijdelijke, waarbij hij zich gelaten neerlegt. De eindigheid krijgt daardoor geen persoonlijke betekenis. De zin die eraan gegeven wordt, is een algemene, een algemeen menselijke.

e. Instelling van aanvaarding

Variant e-2; aanvaarding bij confrontatie en occupatie

CASE 1221; MIJNHEER F., WEDUWNAAR, 72 JAAR, HERVORMD

Bejaarde schreef aanstonds na ontvangst van het introductieschrijven, dat hij gaarne meewerkte aan het onderzoek. Wel hoopte hij, dat hij thuis was als de onderzoeker kwam. Hij was immers vaak weg omdat hij nog maar alleen was.

De coöperatie bleek uitstekend te zijn. Hij is een praatgrage, zeer godsdienstige man, die een harde jeugd heeft gehad. Als vierde kind van elf kinderen moest hij, hoewel hij op school uitstekend kon leren, na de vijfde klas thuiskomen om thuis te helpen. Zijn vader en moeder waren namelijk beiden op de steenfabriek. Daar werkte hij zelf ook, tot hij in dienst moest. Daarna kwam hij in N. bij een overheidsbedrijf. Hij bleef daar zijn verdere beroepsleven. Hij had echt liefhebberij gehad in zijn werk.

'Dat er op oude mensen tegenwoordig gelet wordt, is goed, maar ik geloof, dat er teveel aandacht aan wordt besteed. Je moet ze zolang mogelijk in de samenleving laten. Ik doe alles zelf; kook zelf, houd alles schoon, was, etc. Maar ik heb het jong geleerd en dus oud gedaan. Je moet de bejaarden zoveel mogelijk in eigen doen laten. Ik heb me opgegeven voor een bejaardentehuis, maar dat ik voorlopig niet gewaarschuwd hoeft te worden. Bejaardentehuizen moeten meer verzorgingstehuizen zijn. Nu zitten er bejaarden in, die er niet in thuishoren, of die vanwege het dienstbodegebrek er in getrokken zijn. Als je hulpbehoevend wordt, dan is het tijd genoeg, maar eerder niet.'

'De vrouw is gestorven. Dat zijn klappen. Ze zullen één vlees zijn, niet te scheiden, maar God doet het zelf. Je hebt ze te incasseren en het valt niet mee. Wat ik voor vrouw heb gehad? Dit huis is van mij (door goed overleg overgespaard). En dan ga je er ook niet graag uit. Nooit veel uithuizig geweest. Vroeger was oud arm, maar ik ben rijk. Eigen huis, pensioen, kinderen, kleinkinderen. In deze tijd is het moreel van de troep (hij bedoelt daarmee de samenleving) er niet op vooruit gegaan. Wij vervlakken wat door de te grote welvaart'.

Hij heeft twee kinderen. De dochter is nog ongehuwd, de zoon is gehuwd en heeft twee kinderen. Verhoudingen met kinderen zijn goed, ofschoon er wel eens moeilijkheden zijn geweest met schoondochter, die niet van protestantse huize is. In dat opzicht houdt hij zich liever aan de wat strenge eisen van zijn eigen levensovertuiging.

Contacten: 'Voornamelijk met enige oud-collega's. 'Maar ik heb ook vijanden, net als Christus'. (Indruk, dat contacten echter schaars zijn, Ms).

Jeugd: 'Hebben minder respect dan vroeger. Persoonlijk heb ik niet te klagen. Ondanks goede verhoudingen, zou ik toch niet bij de kinderen in willen. Liever in een tehuis dan bij kinderen'.

Prettigste tijd: Het grote huwelijksgeluk, het echt getrouwd zijn, niet de verlovingstijd, maar eerste 10 jaar van huwelijk.

Moelijkste tijd: 'Een mens heeft het moeilijk als hij het alleen wil doen. En we kunnen zelf niks. 'Ga niet alleen door het leven'. Het verliezen van de vrouw en haar ziekte daaraan voorafgaande zijn moeilijke tijden'.

Kans leven over te doen: 'Geloof van wel (anders dus). Net als de architect steeds iets anders prakki-

zerend, zo is het ook met het leven. In bijkomstigheden echter alleen anders. God laat ons het kwaad voelen om het goede te waarderen'.

Dagorde: 'Om 9 uur op, kopje thee, middageten klaar maken, slaapkamer doen, tuinieren, wasgoed, bijbel lezen. Toen de vrouw ziek was: zeer veel gedaan voor vrouw. De was en alles. Een ding is zeker (zegt hij met verheffing van stem): 'Een mens kan alleen niks. Alleen kom je er niet'.

Gezondheid: 'Prima, alleen een keer, 5 jaar geleden een hartaanval gehad. Lopen kan ik niet meer hard. Eten smaakt nog lekker. Ik heb tegen mijn dochter gezegd: je mag gerust komen, als je mij mijn eigen potje maar laat koken'.

Toekomst en dood: 'Elke dag denk ik daaraan. Ik ga niet bij de pakken neer zitten. Daar moet je naar toe. Die stap blijft, die moet je alleen doen. Dat je los moet laten van alles, dat je lief is. Liever korte voorbereiding. Maar geen lange lijdensweg. Als ik als voorland heb wat moeder (hij bedoelt hier zijn echtgenote) heeft gehad, slaat de angst me om het hart'.

Tijd vlugger: 'Ja, ontegenzeggelijk, dat neemt toe; de snelheid. Het gaat vlugger. Nu komt het er op aan. Een mens wil leven, dat kan er mee samenhangen'.

Ouderdom rustiger: 'Nou ik weet het niet, ik betrap mij er soms op dat ik vind dat ik met iets klaar moet komen en me haast'.

Beging ouderdom: 'Toen ik gepensioneerd werd, met 63. Was toen ook overspannen'.

Op de vraag: *Wat vindt U vervelend: nadenken over doodgaan?* antwoordde hij: 'Elke dag denk ik er aan. Is het niet vervelend. Dood is eeuwigheid. Het komt immers toch. Dan leef je ook niet als je er niet aan denkt. Piekeren is echter niet goed'.

Ouderdomskenmerken:

- geeft raad,
- vraagt bijval,
- vlug geraakt,
- praat graag en omslachtig.

INDRUK VAN MIJNHEER F.

Het interview verhitte Mijnheer F. Inderdaad illustreerde hij zelf wat zijn moeder hem wel eens toegevoegd had, nl.: 'hou je mond, anders ga ik er uit'. Hij sprak nog zeer gemakkelijk, gaf daarin ook blijk over een behoorlijk intellect te beschikken. Hij liet geen kans voorbijgaan om zijn opinies en antwoorden te kruiden met bijbelteksten. Hij is een man met eigen meningen, die hij niet vlug voor die van anderen zal laten schieten. Hij is principieel en wil er voor vechten. De gretigheid waarmee hij de gelegenheid tot het interview aangreep, en ook de uitlatingen over omvang en aard van de andere contacten doen vermoeden, dat hij vrij vereenzaamd is. Hij mist zijn vrouw erg en uit het interview blijkt hoe hij daarmee worstelt.

INTERPRETATIE

Uit verschillende uitlatingen blijkt dat hij de eindigheid van het bestaan vooral in het sterven van zijn echtgenote heeft ervaren en dat het voor hem een opgave blijft om alleen klaar te komen met de eindigheid van het bestaan, en zeker waar hij dui-

delyk beseft, dat hij zich moeilijk kan overgeven. Het probleem waarvoor hij staat, formuleerde hij haarscherp, toen hij zei. 'Daar moet je naar toe. Die stap blijft, die moet je alleen doen. Dat je los moet laten van alles dat je lief is'. Vooral dit laatste, wat waarschijnlijk een contaminatie is van 'alles moeten loslaten' en 'je van alles moeten losmaken', is feitelijk een volledige en kernachtige omschrijving van de betekenis van het einde voor de bejaarde. Hij heeft het zich dus scherp gerealiseerd, gaat niet bij de pakken neerzitten, ofschoon een lydensweg, zoals die door zijn vrouw is gegaan, hem afschrikt. Hij plaatst het geheel in een levensbeschouwelijk perspectief, waardoor het voor hem zin krijgt, ofschoon hij toegeeft, - 'Die stap blijft, die moet je alleen doen' - dat het niet meevalt om die stap alleen te zetten. Hij weet dat het onvermijdelijk is - 'Het komt immers toch' - en ook voelt hij dat een mens wil leven. Deze wens maakt het einde meer present bij deze bejaarde dan bij de bejaarde die zich niet bekommert om wat de toekomst voor hem verborgen houdt.

Het positieve van de aanvaarding overheerst derhalve in deze instelling, die tevens wordt gekenmerkt door een levendig besef van en door een actief bezig-zijn met de eindigheid van het bestaan. Voor deze bejaarde is de dood geen van buiten komende grootheid, waardoor je wordt overvallen, maar een taak, waarvan je je goed of minder goed kunt kwijten.

Hier is geen sprake van vlucht of ontwijken, maar van een actieve en een de eindigheid accepterende confrontatie. Deze occupatie met de eindigheid houdt in dat de bejaarde zich er wel degelijk reflexief bewust van is, en niet positioneel-bewust, zoals wij hebben kunnen zien bij de twee case-studies in paragraaf twee van dit hoofdstuk. Bij deze bejaarde houdt de confrontatie tevens in dat hij bezig is met de verwerking van de problematiek van de eindigheid. Hoewel wij niet kunnen zeggen, of dit een voorbijgaande fase is, waarop een definitieve stellingname volgt, achten wij dit wel aannemelijk.

Variant e-3, aanvaarding met stervensbesef

CASE 2112, MEVROUW H, GEHUWD, 82 JAAR, KATHOLIEK

Na uitleg bij het eerste contact werd toegestemd in het interview. Dit moest verschoven worden in verband met een plotseling sterfgeval van een van hun beste vrienden. De medewerking was goed. Beiden zijn van boeren-afkomst en hebben zelf ook een dergelijk bedrijf gehad. Zij wonen er nog op, de schoonzoon doet het werk. Zij was de tweede van acht, bleef na de lagere school nog op het pensioonaat om naaien te leren. Daarna thuis geholpen, want haar moeder was gestorven bij de geboorte van het negende kindje. Thuis heeft zij het goed gehad. 'Alleen was het vroeger anders. Veel minder verlangens. Misschien hebben wij wel eens gemopperd, maar je schikte je er in'. Met haar 35ste jaar getrouwd. Kochten boerderij met land. En ondanks tegenslagen is alles redelijk goed gegaan. Hebben maar een kind, een stiefkind, met wie zij het uitstekend kunnen vinden.

Contacten Diverse contacten in de buurt, komen over en weer

Jeugd 'Ze zijn veel vrijer Ze hebben ook betere scholen, moeten meer leren Dat is ook goed Het is allemaal beter, ook voor ons'

Prettigste tijd Eerste huwelijkstijd Was toch ook wel moeilijk omdat zij op zware lasten zaten in verband met het kopen van de boerderij

Moelijkste tijd Diezelfde tijd, vanwege de grote financiële zorgen

Kans het leven over te doen 'Zou wel meegaan met de dingen van deze tijd Ja, zou ook weer trouwen We hielden van elkaar, is niet waar, G ? Je zegt dat zo nooit tegen elkaar'

Dagorde Helpt in het huishouden wat, vooral in de keuken Breit en stopt veel voor kinderen van haar dochter Eten op zich vanwege de drukte, die de kinderen met zich meebrengen 'Hebben soms nog tijd te kort Vervelen doen we ons nog allermunst Alles op zijn tijd'

Gezondheid Zij kan niet gemakkelijk meer lopen Heeft het aan het hart en heeft suikerziekte Verder voelt zij zich heel gezond Kan nog goed eten, goed zien en horen

Toekomst en dood 'Ja, we doen ons best, en je hoopt maar, je kunt niet eeuwig blijven leven' (Q 'Bang?') 'Nee, ik stel me die laatste momenten zo voor, dat je voelt dat de krachten zich begeven en dat het met je gedaan is Dan leg je je daarbij neer Zolang als je jezelf nog kunt redden - en we kunnen ons samen helpen - zolang is het goed'

Tijd vlugger 'Week is zo om'

Ouderdom rustiger 'Ja, natuurlijk, je verlangt meer naar rust dan vroeger'

Ouderdomskennmerken

- sommige vragen slaan niet aan

INDRUK VAN MEVROUW H

Zij is een nog uitstekend geconserveerde vrouw, spreekt nog heel goed en is vlot van begrip. Zij is niet langdradig, maar ter zake. Mild, relativiserend, overgegeven aan het bestaan, leeft zij samen met haar echtgenoot, vredig en gerust Zij heeft nog een druk bezig bestaan, wat daardoor zinvol is. Zij maakt een evenwichtige niet angstvallige indruk.

INTERPRETATIE

De analyse kan kort zijn. Dat deze bejaarde de eindigheid aanvaard heeft, behoeft geen nader betoog Spontaan kwamen zelfs opmerkingen over de wijze waarop zij zich het sterven zelf voorstelt. De rust en de vanzelfsprekendheid waarmee dit naar voren werd gebracht, was een bewijs voor de echtheid van haar opmerkingen.

Wellicht is deze vorm van overgave, van zich ter beschikking stellen, van zich laten gaan bij uitstek het thema of de taak, waarmee de bejaarde doende is, en die hem te doen staat.

Bovenstaande case-studies dienen opgevat te worden als tien exemplarische gevallen die het gehele materiaal representeren Het materiaal van alle onderzochten werd op dezelfde wijze geanalyseerd en geïnterpreteerd, en alle onderzochten konden bij een

van de weergegeven varianten worden ondergebracht. De frequentie per variant geven wij in de volgende paragraaf weer, tegelijk met die van de categorieën voor de levensbeschouwelijke zingeving.

De case-studies bevatten samen ook het basisprincipe van deze categoriale ordening. Het criterium daarvoor heeft zich dus tijdens de exploratie van het materiaal ontwikkeld. Uit de voorafgaande paragrafen is wellicht duidelijk geworden, dat zich één dimensie aftekent, die loopt van aanvaarding via berusting en ontwijking naar negatie en vlucht. Beide eerste varianten kunnen als overwegend positief geduid worden, terwijl de drie overige als minder gunstig zijn te kwalificeren.

Tenslotte willen wij nog op één punt wijzen. Bovengenoemde rangschikking van de varianten is er een overeenkomstig hun kwalitatieve betekenis. Er is echter ook een rangschikking mogelijk overeenkomstig het verschijnen in de tijd. Zoals uit de case-studie blijkt die de instelling van negeren illustreert, is bij deze bejaarde nog geen sprake van een ervaring van de eindigheid. Deze bejaarde vindt onder meer zijn pendant bij de bejaarde, die eindigheid en dood aanvaardt en tevens het sterven reeds beseft. Beide varianten vormen uitersten van een andere dimensie, die wellicht de ontwikkelingspsychologische dimensie zou kunnen heten. Daarbij zouden de instellingen als dus gerangschikt moeten worden:

- negeren,
- ontwijken,
- vluchten,
- berusten,
- aanvaarden.

Nu hoeft het bovenstaande niet in te houden dat iedere ouder wordende mens al deze varianten zou moeten doorlopen. Het is zelfs de vraag of het mogelijk zou zijn. Wel zijn er verschillende ontwikkelingen denkbaar. Een bejaarde bijvoorbeeld, die nadat hij de eindigheid heeft genegeerd, in een fase van ontwijken komt en daarna besluit met een definitieve stellingname van berusten. Denkbaar is ook, dat er bejaarden zijn die aanvankelijk ontwijken, maar door het naderende einde zo geoccupeerd worden, dat zij voor het einde op de vlucht slaan. Evenzeer echter is het mogelijk dat een bejaarde, die in het begin van de ouderdom ontwijkt, na een persoonlijke confrontatie tot aanvaarding komt. Over het verloop van de instelling of de ontwikkeling van de instelling ten opzichte van eindigheid van het bestaan mogen wij hier uiteraard geen uitspraak doen. Ons onderzoek is immers geen longitudinaal onderzoek. Wel wekken de analyses van de onderzochten het vermoeden dat de instellingen elkaar wel eens in ongeveer boven weergegeven rangschikking zouden kunnen opvolgen. Daarbij dient echter te worden aangetekend, zoals bovenstaande voorbeelden reeds aangeven, dat de zes genoemde varianten in drie groepen zijn in te delen:

1. negeren – het voorstadium,
  2. ontwijken – verwerkingsfase,
  3. aanvaarden, berusten, vluchten – vormen van een meer definitieve stellingname.
- Nader onderzoek zal hebben aan te tonen of genoemde hypothese juist en deze indeling houdbaar is.

Tenslotte een enkel woord over de belevingstijd als toegangspoort tot de instelling ten opzichte van de eindigheid. Ofschoon wij bij de analyse en interpretatie van de voorafgaande case-studies de omschrijving hiervan, zoals die is gegeven in hoofdstuk I, § 1, zonder meer hebben toegepast, willen wij deze procedure hier voor de duidelijkheid nog eens expliciet maken.

Op de eerste plaats hebben wij gelet op de tijd (verleden, heden en/of toekomst), waarin de eindigheid door de bejaarde wordt geplaatst. Beleeft bijvoorbeeld de bejaarde de eindigheid louter als iets dat nog moet komen en nog geen rol speelt in de beleving van dit moment, dan is de belevingstijd van de eindigheid een andere, dan wanneer de bejaarde reeds een ontwikkeld stervensbesef heeft. In het laatste geval kan de eindigheid zowel in het heden en in de toekomst, als in het verleden present zijn. Een voorbeeld van de eerste vorm van beleving in case 1110 (p. 94), van de tweede, case 2112 (p. 109).

Op de tweede plaats hebben wij veel aandacht geschonken aan de visie van de bejaarde op de eindigheid, c.q. op de inhoud van de eindigheid; met andere woorden is de bejaarde er zelf mee gemoeid of raakt de eindigheid slechts een oppervlakkig attribuut van hem? In het eerste geval is er sprake van een persoonlijke confrontatie, in het tweede geval niet. Een voorbeeld van een oppervlakkige visie is case 2221 (p. 101), een voorbeeld van een persoonlijke confrontatie is case 1221 (p. 107).

Op de derde plaats zijn we nagegaan of de eindigheid is beschouwd als een verwerpelijk of als een aanvaardbaar perspectief. Dit is derhalve dezelfde vraag, als de vraag naar de instelling ten opzichte van de eindigheid. Op grond van het bovenstaande kunnen wij dus bevestigen, dat de eindigheid van het bestaan, als een belangrijk thema in de ouderdom, duidelijk tot uiting komt in de belevingstijd, terwijl de belevingstijd van de eindigheid ons veel zegt over de instelling van de desbetreffende persoonlijkheid.

§ 4. DE LEVENSBESCHOUWELIJKE ZINGEVING, DE INSTELLING TEN OPZICHTE VAN DE EINDIGHEID EN HUN ONDERLINGE SAMENHANG

Zoals wij bij de case-studies hebben geconstateerd, brengen de bejaarden de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan vaak in verband met hun levensbeschouwing of levensfilosofie. Meestal wordt hun visie spontaan en in één adem met hun instelling verwoord. De nauwe relatie van deze beide factoren noopt ons tot een analyse van deze samenhang. Wellicht werpt een nader inzicht in dit ver-

band een geheel eigen licht op de problematiek van de eindigheid bij bejaarden. Vooraleer dit verband nader in studie te nemen, richten wij ons eerst op de levensbeschouwelijk gefundeerde zingeving zelf.

Het is begrijpelijk dat er een nauw verband bestaat tussen de instelling ten opzichte van de eindigheid en de levensbeschouwing. Het einde – hoe merkwaardig het ook klinkt – is van vitaal levensbelang voor de mens, en roept derhalve ook gemakkelijk diens kijk op het leven wakker. Toch hebben wij de levensbeschouwelijke overtuiging van de bejaarden niet gemaakt tot een onderdeel van de centrale thematiek van ons onderzoek. Zouden wij dat toch gedaan hebben, dan was het gevaar groot geweest dat het een onderzoek in een onderzoek was geworden. Immers met de levensvisie of levensbeschouwing van de mens is een belangrijk aantal andere factoren ten nauwste verbonden, dat in dat geval eveneens in de beschouwing betrokken zou moeten worden. Wij kunnen er hier slechts enkele noemen.

Boven plaatsten wij op één lijn: levensbeschouwing en levensfilosofie. Beide zijn ongeveer identiek. Maar niet iedere levensbeschouwing of levensfilosofie is gefundeerd in een godsdienstige levensovertuiging. Wij behoeven slechts naast elkaar te plaatsen de katholieke en de humanistische levensbeschouwing. Maar wanneer is een uitlating nu indicatief voor de eerste en wanneer voor de andere? Wij zijn van mening dat er slechts van een godsdienstige levensovertuiging kan worden gesproken, wanneer er geen twijfel bestaat over een relatie mét of tót een God, aan wie men verantwoording is verschuldigd. Een zingeving van persoonlijk doorleefde aard kan echter ook stoelen op een algemeen menselijke waarde. In die gevallen zouden wij willen spreken van een algemeen menselijke zingeving. Beide vormen van zingeving beschouwen wij hier als twee varianten binnen één categorie.

Vaak echter ontbreken duidelijke uitspraken, die op een van deze twee vormen van persoonlijk doorleefde zingeving wijzen, terwijl toch uit de opmerkingen van de bejaarde en uit de context daarvan blijkt, dat deze uitspraken slechts zijn te begrijpen, wanneer zij voortkomen uit een godsdienstige of een humanistische levensbeschouwing. Zou het onderzoek op dit punt uitgebreider zijn geweest, dan zou daarover wellicht meer klaarheid hebben bestaan. Nu is de zingeving, hoewel van persoonlijk doorleefde aard, minder expliciet geformuleerd. De uitspraken van de bejaarde kunnen derhalve op tweeërlei wijzen worden uitgelegd: namelijk als te verwijzen naar een godsdienstig gefundeerde zingeving en als naar een humanistisch gefundeerde.

Op de derde plaats komen er opmerkingen voor, die uiting zijn van een soort 'philosophy', zoals iedereen er zich in de loop van het leven wel een eigen maakt. Een dergelijke 'philosophy' komt meestal tot stand op grond van ervaringen, die de fundamentele levenskwesties zoals geboorte, liefde en dood betreffen, en op grond van beïnvloeding door omgeving en cultuur. Deze 'philosophy' kan allerlei ele-

menten bevatten, helder en vaag, enigermate ontwikkeld of onvolgroeid zijn en bewuste en onbewuste uitgangspunten bevatten. Het is dus uitgesloten dat wij daarop in dit onderzoek een greep kunnen krijgen. Vaak wordt deze 'kijk op het leven' nog meer gecompliceerd door het geweten, dat bij een zo beladen thema als de dood bij velen zal gaan spreken, bij sommigen zelfs gaan knagen. In de invloed van het geweten zullen wij ons niet verdiepen, maar de weergegeven case-studies ontkennen die invloed niet. Het vraagstuk, dat zich hier aandient, namelijk dat van de godsdienstige volwassenheid laten wij eveneens onbesproken. Het spreekt vanzelf, dat de zingeving die op basis van een dergelijke, meestal vage 'philosophy' tot stand komt, voor het merendeel ook slechts algemene, stereotype opmerkingen behelst, die van algemeen menselijke of godsdienstige aard zijn. Tenslotte willen wij er op wijzen, dat deze 'philosophy' ook in verband te brengen is met de neiging die veel bejaarden hebben tot het opmaken van een levensbalans (cfr. Vischer, 171). Zij verschaffen zichzelf een soort overzicht van de goede en de minder goede kanten van hun leven. Hebben zij dat overzicht eenmaal, dan spreken zij niet zelden een soort generaal-eindoordeel uit, waarop hun tevredenheid of ontevredenheid stoelt. In de christelijke cultuur leeft nu de gedachte dat de mens na zijn sterven verantwoording moet afleggen. Voeg beide gegevens samen en het wordt begrijpelijk, waarom de bejaarde, sprekend over het einde, sneller dan een niet-bejaarde komt met een levensbeschouwelijke zingeving. Deze verklaring is een vermoeden en vraagt om nader onderzoek.

Bovenstaande beschouwingen hebben ons reeds de gelegenheid geboden enige varianten van de levensbeschouwelijke zingeving nader aan te geven. Tussen de persoonlijk doorleefde zingeving en de vage zinverlening met behulp van stereotypen en dergelijke, blijken echter nog enige andere categorieën voor te komen.

Op de eerste plaats zijn er bejaarden voor wie de eindigheid een probleem vormt en die zich nog bevinden in het stadium van het persoonlijk verwerken van dit vraagstuk. Zij zijn zich bewust van de zingeving, die vanuit een godsdienstige levensovertuiging wordt mogelijk gemaakt, maar hebben daar nog niet definitief voor gekozen. Hoewel deze categorie klein is, is zij uiteraard zeer interessant.

Op de tweede plaats komen er bejaarden voor, voor wie de godsdienstige levensbeschouwing in verband met de eindigheid niets anders betekent dan een dekmantel, die het knagende geweten sust. Door zich naar hun zeggen te houden aan de leefregels van hun religie, kan hun niks gebeuren. Deze onrijpe zingeving hebben wij de formeel-godsdienstige genoemd.

Op de derde plaats willen wij voor de volledigheid nog opmerken, dat er ook bejaarden zijn, die geen zingeving noemen, en bij wie evenmin uit het interview blijkt, dat deze is verzwegen.

Uit het voorafgaande blijkt reeds min of meer wat wij in ons geval verstaan onder

levensbeschouwelijke zingeving. Wij verstaan er onder de betekenis of zin, die de bejaarde aan de eindigheid toekent op grond van zijn levensbeschouwing, die hij de zijne noemt, of op grond van zijn 'philosophy'. Soms zal het dus een godsdienstige of een algemeen menselijke zingeving zijn, en het *persoonlijk* antwoord bevatten op het verwerkte besef van de eindigheid, dan weer bestaat de zingeving uit opmerkingen die een geheel andere inhoud en functie hebben; zij komen hierin overeen, dat zij namelijk *onpersoonlijk* blijven.

De analyse van het materiaal leverde een aantal onderscheidingen op, die wij boven reeds konden beschrijven. Hier volgen zij nog eens:

- expliciet godsdienstige zingeving van persoonlijk doorleefde aard;
- expliciet algemeen menselijke zingeving van persoonlijk doorleefde aard;
- impliciet gegeven zingeving van persoonlijk doorleefde aard;
- ambivalentie t.o.v. godsdienstige zingeving;
- formeel-godsdienstige zingeving;
- stereotype opmerkingen;
- geen zingeving.

Bij iedere categorie zullen wij als voorbeeld enige korte uitlatingen weergeven. Tevens verwijzen wij naar de case-studie(s) die een bejaarde met de desbetreffende zingeving beschrijft(ven).

De *eerste categorie* wordt gevormd door bejaarden, die aan de eindigheid een godsdienstige zingeving van persoonlijk doorleefde aard verlenen, zoals wij die boven hebben omschreven. Wij verwijzen naar de uitvoerig weergegeven case-studies, case 2203 (p. 87) en case 1221 (p. 107). Hier volgen enige zinsneden uit interviews met bejaarden, die eveneens tot deze categorie behoren.

- Case 1115: 'Ja, daar denk ik veel aan, aan de eeuwigheid; dat we verantwoording moeten afleggen'.
- Case 1212: 'Denk wel eens aan de dood. Zeg tegen mijn dochter, dan breng me maar naar het ziekenhuis, als ik ziek word, dat ik doodga. Ik bekijk het zo: als O.L. Heer zegt: kom, dan kom je, jongen'.
- Case 2219: 'Ik kan me niet indenken, dat een God die liefde is iedereen in de hel zal stoppen'.

De *tweede categorie* bestaat uit bejaarden, die een *algemeen menselijke* zingeving aan de eindigheid verlenen. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormt de bejaarde in case 1225 (p. 105). Enige zinsneden waaruit het eveneens blijkt, zijn:

- Case 2201: 'Vind ik niet erg, doodgaan; ik ben gelukkig geweest. Vroeger zag je dat zo nog niet, maar nu wel. Och, sterven moeten we allemaal; anders kwamen er veel te veel'.

- Case 1211: 'Ik ben tevreden. Als ieder het heeft gehad, zoals ik, was er niet veel gekrakeel en armoe. Ik heb het best gehad. Nu slijten de dagen. Ik ben de enige niet. We zullen het maar moeten nemen, zoals het valt. Er zijn er ons honderden, miljoenen voorgegaan. Wij zullen wel volgen'.
- Case 1217: 'Op een nacht vertelde de dominee mij: „V, als die zieke man geleefd heeft, zoals hij moest leven, dan kan hij zijn hoofd rustig neerleggen. Ik kan alleen troostwoorden spreken”. Dat heb ik altijd bij mij gehouden'.

De *derde categorie* bestaat dus uit bejaarden, die een *zingeping van persoonlijk doorleefde aard* geven, maar waarbij het niet duidelijk is of deze van *godsdiensstige of van algemeen menselijke aard* is. Een voorbeeld treffen wij aan in case 2112 (p. 109). Enige zinsneden, die eveneens op deze variant van de zingeping betrekking hebben, volgen.

- Case 1202: 'Ja, ik ben nu kalmer dan vroeger. Vroeger was ik vreselijk nerveus. Nu laat je meer Gods water over Gods akker lopen. Voor mijn leeftijd ben ik ook dankbaar, dat ik zo ben'.
- Case 2125: 'Ja, we leggen er ons bij neer. Je kunt er toch niks aan doen. Bang zijn we niet. Altijd goed geweest, waarvoor zou je dan bang zijn? We aanvaarden het. Je kunt er toch niks aan doen. We mogen dankbaar zijn dat we zo oud zijn geworden, en voor onze zoon kunnen zorgen'.

De *vierde categorie* wordt gevormd door bejaarden, die *ambivalent* staan ten opzichte van een *godsdiensstige zingeping* van de eindigheid. Case 2105 (p. 98) is er een voorbeeld van. Deze bejaarden houden zich bezig met de vraag naar de zin van de eindigheid. De volgende zinsnede illustreert deze variant eveneens.

- Case 2208: 'Aan de hemel denk ik, hoop er ooit nog eens te komen. Zie er toch wel tegen op. Je weet toch niet goed hoe het er is. Je zou er meer van moeten weten. Ze zeggen wel: als je goed geleefd hebt, land je goed aan. Maar toch blijf je liever hier. Maar die overgang. Je moest eigenlijk naar O.L. Heer verlangen. Niet dat ik gehecht ben aan het aardse, maar die overgang, waar zullen we terecht komen, dat is toch allemaal onzeker'.

De *vijfde categorie* bestaat uit bejaarden die een *formeel-godsdiensstige zingeping* aan de eindigheid toekennen. Door het volvoeren of laten voltrekken van religieuze handelingen stellen zij zich veilig – dit verwachten ze althans – tegen een vernietigende veroordeling. Voorbeelden daarvan zijn de bejaarden, weergegeven in de cases 2216 (p. 96) en 2221 (p. 101). Hieronder volgt nog een zinsnede die van dezelfde zingeping blijkt geeft.

- Case 1214: 'Ik heb een hekel aan doodgaan. Het leven is nog zoet. Wie gaat nu graag dood? Ik ga naar de kerk, neem mijn plichten waar, wat moet je meer doen? Ik laat elke maand een mis lezen voor mijn vrouw.'

De zesde categorie wordt gevormd door bejaarden, die *stereotype opmerkingen* maken, ontleend aan een godsdienst. Zij schuiven daarmee het probleem van zich af. Een typerend voorbeeld geeft case 1110 (p. 94). Nog andere indicatieve uitingen zijn de volgende:

- Case 2113: 'Als wij niet in de hemel komen, wie komt er dan wel in?'
- Case 2102: Bij het thema toekomst en einde merkte deze bejaarde vrouw op: 'Denk vaak over de eeuwigheid; sta er mee op en ga er mee naar bed'. Dit moest een bewijs zijn van haar occupatie met de eindigheid. Maar toen haar het eerste kaartje met de vraag: 'Denk U wel eens aan sterven?' werd aangeboden, bleek van dit besef weinig. Zij zei: 'Wat een verschrikkelijk iets, als er „sterven” staat, als je dat zo plotseling leest'.

Hieruit blijkt, dat zij zich de eindigheid nooit scherp bewust is geweest.

De zevende en laatste categorie bestaat uit bejaarden, die *geen zingeving* toekennen aan de eindigheid. Een voorbeeld hiervan bevat case 1101 (p. 103). Andere indicatieve zinsneden voor het ontbreken van zingeving zijn de volgende.

- Case 2117: 'Daar denk ik nog niet aan; wat komt, dat komt. Daar kun je toch niks aan doen. Daar denk ik nog niet aan. Wat moet je daarop zeggen? Dat heb je toch niet te vertellen'.

Voor deze bejaarde is het einde niet bijster interessant. Het laat hem koud.

Bovenstaande categorieën zijn de zeven varianten van levensbeschouwelijke zingeving. Ook hier blijkt een soort continuüm te bestaan, gaande van persoonlijk doorleefde zingeving tot ontbreken van enige zingeving. Tussen beide uitersten liggen een aantal varianten, waarvan de niet-geëxpliciteerde zingeving zeer dichtbij de eerste ligt, terwijl de formeel-godsdienstige en de stereotype opmerkingen met betrekking tot de zingeving meer bij de laatste variant thuis horen. De ambivalente instelling t.o.v. een godsdienstige zingeving neemt een middenpositie in.

De vraag komt nu aan de orde, hoe de samenhang is van deze data met de gegevens over de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Bij de instelling ten opzichte van de eindigheid hanteren wij de categorieën in de vorige paragraaf ontwikkeld. Wij houden de daar weergegeven volgorde aan. Wij beginnen met 'aanvaarden' en sluiten met 'vluchten'.

Bij de levensbeschouwelijke zingeving houden wij in het hiernavolgende tabelarische overzicht de boven weergegeven zeven categorieën aan.

Voor de statistisch-mathematische bewerking van het materiaal is het echter noodzakelijk de kwalitatief zelfde categorieën bijeen te nemen. Categorie 1 en 2, respectievelijk godsdienstige zingeving en algemeen menselijke zingeving van persoonlijk doorleefde aard, vormen samen één categorie. Ditzelfde geldt voor de twee laatste varianten, de stereotype opmerkingen en het ontbreken van zingeving. Door deze samenvatting en door boven aangegeven ordening is een statistisch-mathematische bewerking mogelijk met behulp van de non-parametrische correlatietoets, τ . (Siegel, 159, 213)

TABEL 6 - INSTELLING TEN OPZICHTE VAN DE EINDIGHEID VAN HET BESTAAN EN LEVENSBESCHOUWELIJKE ZINGEVING

Levensbeschouwelijke zingeving	Instelling t.o.v. de eindigheid van het bestaan					
	1. Aan- vaarding	2. Be- rusting	3. Ont- wijken	4. Ne- geren	5. Vlucht	Totaal
1a. Godsdienstige zingeving	13	1	—	—	—	14
1b. Algemeen menselijke zingeving	8	5	1	—	—	14
2. Impliciete godsd. of alg. menselijke zingeving	18	9	3	—	—	30
3. Ambivalent t.o.v. godsd. zingeving	1	—	4	—	—	5
4. Formeel-godsdienst. zingeving	—	3	8	—	3	14
5a. Stereotype opmerkingen	—	2	3	6	—	11
5b. Geen zingeving	—	1	6	1	4	12
Totaal	40	21	25	7	7	100

n.b. Bij berekening van de samenhang bleek $\tau = 0.65$.

Bij significantietoetsing was $p < 0.01$.

Wij bezien eerst de randtotalen. Zowel bij de instelling t.o.v. de eindigheid als bij de levensbeschouwelijke zingeving blijkt een redelijke tot een vrij grote spreiding te bestaan. Dit wijst reeds op het relevante karakter van deze beide factoren voor de onderzochte bejaarden.

Bij de instelling t.o.v. de eindigheid vormt de categorie 'aanvaarding' de grootste groep, op enige afstand gevolgd door de categorieën, 'berusting' en 'ontwijken', die elkaar weinig in omvang toegeven. De categorieën 'negeren' en 'vlucht' vormen samen slechts 14% van de onderzochten. Wij kunnen beide eerste groepen als relatief gunstige categorieën beschouwen. Ruim 60% der onderzochten behoort hiertoe. Eén kwart, de categorie 'ontwijken', neemt een middenpositie in, terwijl de resterende 14 onderzochten de 'ongunstige' categorie uitmaken.

Bij de levensbeschouwelijke zingeving zien wij een grotere spreiding met slechts

één grote categorie, namelijk de bejaarden, die een impliciet weergegeven zingeving van persoonlijk doorleefde aard aan de eindigheid geven. De overige categorieën lopen niet ver uiteen. Alleen vormt categorie 3, ambivalent ten opzichte van een godsdienstige zingeving, de kleinste groep. Ook hier kunnen wij de eerste drie categorieën beschouwen als betrekkelijk gunstige. Zij betreffen in totaal 58% van de onderzochte bejaarden. De laatste drie varianten zijn als minder gunstige categorieën te beschouwen; zij worden aangetroffen in totaal bij 37 bejaarden. Tussen deze beide groepen bevindt zich de categorie van de ambivalenten.

Eerst willen wij een opmerking maken over de hoogte van de correlatie. Deze is beduidend en toont reeds aan het nauwe verband van beide gegevens. De correlatie is echter weer niet zo groot, dat wij van een identiteit van beide factoren zouden kunnen spreken. Aannemende dat beide factoren zuivere factoren in mathematisch-statistische zin zouden zijn, d.w.z. dat zij geen andere inhoud bevatten dan wij hebben aangegeven, dan is toch nog slechts 42% van de gemeenschappelijke variantie gedekt. Dit neemt niet weg, dat een correlatie van .65 hoog genoemd mag worden. Het wijst er immers op dat niet iedere instellingsvariant bij onverschillig welke zingevingvariant wordt aangetroffen. Aanvaarding bijvoorbeeld vinden wij op een enkele uitzondering na alleen bij de eerste drie varianten van zingeving, terwijl negeren en vlucht alleen bij de laatste drie blijken voor te komen. De correlatie geeft echter geen antwoord op de vraag, welke van de beide factoren nu eerder, belangrijker, meer fundamenteel of bewerker is van de andere. Met andere woorden: er is op grond van genoemde correlatie niet uit te maken of de levensbeschouwelijke zingeving de instelling vormt, oproept, kortom veroorzaakt of conditioneert, of dat het omgekeerde het geval is. In beide richtingen is de beïnvloeding denkbaar. Het is immers zeer aannemelijk dat de levensbeschouwing, die men aanhangt, de eindigheid reeds aanstonds een plaats en een waarde in het leven toekent, waardoor ook de aard van de instelling wordt bepaald. Maar het is eveneens voorstelbaar dat bejaarden door confrontatie met de eindigheid tot de ontdekking komen van de waarde en betekenis, die een levensbeschouwing voor haar kan hebben. Voorlopig geven wij echter aan de eerste mogelijkheid de meeste kans.

Wanneer wij de tabel nu meer in detail bezien, blijkt dat er slechts enkele grotere categorieën voorkomen, te weten:

- bejaarden die een godsdienstige zingeving aan de eindigheid geven en deze ook aanvaarden (13 bejaarden);
- bejaarden, die op impliciete wijze te verstaan geven dat zij een godsdienstige of algemeen menselijke zingeving aan de eindigheid geven, en deze eveneens aanvaarden (18 bejaarden).

Het is begrijpelijk dat degene, die de eindigheid aanvaardt, daaraan een zin moet geven. Zeker voor de mens van onze tijd zou aanvaarding zonder meer ondenkbaar zijn. Bovendien sluit aanvaarding een zingeving noodzakelijkerwijs in. Immers,

het besef van een grens zonder meer opnemen in het bestaan zou zinloos zijn; alleen het motief, de zingeving maakt het menselijk aanvaardbaar.

Behalve deze twee grotere groepen komt een groot aantal kleinere tot zeer kleine categorieën voor. Tot de eerste behoren:

- bejaarden die aanvaarden en een algemeen menselijke zingeving aan de eindigheid geven (8 bejaarden);
- bejaarden die berusten en een impliciet godsdienstige of algemeen menselijke zingeving geven (9 bejaarden);
- bejaarden die ontwijken en van een formeel-godsdienstige zingeving blijf geven (8 bejaarden).

De eerste van deze drie categorieën vormt een interessante groep. Zij geeft immers aan, dat aanvaarding mogelijk is op basis van een algemeen menselijke zingeving. Dit komt overeen met ervaringen, elders opgedaan, waarbij tevens bleek, dat degenen die geen godsdienst opgaven, beslist niet meer, eerder minder moeite hebben met de eindigheid dan degene, die wel een godsdienst hebben. Dit vindt tevens steun in het feit, dat de overige bejaarden met een algemeen menselijke zingeving alleen berusten in de eindigheid. Slechts één bejaarde met deze zingeving ontwijkt. De zingeving brengt deze bejaarde niet tot berusting.

Het bovenstaande betekent dus, dat een godsdienstige levensbeschouwing niet, zoals echter vaak wordt gesteld, zonder meer predisponeert tot aanvaarding van de eindigheid van het bestaan, maar slechts een mogelijkheid insluit, die gerealiseerd kán, maar niet behoef te worden.

Bij de tweede kleinere categorie bejaarden die berusten en een impliciet godsdienstige zingeving geven aan de eindigheid willen wij nog graag het volgende opmerken. Boven hebben wij er op gewezen, dat de uitlatingen van deze bejaarden op grond van de context als „zinvolle” uitlatingen opgevat dienen te worden. De zingeving zelf werd echter niet duidelijk geëxpliciteerd. Wij schreven dat boven voorlopig toe aan de methode. Hier willen wij er echter op wijzen dat het ook mogelijk is dat deze bejaarden de betekenis van godsdienst of levensfilosofie voor de eindigheid niet helder voor ogen hebben, deze daarentegen slechts vaag en onscherp beleven. Wanneer wij aannemen, dat een authentiek christelijk uitzicht op de eindigheid een bevrijdende visie mogelijk maakt op de eindigheid van het bestaan en op het leven na het einde, wordt hier een braakliggend terrein voor de zielzorg zichtbaar. Ditzelfde kan gelden voor de bejaarden, die een meer humanistische zingeving aan de eindigheid geven. Juist dit minder scherpe zicht op de betekenis van de zingeving zou deze bejaarden wellicht tot berusting kunnen brengen. Wij moeten er echter aan toevoegen, dat het evenmin is uitgesloten dat vanuit een wat gelaten berustende instelling onvoldoende rekenschap gegeven wordt van het naderende einde. Dit zou eveneens de verklaring kunnen zijn voor de drie bejaarden die bij deze zingeving ontwijken.

De derde kleinere categorie bejaarden die bij een formeel-godsdienstige zingeving ontwijken, demonstreert, dat ondanks de zelf-beschermende zingeving deze bejaarden niet in staat zijn tot een meer geruste instelling. Dit is bijna een algemeen verschijnsel. Niet één bejaarde met deze zingeving komt tot een aanvaardende instelling. Sommigen slaan op de vlucht, anderen komen tot een gelaten berustende instelling. Al deze groepen vormen argumenten voor de stelling, dat een slechts uiterlijke en oppervlakkige godsdienstige zingeving zinledig is. Hoogstens sust een dergelijke quasi-zingeving het „geweten”, maar neemt niet de psychische onrust weg, die bij deze bejaarden boven komt, wanneer zij zich geconfronteerd zien met het einde van het bestaan.

Graag willen wij hier nog op één punt wijzen. Men kan zich verbazen over deze samenhang tussen formeel-godsdienstige zingeving en ontwijken. Vele bejaarden zijn immers opgegroeid in een tijd dat moraaltheologische richtlijnen godsdienstige principes vormden en als dragers dienden voor de ware godsdienstzin. Zou het dan vreemd zijn, wanneer deze zelfde principes bij de bejaarden werden aangetroffen? Neen, maar er zijn bejaarden die een andere zingeving formuleren, terwijl zij ook in die tijd zijn opgegroeid. Bovendien is bij de interpretatie van de gegevens rekening gehouden met de persoonlijke betekenis van de zingeving. De interviewgegevens waren van dien aard dat de context vaak een oplossing bracht, waar de uitspraak betreffende de zingeving nog verschillende mogelijkheden openliet. Er kwamen immers bejaarden voor, die wel degelijk een persoonlijk doorleefd geloofsleven hadden, terwijl zij zich bedienden van een traditionele terminologie, bij gebrek aan ruimere, meer modern klinkende uitdrukkingen.

Behalve de tot nu toe behandelde groepen komen er nog vele kleinere voor. Verschillende daarvan hebben wij reeds even aangeduid. Wij kunnen niet op alle ingaan. Slechts op verschillende merkwaardige aspecten van het verband tussen de beide hier besproken factoren willen wij nog wijzen.

De instelling van berusting komt bij alle varianten van zingeving voor, behalve bij ambivalent ten opzichte van een godsdienstige zingeving. Dit laatste wordt wellicht begrijpelijk, wanneer wij het volgende veronderstellen. Ambivalentie is uiting van onzekerheid, van twijfel over een vraag waarover men nog niet in het reine is, maar waardoor men wel in beslag genomen wordt. Berusting daarentegen is eerder een wat statische, gelaten, definitieve stellingname. Ambivalentie is eerder dynamisch. Op grond van deze kenmerken sluiten beide elkaar uit.

Het is begrijpelijk dat berusting bij bijna alle zingevingen voorkomt. Gelatenheid en passiviteit, erkenning van het onvermijdelijke kunnen op ieder niveau van zingeving aansluiten. Berusting is niet exclusief.

Ontwijken daarentegen komt overwegend voor bij de minder gunstige varianten van zingeving, hoewel zelfs bij de persoonlijk doorleefde impliciete zingeving van godsdienstige of algemeen menselijke aard eveneens drie bejaarden voorkomen.

Dit kleine groepje is met de categorie van ambivalente ontwijkenden wellicht het interessantst. Deze drie bejaarden blijken bij nader onderzoek de eindigheid reeds van een zin voorzien te hebben, hoewel zij nog worstelen met de vraag, hoe hun uiteindelijk instelling tegenover de eindigheid zal zijn. In ontwijken ligt immers een houding van confrontatie en vlucht tevens, van angst en beheerst negeren. Ontwijken zouden wij derhalve kunnen opvatten als het dynamische tegenbeeld van het statische berusten; en tenslotte als een duidelijke middenpositie tussen vlucht en aanvaarding.

Bij de instellingen, 'negeren' en 'vlucht' zien wij vooral een samenhang met de laatste twee varianten van zingeving, die feitelijk geen zin inhouden. Deze varianten van instelling ontgaan de eindigheid zoveel mogelijk. Het verlenen van betekenis zou een gebaar in het luchtledige zijn. Wel is merkwaardig dat bij drie bejaarden de formeel-godsdienstige zingeving zelfs de angst niet in toom kan houden, maar aanzet tot vlucht. De eindigheid kan derhalve alleen dank zij een zin in het bestaan van de bejaarde mens worden opgenomen. De zingeving staat dan toe dat de eindigheid geïncorporeerd wordt, waarschijnlijk om ze weer te boven te komen.

Tot slot komen wij nog terug op de vraag welke van beide factoren de andere factor beïnvloedt. Wanneer wij tabel 6 nogmaals bekijken, blijkt dat er tussen de varianten van beide factoren een stringenter verband bestaat, wanneer wij uitgaan van de zingeving dan van de instelling. Een voorbeeld: van degenen, die een expliciet godsdienstige zingeving aan de eindigheid toekennen (dit betreft 14 bejaarden), hebben er 13 een instelling van aanvaarding, d.w.z. 93%. Van de bejaarden, die een instelling van aanvaarding hebben (40 bejaarden) geven er 21 een expliciet godsdienstige of humanistische zingeving aan de eindigheid, dat wil dus zeggen slechts 53%. Nader onderzoek wijst uit dat dit voor alle onderdelen van de samenhang geldt. Er zijn echter twee uitzonderingen. Bij bejaarden met een instelling van negeren of vlucht is het verband sterker uitgaande van de instelling dan van de zingeving. Dit is logisch, want bij beide instellingsvarianten ontbreekt een zingeving. En dit ontbreken verklaart juist voor een belangrijk deel deze instellingsvarianten. Met andere woorden: zelfs waar het verband sterker is bij de instelling, geeft (het ontbreken van) de zingeving minstens ten dele de verklaring. Het bovenstaande maakt dus aannemelijk, dat eerder de zingeving beschouwd kan worden als van invloed óp, als conditie vóór de instelling dan omgekeerd.

§ 5. INSTELLING, ZINGEVING EN MATE VAN OCCUPATIE

De resultaten in de voorafgaande paragrafen medegedeeld, geven ons de gelegenheid de vragen aan de orde te stellen, die wij in § 2 van hoofdstuk 1 hebben geformuleerd. Deze vragen, die de kern van het onderhavige probleem behelzen, zijn de volgende:

- Houdt de bejaarde zich regelmatig bezig met de eindigheid?
- Wordt het einde tijdens de ouderdom geducht en gevreesd?
- Is de eindigheid misschien zo'n vertrouwd verschijnsel voor de bejaarde, dat hij er zich geen zorgen over maakt?
- Welke is de relatie tussen ouderdom en de beleving van de eindigheid en wat betekent zij?

De eerste vraag waaraan wij de meeste aandacht zullen schenken, stelt het probleem van de occupatie met de eindigheid aan de orde. Zij handelt dus over het eindigheidsbesef en de diepte daarvan. Een ander inzicht in dit onderwerp zal aangeven of de opvattingen houdbaar zijn, die in het algemeen leven met betrekking tot de beleving van de eindigheid bij bejaarden. Over het algemeen vermoedt men dat de bejaarde bezig is met de eindigheid van het bestaan. Er wordt zelfs verondersteld, dat hij er beducht voor is.

Onder 'bezig-zijn' met de eindigheid verstaan wij hier een zich regelmatig bewust occuperen met de eindigheid. Bij de analyse van het materiaal treffen wij een vijftal varianten aan. Deze vijf zijn de volgende:

Positioneel-bewustzijn van de eindigheid. Het eindigheidsbesef is wel steeds aanwezig, maar blijft vaag. Hoewel het op de achtergrond staat, speelt het besef toch in alles mee, wat uit het doen blijkt. Vaak resulteert het ook in vaste gewoonten zoals bidden voor een zalig afsterven. Occupatie in de zin van een reflexief-bewuste occupatie ontbreekt. Bij deze bejaarden krijgt men de indruk, dat zij de eindigheid hebben verwerkt. Zij zeggen dan ook dat het overbodig is er over te denken, omdat ze weten, dat dat komt. Voorbeelden van deze occupatievariant zijn de cases 2203 (p. 87) en 1225 (p. 105). De eerste variant noemen wij *positioneel-bewuste occupatie*.

De tweede variant treffen wij aan bij bejaarden, bij wie niet geregeld, maar af en toe de eindigheid van het bestaan duidelijk bewust voor ogen komt te staan. Zeer merkwaardig is, dat deze mate van bezig-zijn meestal gecombineerd voorkomt met opmerkingen als: 'maar ik ga er nooit diep op in', 'piekeren over de dood is onverstandig'. Uit de samenhang met de instellingsvarianten zal blijken hoe deze bejaarden nader zijn te karakteriseren. Wij typeren deze variant als een *bewuste occupatie in lichte graad*. Een voorbeeld hiervan is case 2221 (p. 101).

De derde variant komt voor bij bejaarden, die zich inderdaad regelmatig reflexief-bewust met de eindigheid bezighouden. Overeenkomstig de algemeen gangbare zienswijze zou deze categorie dus de grootste moeten zijn. Deze variant noemen we *reflexief-bewuste occupatie*. Voorbeelden zijn de cases 2105 (p. 98) en 1221 (p. 107).

Bij de vierde variant komt het besef niet alleen regelmatig voor, maar bovendien met een zekere intensiteit. Want daar waar het besef van de eindigheid tegelijk scherp en voortdurend present is, zou dit besef wel eens ondraaglijk kunnen worden.

De bejaarde wordt dan geobsedeerd door de eindigheid. Deze variant van de occupatie noemen wij derhalve *obsessie* (cfr. case 2216, p. 96).

Behalve deze vier varianten van occupatie komt nog een klein aantal bejaarden voor waarbij occupatie met de eindigheid ontbreekt. (cfr. case 1110, p. 94).

Genoemde vier varianten geven in bovenstaande volgorde steeds een grotere mate van occupatie weer. Tabel 7 toont de samenhang tussen mate van occupatie en de instelling ten opzichte van de eindigheid.

TABEL 7 - INSTELLING T.O.V. DE EINDIGHEID EN MATE VAN OCCUPATIE

Mate van Occupatie	Instelling t.o.v. de eindigheid van het bestaan					Totaal
	1. Aan- vaarding	2. Be- rusting	3. Ont- wijken	4. Ne- geren	5. Vlucht	
1. Positioneel bewuste occupatie	30	12	6	—	—	48
2. Bewuste occupatie in lichte graad	3	7	16	—	—	26
3. Reflexief-bewuste occupatie	7	2	2	—	1	12
4. Obsessie	—	—	—	—	5	5
5. Geen occupatie	—	—	1	7	1	9
Totaal	40	21	25	7	7	100

N.B. Bij correlatieberekening bleek: $r = .41^*$.

Bij significantietoetsing bleek: $p < 0.01$.

De randtotalen betreffende de mate van occupatie wijzen uit dat bijna de helft van de onderzochten zich positioneel-bewust is van de eindigheid. Ruim één vierde wordt gekenmerkt door een bewuste occupatie in lichte graad, terwijl degenen, met een reflexief besef, een duidelijke minderheidsgroep vormen. Vijf bejaarden zijn geobsedeerd. En negen bejaarden occuperen er zich niet mee.

Hoewel de hoogte van de correlatie niet onaanzienlijk is, geeft zij toch aan dat het verband beduidend minder is dan bij de correlatie tussen instelling en zingeving. De gemeenschappelijk gedekte variantie is slechts 17%. Toch wijst de correlatie op een duidelijke samenhang.

Bij de nu volgende bespreking van het samengaan der verschillende varianten kunnen wij slechts op de belangrijkste punten wijzen. Merkwaardig is dat driekwart van de bejaarden die de eindigheid aanvaarden, zich positioneel-bewust van de eindigheid zijn. Dit zou er op kunnen wijzen, dat de problematiek van de eindigheid verwerkt kan worden, en als een gerust weten aanwezig is in de belevingswereld,

* Bij berekening van de correlatie en van de significantie werd categorie 5 'geen occupatie', zijnde geen gradatie binnen de mate van occupatie, buiten beschouwing gelaten.

zonder daar direct alle bewuste aandacht te trekken, en/of te behouden. De bejaarde zou dus beseffen dat hij zich in de positie van sterfelijke bevindt.

Maar naast deze grote groep zien wij in tabel 7 tevens dat de meeste bejaarden, die zich reflexief-bewust zijn van de eindigheid, eveneens de eindigheid aanvaarden. Nadere analyse van het materiaal op dit punt leert, dat het hier gaat, óf om bejaarden die nog duidelijk met een gezonde confrontatie bezig zijn, en wellicht eertijds ook tot de categorie van de positioneel-bewuste occupatie gaan behoren, óf om bejaarden die op andere gronden deze confrontatie niet alleen aan kunnen, maar deze mede als taak beleven.

Het tweede merkwaardige verband dat tabel 7 aanwijst is, dat bij bewuste occupatie in lichte graad weinig bejaarden voorkomen, die aanvaarden, meer die berusten, terwijl de meesten ontwijken. Bezien wij nu de bejaarden die ontwijken, dan blijkt juist variant twee van de mate van occupatie bij hen het meest frequent voor te komen. Vooraf zouden wij hebben mogen verwachten dat degenen die ontwijken wel zeker geen reflexief-bewuste occupatie eigen zou zijn. In het ontwijken ligt echter iets van het op je hoede zijn voor, dat wil zeggen, verdacht zijn op. Het bestaan van een lichte graad van bewustzijn wordt dan begrijpelijk.

Bij berusting komt weer op de positioneel bewuste occupatie de nadruk te liggen, ofschoon van degenen die berusten toch nog één derde enigermate bewust is van de eindigheid. Dit zou kunnen wijzen op een mogelijke confrontatie, die ontwikkeling toelaat en ooit wellicht berusting kan doen verkeren bij voorbeeld in aanvaarding. Maar zowel bij berusting als bij ontwijken zijn bejaarden, die zich reflexief bewust met de eindigheid occuperen zeldzaam. Voor de bejaarden, die dit aangaat zou dit een indicatie kunnen zijn voor het tamelijk definitieve karakter van hun instelling.

Verder spreekt het voor zich dat vlucht door obsessie wordt gekenmerkt. Het is louter een expliciet maken van het reeds gegevene. Ditzelfde geldt min of meer ook voor het samengaan van negeren en het ontbreken van occupatie. Beide sluiten elkaar inderdaad uit.

Het bovenstaande leert ons op de eerste plaats, dat wij in ons oordeel over de eindigheidsbeleving bij bejaarden meer moeten differentiëren. Inderdaad komen bejaarden voor die bezig zijn met de vraag van de eindigheid. Maar zij vormen maar een minderheid. De bejaarden, die zich positioneel bewust zijn van de eindigheid, zijn veruit in de meerderheid. Tussen beide categorieën staat echter een niet onbeduidende middencategorie.

De differentiatie van deze verschillende occupatieniveaus door middel van de confrontatie met de instellingsvarianten stelt ons in staat een meer genuanceerd antwoord te geven op de eerste van de vragen, in het begin van deze paragraaf gesteld. Deze vraag anders geformuleerd is: wordt of is de eindigheid van het bestaan werkelijk thema bij de bejaarden? Het antwoord is niet met een eenvoudig ja of neen te geven. Wij kunnen ons immers opnieuw de vraag stellen, wat te verstaan onder

bezig-zijn met de eindigheid? Wanneer wij iedere vorm van bewustzijn van de eindigheid daaronder laten vallen, zijn slechts enige uitzonderingen onder de bejaarden niet bezig met de eindigheid. Wij hebben bezig-zijn echter omschreven als een zich regelmatige bewust occuperen met de eindigheid. Zoals wij zullen zien, laten de gegevens ons hiervoor niet in het ongewisse.

Allereerst zouden wij willen opmerken, dat die bejaarden beschouwd kunnen worden de eindigheid tot thema te maken of gemaakt te hebben, voor zover dat uit het occupatieniveau blijkt, of voor zover dat is af te leiden uit hun instelling. Met andere woorden, bejaarden die zich reflexief-bewust bezighouden met de eindigheid zijn daartoe zonder meer te rekenen; maar ook de bejaarden die op onverschillig welke occupatieniveau staande, een instelling van aanvaarding demonstreren. Uit deze instelling blijkt namelijk verwerking van de confrontatie, op welke wijze deze zich ook heeft voltrokken. Wanneer wij onderzoeken hoeveel bejaarden tot deze beide categorieën samen behoren, blijken het er 45 te zijn. Daar wij de instelling van vlucht echter niet beschouwen als een gunstige houding voor verwerking van het eindigheidsbesef, moeten wij de bejaarde die zich reflexief-bewust is van de eindigheid, en vlucht echter weer aftrekken van dit aantal. Het blijven er dus 44.

Hoewel obsessie vervolgens eerder een teveel aan besef betekent dan een te weinig, kunnen wij deze vorm van occupatie evenmin beschouwen als een reële omstandigheid voor een zinvolle confrontatie. Bejaarden die dus geobsedeerd worden door de eindigheid en zij, bij wie occupatie ontbreekt, beschouwen wij beiden als categorieën die niet op eigen initiatief bezig zijn met het thema eindigheid. Dit betreft dus alle vluchtenden en alle bejaarden zonder occupatie, d.w.z. 15 bejaarden.

Er blijven derhalve nog over de bejaarden die berusten en ontwijken zonder reflexief besef. Deze 41 bejaarden vallen in twee categorieën uiteen, namelijk bejaarden, die blijkens hun positioneel-bewuste occupatie hoogstwaarschijnlijk niets of slechts weinig aan hun instelling ten opzichte van de eindigheid zullen veranderen, en bejaarden die blijkens hun bewuste occupatie in lichte graad daartoe nog wel in de gelegenheid worden gesteld, wat echter niet wil zeggen, dat zij daarvan gebruik maken. De eerste van deze beide categorieën telt 18 bejaarden, de tweede 23 bejaarden.

Wij krijgen op deze wijze een vijftal categorieën die wij hieronder terwille van de bevattelijkheid nog eens zullen weergeven:

- a. 11 bejaarden, die zich reflexief-bewust met de eindigheid bezighouden;
- b. 33 bejaarden, die de eindigheid aanvaard hebben en zich op een andere wijze (óf positioneel bewust of bewuste occupatie in lichte graad) met de eindigheid occuperen;
- c. 23 bejaarden, die berustend en ontwijkend, zich af en toe bewust occuperen met de eindigheid (bewuste occupatie in lichte graad);

- d. 18 bejaarden, die berustend en ontwijkend zich positioneel-bewust zijn van de eindigheid; in het positioneel-bewuste karakter van hun eindigheid gezien in combinatie met hun instelling treedt duidelijk aan het daglicht, dat hier slechts een vaag besef bestaat, dat confrontatie met de eindigheid zo goed als uitsluit;
- e. 15 bejaarden die door obsessie of ontbreken van occupatie niet in staat zijn zich met de eindigheid te occuperen.

Houdt slechts de eerste categorie zich zo bewust met de eindigheid bezig, als over het algemeen met betrekking tot bejaarden wordt verondersteld, uit het bovenstaande blijkt tevens dat wij ook categorie b. moeten beschouwen als een groep, die de eindigheid wel degelijk tot thema maakt van haar bestaan. Daar staan tegenover de categorieën d. en e., terwijl groep c. een tussenpositie inneemt. De bejaarde uit groep c. is op grond van zijn instelling minder geneigd om zich aan de thematiek van de eindigheid over te geven, maar blijkens zijn ervaringen dringt de thematiek zichzelf op. Men kan dus twisten over de vraag, bij welke categorieën groep c. thuis hoort. Wellicht dat de verdere analyse ons in staat stelt tot een nadere karakterisering van deze groep, zodat alsnog op deze vraag kan worden geantwoord. Wij laten haar dus voorlopig in het midden.

- Wij kunnen op grond van het bovenstaande de volgende conclusies formuleren:
- het aantal bejaarden dat zich reflexief-bewust occupeert met de eindigheid is gering (11 bejaarden);
  - het aantal bejaarden dat zich daarentegen positioneel-bewust is van de eindigheid, en daarmee in alles rekening houdt, is groter (33 bejaarden);
  - het aantal bejaarden dat zich af en toe met de eindigheid geconfronteerd ziet is eveneens aanzienlijk (23 bejaarden), terwijl
  - de bejaarden, die de eindigheid slechts vaag tot zich laten doordringen, en verder op veilige afstand blijven (18 bejaarden) of alle confrontatie trachten te vermijden of ontgaan (15 bejaarden) eveneens een respectabel aantal vormen.

De bejaarden hebben dus voor het overgrote deel wel weet van de eindigheid, maar slechts een kleine helft kan en durft de confrontatie aan. (44 bejaarden, groep a. en b., tegenover de overigen.)

Voor wij overgaan tot behandeling van de tweede in het begin van deze paragraaf weergegeven vraag, lassen wij een beschouwing in over de relatie tussen de mate van occupatie met de eindigheid en de zingeving. De conclusies bij de vorige tabel hebben ons met betrekking tot die samenhang nieuwsgierig gemaakt.

In onderstaande tabel houden wij dezelfde categorieën aan als die in de tabellen 6 en 7. Alleen voegen wij de twee laatste zingevingsvarianten samen.

De randtotalen zijn ons reeds bekend uit de twee voorafgaande tabellen en behoeven derhalve geen toelichting.

De mate van samenhang van deze beide factoren ligt aanzienlijk lager dan de

TABEL 8 - LEVENSBESCHOUWBELIJKE ZINGEVING EN MATE VAN OCCUPATIE

Mate van Occupatie	Levensbeschouwelijke zingeving					Totaal
	1. Zingeving v. persoonl. aard	2. Impliciete zingeving	3. Ambivalent t.o.v godsd. zingeving	4. Formeel godsdienst. zingeving	5. Stereotyp, geen zingeving	
1. Positioneel bewuste occupatie	16	22	-	4	6	48
2. Bewuste occupatie in lichte graad	6	6	2	7	5	26
3. Reflexief-bewuste occupatie	6	2	3	-	1	12
4. Obsessie	-	-	-	3	2	5
5. Geen occupatie	-	-	-	-	9	9
Totaal	28	30	5	14	23	100

n.b. Bij correlatieberekening bleek: $\tau = .21^*$.

Bij significantuetoetsing bleek. $0.05 < p < 0.10$.

* Hierbij werd variant 5 van mate van occupatie buiten beschouwing gelaten. Cfr. voetnoot bij tabel 6.

waarden gevonden bij de tabellen 6 en 7. Het gewenste minimumsignificantieniveau van 5% wordt derhalve ook niet bereikt. De mindere mate van samenhang duidt er op dat de beide factoren in grote mate onafhankelijk van elkaar zijn. De hierboven aanwezige verbanden bij de afzonderlijke varianten moeten derhalve met voorzichtigheid beschouwd en gehanteerd worden. Toch willen wij op enige markante verschijnselen wijzen.

Bij degenen, die een godsdienstige of algemeen menselijke zingeving van persoonlijk doorleefde aard aan de eindigheid geven, komen 12 bejaarden voor die zich enigermate bewust of zelfs reflexief-bewust occuperen met de eindigheid van het bestaan. Dit is absoluut en ook relatief veel meer dan bij degenen, die impliciet blijk geven van een persoonlijk doorleefde zingeving. Het is echter relatief minder dan de mate van occupatie bij degenen die ambivalent staan ten opzichte van een godsdienstige zingeving. Die houden zich allen min of meer bewust met de eindigheid bezig. En tenslotte is het merkwaardig dat bejaarden met een formeel-godsdienstige zingeving zich niet reflexief-bewust met de eindigheid bezighouden, maar óf slechts enigermate bewust en positioneel-bewust geoccupeerd zijn óf er door geobsedeerd worden. Een open confrontatie in de vorm van een reflexief-bewuste occupatie durven of kunnen zij wellicht niet aan.

Het bovenstaande biedt ons de mogelijkheid de vele categorieën van tabel 8 tot een viertal terug te brengen. De eerste categorie betreft bejaarden die aan de eindigheid een zingeving van persoonlijk doorleefde aard (28 bejaarden) toekennen, of bij impliciet weergegeven zingeving van persoonlijk doorleefde aard (2 bejaarden) zich reflexief-bewust bezighouden met het einde. Deze categorie telt 30 bejaarden.

De tweede categorie wordt gevormd door bejaarden die impliciet een zingeving aan de eindigheid geven en die er zich positioneel-bewust (22 bejaarden) of slechts af en toe (6 bejaarden) mee bezighouden. Dit gaat op voor 28 bejaarden.

De derde categorie is klein, bevat alleen de bejaarden, die ambivalent staan ten opzichte van een godsdienstige zingeving; 5 bejaarden.

De vierde en laatste categorie is de restgroep. Hiertoe behoren de bejaarden met een formeel-godsdienstige zingeving (14 bejaarden), de bejaarden met stereotype opmerkingen en bejaarden zonder zingeving (23 bejaarden). Zeer merkwaardig is dat bij al deze bejaarden slechts één persoon voorkomt die zich reflexief bewust is van de eindigheid. De anderen behoren allen tot andere occupatievarianten. De mate van occupatie biedt dus niet veel hoop op verandering. De bejaarden die daarvoor nog het meeste in aanmerking komen, zijn degenen, die zich in lichte graad bezighouden met de eindigheid. Maar wanneer wij er hier aan herinneren dat dit besef meer noodgedwongen tot stand komt dan vrijwillig gekozen is, wordt onze negatieve interpretatie duidelijk. Tot deze laatste, vierde, categorie behoren liefst 37 bejaarden. Bij de bestudering van de samenhang met de overige gegevens zal het inzicht in deze categorie wellicht nog worden verdiept.

Wij komen nu tot de behandeling van de overige vragen, aan het begin van deze paragraaf opgesomd. De tweede en derde vraag hangen zo nauw met elkaar samen, dat wij ze beide tegelijk zullen behandelen. Deze vragen stellen aan de orde of de eindigheid wordt gevreesd of tijdens de ouderdom wordt beschouwd als een vertrouwd verschijnsel.

Een lange beschouwing is hier overbodig vanwege de data in de voorafgaande tabellen 6, 7 en 8. Daaruit blijkt namelijk, dat slechts bij een klein aantal bejaarden het einde wordt gevreesd. Dit zijn de bejaarden die gekenmerkt worden door een vluchtinstelling. Zij vluchten op basis van angst, die ook spreekt uit de obsessie door het einde, die de meeste van hen karakteriseert. Tot deze categorie behoren dus 7 bejaarden (cfr. tabel 7).

Voor een groter aantal vormt de eindigheid van het bestaan een vertrouwd verschijnsel; namelijk bij die bejaarden die de eindigheid aanvaardden en bij hen, die berusten op grond van een minstens impliciet weergegeven zingeving van persoonlijk doorleefde aard. Tot deze categorie behoren 55 bejaarden (cfr. tabel 6). Welke occupatievariant zij ook hebben, zij zijn gerust op de eindigheid. Tussen de twee categorieën staan er nog twee in.

De eerste daarvan bevat slechts 8 bejaarden. Zij geven aan de eindigheid óf wel een zingeving van persoonlijk doorleefde aard óf staan nog ambivalent t.o.v. een godsdienstige zingeving, maar worden allen gekenmerkt door een ontwijkende instelling (cfr. tabel 6). Van angst kunnen wij hier niet spreken, evenmin van vertrouwen. Beter is te zeggen dat zij nog bezig zijn met het vraagstuk van de eindigheid, wat bevestigd wordt door hun occupatietrant (cfr. tabel 8). Die sluit namelijk een bewuste confrontatie in. Tot de tweede categorie behoren de bejaarden die op grond van een onvolgroeide zingeving of het ontbreken daarvan óf berusten óf ontwijken óf negeren. Dit betreft nog 30 bejaarden (Cfr. tabel 6).

Wij kunnen dus niet volstaan met te zeggen dat bejaarden beducht zijn voor de eindigheid óf er een vertrouwd verschijnsel in zien. De bovenstaande beschouwingen maken een grotere nuancering mogelijk.

Onze conclusie luidt derhalve: behoudens een kleine groep (7 bejaarden) die de eindigheid vreest, wordt de eindigheid beleefd als een bekend en vertrouwd verschijnsel (bij 55 bejaarden), een klein aantal (8 bejaarden) heeft nog geen definitieve positie ingenomen, omdat het zich nog bewust bezighoudt met deze problematiek, terwijl een grote groep niet in staat is de eindigheid zinvol te interpreteren en daarom de onaantrekkelijke eindigheid liever ontwijkt of negeert (30 bejaarden).

Tegenover de 55 bejaarden, die dus een gunstige verhouding tot de eindigheid hebben gerealiseerd, staan 37 bejaarden die hier (nog) niet in geslaagd zijn. Van 8 bejaarden is het niet te zeggen omdat zij in de worsteling om de zingeving verkeren.

Uiteraard zullen bovenstaande conclusies naast de data over de instelling, de zingeving en de mate van occupatie geconfronteerd worden met de overige gegevens.

De vierde en laatste vraag, die wij in het begin van deze paragraaf stelden, en die de aard van de relatie tussen ouderdom en de beleving van de eindigheid tot thema heeft, kan in dit stadium niet uitputtend behandeld worden. Daarvoor is kennis en inzicht nodig in de gegevens, die nog niet in de beschouwing zijn betrokken. Wij kunnen slechts een enkele opmerking maken.

Uit de gegevens die wij tot nu toe verkregen hebben blijkt duidelijk dat de eindigheid de bejaarde mens niet onberoerd laat. De instelling ten opzichte van de eindigheid evenals de zingeving en de mate van occupatie zijn even zovele gezichtspunten, die blijkbaar een gedifferentieerde toegangspoort vormen tot de plaats die de eindigheid in het leven van de bejaarden inneemt. De differentiatie in de antwoorden duidt er bovendien op dat wij hier met een complexe factor te doen hebben, die de bejaarden niet onverschillig is, en daardoor wellicht een weg vormt tot verruiming van het inzicht in de ouderdom in het algemeen.

De vraag rijst nu hoe de tot nu toe bereikte reslutaten samenhangen met de overige gegevens van het onderzoek. Op deze vraag tracht het volgende hoofdstuk een antwoord te geven.

§ 6. SAMENVATTING

In dit hoofdstuk hebben wij ons via een grondige analyse van het oorspronkelijke materiaal, waarbij wij de belevingstijd als een belangrijk onderscheidend gegeven hebben beschouwd, een inzicht verschaft in de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Deze explorerende analyse levert een aantal varianten van instelling op, gaande van aanvaarding via berusting en ontwijken naar negeren en vlucht.

Het verband met een levensbeschouwelijke zingeving blijkt reeds aanstonds opvallend en een nadere bewerking van het materiaal in dit opzicht stelt ons in staat, de bejaarden opnieuw te categoriseren, nu overeenkomstig hun levensbeschouwelijke zingeving. Daarbij hebben wij kunnen constateren dat de levensbeschouwing op zich minder betekent dan de zin die deze voor de bejaarde heeft.

Dit verklaart ook veel van de merkwaardige feiten die aan het licht kwamen toen wij de instelling ten opzichte van de eindigheid en de levensbeschouwelijke zingeving met elkaar in verband brachten. Aanvaarding en berusting blijken voornamelijk samen te gaan met een expliciet of impliciet godsdienstige of algemeen menselijke zingeving. Ontwijken wordt vooral aangetroffen bij bejaarden die een slechts formeel-godsdienstige zingeving geven aan de eindigheid. Dit blijkt voor een deel ook het geval bij bejaarden die ervoor op de vlucht gaan. De vraag welke de invloedrijkste factor is, kon veronderstellenderwijs worden opgelost. De indicaties wijzen uit, dat de zingeving de belangrijkste factor is. Nader onderzoek zal de juistheid van deze veronderstelling echter moeten aantonen.

De mate van occupatie met de eindigheid en het verband daarvan met de beide andere grondgegevens stelt ons in staat het materiaal ten derde male aan een beschouwing te onderwerpen. Reflexief-bewuste occupatie met de eindigheid blijkt relatief zeldzaam voor te komen. De bejaarden zijn zich veel meer positioneel-bewust van de eindigheid. Door middel van deze gegevens konden de opgestelde categorieën van instelling en zingeving verfijnd worden.

Al deze gegevens stellen ons in staat de vragen, geopperd in het eerste hoofdstuk, opnieuw op te nemen. De vragen over occupatie met de eindigheid en over de beleving van het einde konden worden beantwoord. Daarbij blijkt dat de gangbare opvattingen genuanceerd kunnen worden; naast een kleine groep die beducht is voor de eindigheid, blijkt het merendeel van de onderzochten de eindigheid toch te beschouwen als een vertrouwd verschijnsel. Behalve deze twee groepen blijken nog twee andere te bestaan: een kleine categorie, voor wie de eindigheid thema van bezinning en verwerking uitmaakt, en een vrij grote groep, die in de eindigheid (nog) geen zin kan ontdekken en daarom liever ontwijkt of de eindigheid negeert.

*Eindigheid, zingeving en occupatie in het licht
van de overige resultaten*

De gewoonte dringt tijdens de ouderdom niet meer zich te overtreffen.

RENINCA*

§ I. INLEIDING

In dit hoofdstuk bespreken wij het verband tussen de onafhankelijke factoren, te weten de instelling tegenover, de zingeving aan en de occupatie met de eindigheid van het bestaan en de afhankelijke, c.q. de overige gegevens van het onderzoek. De resultaten van deze analyse zullen ons een nader inzicht verschaffen in context en achtergrond van de vondsten van hoofdstuk iv.

In paragraaf twee verantwoorden wij de keuze der gegevens, die in de analyse zijn betrokken. De aard van de gebezigde methode maakt dit noodzakelijk. Tevens geven wij in deze paragraaf weer hoe wij de gegevens indelen en verwerken. Paragraaf drie bevat een bondige weergave van de resultaten van bovengenoemde analyse. In deze paragraaf zullen wij wel op de significante verbanden wijzen, maar in paragraaf vier zullen wij deze eerst interpreteren. In paragraaf vijf betrekken wij vervolgens in onze beschouwing de resultaten, die andere onderzoekers van dit onderwerp hebben verkregen en die wij hebben becommentarieerd in hoofdstuk ii. Wij besluiten dit hoofdstuk met een samenvatting, paragraaf zes.

§ 2. VERANTWOORDING VAN DE KEUZE DER GEGEVENS

Bij de keuze van de *onafhankelijke* factoren (instelling tegenover, zingeving aan en occupatie met de eindigheid van het bestaan) hebben wij voortgebouwd op de resultaten van het vorige hoofdstuk en speciaal op de verbanden, die wij tussen

* Persoonlijke mededeling, mei 1956.

genoemde drie factoren hebben kunnen constateren. Het heeft immers weinig zin deze drie factoren en alle mogelijke combinaties daarvan, in totaal derhalve zeven, elk afzonderlijk in verband te brengen met de overige, nog nader aan te geven data.

Na bestudering van de afzonderlijke en gecombineerde gegevens van het vorige hoofdstuk hebben wij gekozen voor de volgende drie:

a. gegevens betreffende de *instelling ten opzichte van de eindigheid* (cfr. tabel 6, p. 118). Vanwege het beperkt aantal onderzochten moesten wij het vijftal subcategorieën reduceren. Een reductie van deze vijf tot de volgende drie categorieën leek ons verantwoord:

1. bejaarden, die de eindigheid van het bestaan *aanvaarden* of daarin *berusten* (categorieën 1 en 2, tabel 6, p. 118). Dit betreft 61 bejaarden;
2. bejaarden, die gekenmerkt worden door een *ontwijkende instelling* tegenover de eindigheid (categorie, 3 tabel 5). Dit betreft 25 bejaarden;
3. bejaarden, die de eindigheid van het bestaan *negeren* of er voor *op de vlucht gaan* (categorieën 4 en 5, tabel 5). Dit zijn 14 bejaarden.

Voor een omschrijving van de termen *aanvaarden*, *berusten*, *ontwijken* etc. wordt verwezen naar § 3 van hoofdstuk IV.

b. een gecombineerd gegeven van de *instelling tegenover*, de *zingeving van* en de *occupatie met* de eindigheid van het bestaan. Dit nieuwe gegeven kunnen wij het beste betitelen met de 'mate van *vertrouwdheid met de eindigheid*' (cfr. hoofdstuk IV, p. 124 en 130). De daar aangegeven categorieën nemen wij hier over, echter met dien verstande, dat de laatste twee groepen samen worden getrokken ter wille van de statistische verwerking. De drie categorieën zijn:

1. bejaarden, die *vertrouwd zijn* met de eindigheid op grond van een persoonlijk doorleefde zingeving. Dit betreft 55 bejaarden;
2. bejaarden, die *ontwijken*. Zij zijn (nog) bezig met de vraag van de eindigheid van het bestaan, waaraan zij een zingeving van persoonlijk doorleefde aard geven. Hiertoe zijn dus 8 bejaarden te rekenen;
3. bejaarden, die op grond van een onvolgroeide zingeving of het ontbreken daarvan óf *berusten*, óf *ontwijken*, óf *negeren* (categorie 3), of die door de eindigheid zou worden beangstigd, dat zij vrezend vluchten (categorie 4). Zij zijn *niet vertrouwd* met de eindigheid, zij staan er *vreemd* tegenover. Dit betreft 37 bejaarden.

Deze drie categorieën dienen beschouwd te worden als gradaties van *vertrouwd-zijn* met de eindigheid, waarbij de categorieën 1 en 3 beide uitersten representeren.

c. een gecombineerd gegeven van de *occupatie met* en de *instelling tegenover* de eindigheid van het bestaan. Daarbij gaf echter de 'mate van *occupatie*' meer de doorslag

dan de instelling tegenover de eindigheid (cfr. tabel 7, p. 124). De vele categorieën van deze tabel werden reeds tot vijf categorieën teruggebracht (cfr. p. 126). Het bleek mogelijk deze vijf nog te reduceren tot de volgende twee categorieën:

1. bejaarden, die *zich confronteren* met de eindigheid van het bestaan of er zich blijkens hun gunstige instelling mee geconfronteerd hebben (categorieën a, b, en c: p. 126). Dit geldt voor 67 bejaarden;
2. bejaarden, die zich *of slechts vaag en gebrekkig of niet confronteren* met *of geobsedeerd* zijn door de eindigheid, c.q. de dood (categorieën d en e: p. 126). Dit betreft 33 bejaarden.

Bovenstaande drie gegevens bevatten in gecondenseerde vorm alle informatie van hoofdstuk iv. De drastische reductie, waarop wij reeds wezen, is noodzakelijk, willen wij tenminste toetsbare categorieën krijgen. Dit offer aan de mathematische verwerking betekent enerzijds wel een vergroting van de kans op significante verbanden, hetgeen de interpretatie ongetwijfeld meer houvast geeft; anderzijds sluit het een vergroving van de gegevens in, waardoor een aantal nuances onzichtbaar zijn geworden, die wellicht niet van belang ontbloot zijn.

Wat betreft de *afhankelijke* gegevens het volgende. Wij beseffen dat het niet eenvoudig is onze keuze te verantwoorden. Immers, ongeweten hanteert de onderzoeker op grond van persoonlijke denkbeelden over de ouderdom en de oude mens criteria, die bij besturing van het interviewmateriaal selectief werken. Wij zijn ons van de onontkoombaarheid van onze perceptie bewust geweest. Dit besef heft de beperking ervan niet op. Wel heeft het er ons van weerhouden alle interviewmateriaal in de analyse te betrekken. Vooral gegevens, die diverse aspecten van de levensloop raken en door de perceptie van de bejaarde en zijn herinneringsvervalsing niet in overeenstemming met de werkelijkheid kunnen zijn, hebben wij buiten de analyse gelaten. Bij de keuze van de gegevens voor de analyse hebben verder de volgende overwegingen de doorslag gegeven.

Allereerst dienden wij de gegevens, die andere onderzoekers van het onderhavige thema in hun beschouwing hebben betrokken, ook zelf op te nemen in de analyse. Dit geldt tenminste voor die gegevens, die voor onze methode toegankelijk waren. Op de tweede plaats hoopten wij – zoals wij in hoofdstuk ii hebben uiteengezet – een zo volledig mogelijk beeld te verkrijgen van de situatie, waarin de bejaarde verkeert en een inzicht te verwerven in zijn ervarings- en belevingswereld. Uiteraard blijft dit een moeilijk te verwezenlijken ideaal. Wij hebben een poging gedaan het zoveel mogelijk te benaderen. De situatie van de bejaarde, waarvan uiteraard ook zijn gehele verleden leven deel uitmaakt, is een weerspiegeling van zijn belevings- en ervaringswereld. Hiervan uitgaande hebben wij ernaar gestreefd een zo volledig mogelijke informatie te destilleren uit het gesprek, juist over de omstandigheden waarin de bejaarde verkeert. Daarom verzamelden wij, respectievelijk destilleerden wij:

- een aantal *personalia* (sociaal milieu, opleidingsniveau, mate van doodservaring*, etc.);
- een groot aantal gegevens over de *sociale aspecten* van hun situatie (hun levensvorm, woonplaats van de kinderen, aanwezigheid van kleinkinderen, mate van vereenzaming, (voor bejaarden in weduwstaat) aantal jaren, dat huwelijkspartner overleden is, etc.);
- een aantal *meningen* van de *bejaarde* over de actuele, toekomstige en verleden omstandigheden (meningen over de gezondheid, de hedendaagse jeugd, hun eigen jeugdperiode, eventueel de pensionering, aard van voorbereiding op de dood, etc.);
- een aantal *beoordelingen* door de *interviewer* van de bejaarde en van zijn omstandigheden. (De belangrijkste hiervan zijn het bezighedenpatroon van de bejaarde, eventueel eenzaamheidsgevoelens, frequentie contact met eventuele kinderen, doelstelling of taakstelling, verhouding tussen echtelieden, mate van levensvolvoering**, frequentie van ouderdomskenmerken).

Het zal evident zijn, dat vele gegevens van de beide laatste categorieën dienden voor een juiste interpretatie van het objectief waarneembare.

Wij menen er op deze wijze in geslaagd te zijn tot het uiteenleggen van het interviewmateriaal in een aantal voldoende relevante factoren, die toch ook weer niet zozeer afhankelijk zijn van de perceptie van de onderzoeker, dat slechts bij deze factoren zou hebben kunnen ontdekken.

Nog op één punt moeten wij ingaan. Dit betreft de vraag, of wij de diverse factoren op een juiste wijze hebben geanalyseerd en gewaardeerd. Dat staat of valt met de waarde van de analysemethode. Daarvan hebben wij in het vorige hoofdstuk een duidelijk specimen gegeven bij het bepalen van de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Bij veel data is een dergelijke indringende identificatie met het interviewmateriaal overbodig. Of de kinderen in of buiten de stad wonen bijvoorbeeld is bij eerste mededeling duidelijk. Hoe de verhouding met hen is, is soms veel moeilijker uit het interview af te leiden. Bovendien kan er in die verhouding veel gemakkelijker en uiterlijk minder zichtbaar iets veranderen dan in de woonplaats. Een persoonlijke verstandhouding tussen bejaarde ouders en hun kinderen is nu eenmaal geen geografisch feit. Dit legt ons wel de verplichting op, dat wij de in de analyse te betrekken data ordenen overeenkomstig de mate van zekerheid (c.q. de toegankelijkheid voor controle), en dat wij bij de interpretatie voorzichtiger zijn naar gelang de zekerheid- of betrouwbaarheidsgraad van de gegevens.

* Voor een overzicht van de gegevens, die wij in de analyse hebben betrokken, hun subcategorieën en zo nodig hun betekenis en vaststelling verwijzen wij naar bijlage IV

** Het interviewmateriaal leende zich tot toepassing van de 'Life Satisfaction Rating', in de U.S.A. ontwikkeld door B. Neugarten, R. Havighurst en S. Tobin (1961). Hierop wordt nader ingegaan in het overzicht van de bij de analyse betrokken gegevens, vide bijlage IV

Zoals uit bovenstaand overzicht van de in de analyse te betrekken categorieën van gegevens blijkt, hebben wij te maken met:

- feiten (personalia en sociale aspecten van de omgeving);
- meningen van de bejaarde;
- beoordelingen door de interviewer.

Over 'feiten' bestaat geen twijfel. Verbanden tussen de drie onafhankelijke factoren en deze feiten kunnen wij derhalve als zeer betrouwbaar en zeker beschouwen.

Wat betreft de 'meningen' en 'beoordelingen door de interviewer' zijn wij uiteraard minder zeker. Hoewel het interview en vooral de kwalitatieve aspecten daarvan, zoals zij in hoofdstuk III zijn beschreven, een waarborg zijn voor de juistheid van de uitspraken van de bejaarden, kunnen wij aan hun meningen toch niet die graad van zekerheid toekennen, als wij kunnen doen aan de 'feiten'. Ditzelfde geldt, soms meer soms minder, bij beoordelingen (te verstaan in de zin van 'ratings') door de interviewer. Immers, de onderzoeker baseerde zijn beoordelingen vaak op niet controleerbare uitspraken van bejaarden. Hij leidde bijvoorbeeld uit wat de bejaarde hem vertelde af, welke zijn bezigheden waren en kwam op grond daarvan tot de vaststelling van zijn bezighedenpatroon. De kwalitatieve aard van deze beoordeling is een andere dan die van de verhouding of verstandhouding tussen de bejaarde echtelieden. Bij de laatste is de zienswijze en interpretatie van de onderzoeker zeer belangrijk, waardoor het gegeven als zodanig voorzichtiger gehanteerd dient te worden.

Wij kunnen derhalve concluderen, dat aan feiten die een significante samenhang vertonen met één der onafhankelijke factoren, meer waarde gehecht mag worden dan aan meningen of beoordelingen met een dergelijke samenhang. Het is moeilijk uit te maken of de zekerheidsgraad tussen beide laatste categorieën sterk uiteenloopt. Dit wordt bepaald, zoals uit de gegeven voorbeelden blijkt, door de betrouwbaarheidsgraad van de afzonderlijke gegevens.

De verwerking van de gegevens geschiedde als volgt. Eerst werden de diverse antwoorden per factor verzameld, en gecategoriseerd. Wanneer het aantal subcategorieën te groot bleek, werd de meest zinvolle reductie toegepast, zodat statistische toetsing relevant en mogelijk werd. Vervolgens werd elk van de drie onafhankelijke factoren (instelling ten opzichte van de eindigheid, vertrouwdheid met de eindigheid en instelling ten opzichte van en occupatie met de eindigheid) met alle andere uit het interview gedestilleerde afhankelijke data in verband gebracht en de χ^2 -waarde berekend. Deze verwerking* geschiedde elektronisch. Bij de verbanden, waarvan de p-waarde $p \leq .10$ was, werd tenslotte de correlatie berekend.

Uit bovenstaande beschrijving moge duidelijk blijken, dat de verwerking en analyse van de afhankelijke gegevens van een grovere aard is dan die betreffende de

* Voor het waardevolle advies en de hulp hierbij van drs. V. C. J. Welten zij wij hem zeer erkentelijk.

onafhankelijke data in hoofdstuk IV. De resultaten, die wij mogen verwachten, zijn derhalve dienovereenkomstig. Zij zeggen ons meer over categorieën bejaarden dan over individuele bejaarden, waarvoor in hoofdstuk IV wel plaats was.

§ 3. DE RESULTATEN VAN DE ANALYSE

Zoals blijkt uit bijlage II (p. 190) hebben wij 37 afhankelijke data in de analyse betrokken. Wij hebben deze factoren, zoals reeds werd besproken, in drie categorieën samengevat: namelijk personalia, meningen van de bejaarden en beoordelingen door de interviewer. De laatste en de eerste zijn nog in een tweetal subcategorieën onderverdeeld: namelijk in persoonlijke en in sociale factoren. Hieronder geven wij per categorie, eventueel per subcategorie, weer het aantal factoren, dat een significante χ^2 -waarde vertoonde met een der drie onafhankelijke factoren. Tussen haakjes geven wij daarbij aan hoeveel verbanden daarvan slechts een waarde van $.10 > p > .05$ bereikten. Bij de overige verbanden is de p -waarde steeds $p \leq .05$.

TABEL 9 - FREQUENTIE VAN SIGNIFICANTE SAMENHANG TUSSEN ONAFHANKELIJKE EN AFHANKELIJKE FACTOREN

Categorieën afhankelijke factoren	I Aantal factoren per categorie	2 Aantal significante verbanden bij:		
		Instelling t.o.v. de eindigheid	Vertrouwdheid met de eindigheid	Instelling t.o.v. en occupatie met de eindigheid
1. <i>Personalia</i>				
a. Persoonlijke gegevens	8	4 (2)	5 (2)	2 (1)
b. Sociale gegevens	5	2 (1)	2	2 (2)
2. <i>Meningen van bejaarden</i>	10	1	1	—
3. <i>Beoordelingen door interviewer</i>				
a. Persoonlijke gegevens	7	3	3 (1)	—
b. Sociale gegevens	7	1 (1)	3 (2)	2 (1)
Totaal	37	11 (4)	14 (5)	6 (4)

Uit deze tabel blijkt het volgende:

- De uit het interview afgeleide gegevens zijn goed verdeeld over de drie categorieën.
- Bij de onafhankelijke factor 'vertrouwdheid met de eindigheid' komen de meeste significante verbanden voor. Daarop volgt de instelling ten opzichte van de

eindigheid. Bij occupatie en instelling samen zijn de significante verbanden schaars.

- De grootste significante samenhang blijkt te bestaan bij de categorie 'personalialia', persoonlijke gegevens, dat zijn in ons geval de data die men gewoonlijk de personalialia noemt.
- Bij de beide subcategorien van de beoordelingen door de interviewer is het aantal significante verbanden even groot. Alleen blijkt het aantal verbanden, waarvan de p-waarde $.10 > p > .05$ is, bij de subcategorie 'sociale gegevens' vier maal zo groot als dat bij persoonlijke gegevens.
- Daar tenslotte het aantal significante verbanden bij 'meningen van bejaarden' zeer klein is, kunnen wij voorlopig concluderen, dat de onafhankelijke factoren vooral samenhangen met persoonlijke gegevens van bejaarden.

In tabel 10 kunnen wij lezen welke afhankelijke factoren een significante samenhang vertonen met de drie onafhankelijke factoren. Behalve de p-waarde geven wij ook de correlatiehoogte aan (de τ van Kendall).

Uit tabel 10 blijkt, dat slechts twee *afhankelijke* factoren een significante samenhang vertonen met alle drie *onafhankelijke* factoren. Deze twee zijn de leeftijd en de mate van doodservaring. In beide gevallen is de p-waarde eenmaal slechts $.10 > p > .05$. Per onafhankelijke factor verschilt de samenhang met de onderzochte afhankelijke gegevens zoveel, dat een beschrijving van deze samenhang per factor de voorkeur verdient.

De aard van de samenhang per factor hebben wij geïnterpreteerd vanuit de subgroepen, die significant afwijken van de totaalverdeling bij die factor, en in het hiernavolgende ook dienovereenkomstig aangegeven.

Bij de onafhankelijke factor '*instelling ten opzichte van de eindigheid*' vonden wij de volgende verbanden:

1. Met het klimmen der jaren aanvaarden en berusten de bejaarden vaker; naar mate zij jonger zijn negeren, vluchten en ontwijken zij meer.
2. Bejaarden met een grote mate van doodservaring aanvaarden of berusten vaak.
3. Bejaarden met een positieve opvatting over de voorbereiding op het sterven, aanvaarden en berusten vaak.
4. Zijn de bezigheden 'bestaansbehoeften' kleiner in aantal, dan aanvaarden en berusten de bejaarden dikwijls.
5. Mannen aanvaarden of berusten vaker dan vrouwen.
6. Weduwnaren aanvaarden dikwijls, gehuwde vrouwelijke bejaarden vluchten en negeren vaak; weduwen vluchten en negeren zelden.
7. Wonen de kinderen elders, dan aanvaarden of berusten de bejaarden zelden en ontwijken zij vaak.
8. Verblijft de bejaarde in een vertrouwd sociaal milieu (samenlevingsvorm),

TABEL 10 – DE AFHANKELIJKE FACTOREN EN HUN SAMENHANG MET EEN OF MEERDERE ONAFHANKELIJKE FACTOREN, DE P-WAARDE EN DE CORRELATIE-HOOGTE (τ VAN KENDALL)

Afhankelijke factoren	Onafhankelijke factoren					
	Instelling t o.v. eindigheid		Vertrouwdheid met eindigheid		Instelling en occupatie	
	p-waarde	τ	p-waarde	τ	p-waarde	τ
<i>Personalia</i>						
a. 1. Geslacht	.05	.25	.10	.18	—	—
2. Burgerlyke staat. ♂	—	—	.10	-.22	—	—
3. Burgerlyke staat: ♀	.10	-.27	.02	-.35	—	—
4. Leeftijd	.01	-.35	.02	-.24	.10	-.21
5. Mate van doodservaring	.10	.21	.05	.23	.05	.20
b. 6. Samenlevingsvorm	.05	.22	.01	.18	—	—
7. Woonplaats kinderen	.10	.22	.01	.24	—	—
8. Hebben van kleinkinderen	—	—	—	—	.10	.20
9. Aantal jaren huwelijkspartner dood	—	—	—	—	.10	.06
<i>Meningen</i>						
10. Voorbereiding op dood	.01	.35	.01	.34	—	—
<i>Beoordelingen</i>						
a. 11. Frequentie ouderdomskenmerken	—	—	.10	.27	—	—
12. Bezigheden: 'bestaansbehoeften'	.05	-.21	—	—	—	—
13. Bezigheden: 'hefhebberjen'	—	—	.05	.18	—	—
14. Rating: 'Levensvoldoening'	.05	.17	.02	.21	—	—
b. 15. Frequentie: noden	.05	.20	—	—	.05	.22
16. Frequentie: sociale noden	.10	.23	.05	.21	—	—
17. Bezigheden: 'sociale contacten'	—	—	.10	.15	.10	.21
18. Frequentie: contact met kinderen	—	—	.10	.17	—	—

dan vlucht en negeert hij zelden. Maar woont hij/zij alleen met de echtgeno(o)t(e), dan vluchten of negeren de bejaarden dikwijls.

9. Bejaarden zonder 'levensvoldoening' vluchten en negeren vaak.
10. Bejaarden, gekarakteriseerd door één of meer noden, vluchten en negeren vaak.
11. Bejaarden met twee of meer 'sociale' noden vluchten en negeren vaak.

Bij de onafhankelijke factor '*vertrouwdheid met de eindigheid*' vonden wij de volgende verbanden:

1. Hoe ouder de bejaarden zijn, des te vaker zijn zij vertrouwd met de eindigheid; hoe jonger, des te vaker is de eindigheid hun vreemd.
  2. Bejaarden met een positieve opvatting over de voorbereiding op het sterven, zijn vaak vertrouwd met de eindigheid. Is hun mening negatief, dan zijn zij zelden vertrouwd met de eindigheid.
  3. Weduwnaren zijn meer vertrouwd met de eindigheid dan gehuwde mannen. Dit geldt ook voor weduwen in vergelijking met gehuwde vrouwen. Deze laatsten zijn zelden vertrouwd met de eindigheid.
  4. Bejaarden met een grote mate van doodservaring zijn vertrouwd met de eindigheid. Bejaarden met een geringe mate van doodservaring ontwijken de eindigheid meer.
  5. Bejaarden die alleen wonen, ontwijken de eindigheid vaak. Wanneer zij alleen met hun/haar echtgeno(o)t(e) wonen, is de eindigheid hun/haar vaak vreemd.
  6. Bejaarde vrouwen ontwijken meer dan bejaarde mannen; voor haar blijft de eindigheid vaak vreemd.
  7. Bejaarden, die een middelmatig of weinig regelmatig contact onderhouden met hun kinderen, ontwijken de eindigheid dikwijls.
  8. Wanneer hun kinderen 'elders' wonen, ontwijken de bejaarden vaak de eindigheid of is zij hun vreemd.
  9. Nemen de bezigheden 'liefhebberijen' af, dan is de eindigheid hen vaak vreemd. Nemen de bezigheden 'liefhebberijen' toe, dan ontwijken de bejaarden des te frequenter.
  10. Nemen de bezigheden 'sociale contacten' toe, dan ontwijken de bejaarden dikwijls. Nemen deze bezigheden af, dan zijn de bejaarden er minder vertrouwd mee.
  11. Neemt het aantal 'sociale' noden toe, dan neemt de vertrouwdheid met de eindigheid af en het ontwijken toe.
  12. Bejaarden met een groot aantal ouderdomskenmerken zijn zelden vertrouwd met de eindigheid.
  13. Bejaarden zonder 'levensvoldoening' zijn zelden vertrouwd met de eindigheid.
- Bij de onafhankelijke factor *instelling ten opzichte van en occupatie met de eindigheid* vonden wij de volgende verbanden:

TABEL II - INTERCORRELATIES VAN DE AFHANKELIJKE FACTOREN, DIE SIGNIFICANT

Factoren	1	2	3	4
1. Geslacht	●			
2. Burgerlijke staat: ♂	-	●		
3. Burgerlijke staat: ♀	-	-	●	
4. Leeftijd	-	.28 ^a	.45 ^a	●
5. Mate van doodservaring	-	-.56 ^a	-.46 ^a	-.18 ^a
6. Samenlevingsvorm	.17 ^b	-.42 ^a	-	-.15 ^b
7. Woonplaats kinderen	-	-.29 ^a	-.42 ^a	-
8. Voorbereiding op dood	-	-	-	-
9. Bezigheden Bestaansbehoeften	-.26 ^a	-	.31 ^a	.20 ^a
10. Bezigheden Liefhebberijen	-	.27 ^a	-	-
11. Rating 'Levensvoldoening'	-	-	-	-
12. Frequentie noden	-	-.22 ^a	-	-
13. Frequentie soc. noden	-	-	-	-

N.B. ^a betekent $p \leq .05$; ^b betekent $p \leq .10$; - betekent: correlatie is niet significant.

1. Met het klimmen der jaren confronteert de bejaarde zich met de eindigheid. Hoe jonger hij is, des te minder.
2. Bejaarden met een grote mate van doodservaring confronteren of confronteerden zich vaak met de eindigheid.
3. Nemen de bezigheden 'sociale contacten' toe, dan vond en vindt frequenter confrontatie met de eindigheid plaats. Naarmate deze contacten minder zijn, vindt ook minder confrontatie plaats.
4. Bij weduwen en weduwnaren, van wie de echtgeno(o)t(e) 5 tot 10 jaar geleden is overleden, komt relatief weinig confrontatie met de eindigheid voor.
5. Bejaarden met 'noden' confronteren zich weinig met de eindigheid.
6. Bejaarden zonder kleinkinderen confronteren zich relatief zelden met de eindigheid.

Voor een verantwoorde interpretatie van bovenstaande verbanden is kennis noodzakelijk van de onderlinge samenhang van de afhankelijke factoren, die met de drie onafhankelijke factoren samenhangen. De desbetreffende correlaties worden in tabel II weergegeven. Hierbij moeten wij nog twee opmerkingen maken.

Afhankelijke factoren, waarvan de p -waarde, wat betreft de samenhang met de drie onafhankelijke factoren, nergens gelijk aan of groter dan $p \leq .05$ was, hebben wij buiten beschouwing gelaten. Verder geven wij in tabel 12 alleen de significante correlaties weer ($p \leq .10$).

Uit tabel 11 blijkt, dat de meeste significante correlaties niet boven .30 uitkomen. Dit geldt niet voor 8 van de 30 significante verbanden; 6 van deze 8 betreffen steeds

p < .05) SAMENHANGEN MET DE ONAFHANKELIJKE FACTOREN

5	6	7	8	9	10	11	12	13
•								
-	•							
.31 ^a	.25 ^a	•						
-	.20 ^a	-	•					
-.18 ^a	-.27 ^a	-.17 ^b	-	•				
-	-	-	-	-	•			
-.23 ^a	-	-	.18 ^b	.23 ^a	.23 ^a	•		
-	-	-	-	-	-	.26 ^a	•	
-	.39 ^a	.25 ^a	.18 ^a	-	-	.26 ^a	-	•

een significante relatie tussen de burgerlijke staat van bejaarde vrouwen of mannen en een andere afhankelijke factor. De variantie, die door de meeste correlaties wordt gedekt, is derhalve gering, en biedt weinig houvast bij de interpretatie van de geconstateerde verbanden van tabellen 10 en 11. Daarom hebben wij nog tot de volgende analyse besloten.

Met behulp van tabel 10 en de omschrijving van de aard van de significante verbanden zijn wij in staat een lijst op te stellen van factoren, die aanvaarding of berusting zouden bevorderen, en factoren, die vlucht en negatie bevorderen. Daarna zijn wij per bejaarde van de groep, die de eindigheid heeft aanvaard of er in berust, nagegaan, hoeveel factoren bij hem voorkomen, die de aanvaarding of berusting bevorderen en van welke aard deze factoren zijn. Dit hebben wij op dezelfde manier gedaan bij iedere bejaarde, die tot de categorie van het ontwijken wordt gerekend, vervolgens voor iedere bejaarde die vlucht of negeert.

Een zelfde analyse werd verricht met betrekking tot de twee andere onafhankelijke factoren. Door deze analyse zijn wij de factoren op het spoor gekomen, die voor de instelling ten opzichte van de eindigheid, voor de vertrouwdheid met de eindigheid en voor de occupatie met de eindigheid fundamenteel zijn.

Met behulp van deze analyseuitkomsten en van de correlaties uit de tabellen 10 en 11 kunnen wij nu de relatie tussen de onafhankelijke en de afhankelijke factoren in dit onderzoek interpreteren. Door deze veelzijdige exploratie van het materiaal, nu eens per groep, dan per individu, kunnen wij ervan verzekerd zijn, dat de meest relevante data in het materiaal ook ontdekt zijn en in de verwerking zijn betrokken.

§ 4. INTERPRETATIE VAN DE RESULTATEN

Ter wille van de duidelijkheid zullen wij de resultaten, bij elke onafhankelijke factor geconstateerd, afzonderlijk behandelen. Daarna zullen wij de resultaten bij de drie onafhankelijke factoren met elkaar vergelijken.

a. De samenhang met de instelling ten opzichte van de eindigheid

Op basis van de resultaten, weergegeven in de tabellen 10 en 11, kunnen wij de samenhang met een *instelling van aanvaarding of berusting* aldus omschrijven.

Aanvaarding en berusting blijken vooral samen te hangen met een positieve opvatting ten aanzien van het sterven en de voorbereiding daarop en met een hoge leeftijd, en wat daarmee gewoonlijk gepaard gaat (zoals weduwstaat, weinig bezigheden 'bestaansbehoeften', een grote mate van doodservaring en samenwonen met verwouwen).

Bij de analyse van aanvaarding en berusting bevorderende factoren, die wij per bejaarde hebben verricht, troffen wij uiteraard dezelfde factoren aan. Alleen bleek daarbij dat als meest fundamentele gegeven dient aangemerkt te worden een positieve opvatting ten aanzien van het sterven en de voorbereiding daarop. Dan volgen een hoge leeftijd, een sociaal gunstige samenlevingsvorm en weinig bezigheden 'bestaansbehoeften'. Indien het aantal factoren, dat aanvaarding en berusting bevordert, toeneemt, kan de factor – een grote mate van doodservaring – de positieve opvatting ten aanzien van het sterven etc. vervangen. Het is merkwaardig – zo blijkt ook uit tabel 12 – dat deze beide factoren niet significant met elkaar samenhangen.

Wat betekent echter deze samenhang? Hoewel het hachelijk is, zoveel verschillende verbanden in één conclusie te interpreteren, zullen we het toch proberen.

Steekhoudend voor *aanvaarding en berusting* zijn de *persoonlijke kijk van de bejaarde op het sterven, de omstandigheid (een hoge leeftijd) en de gelegenheid om zich deze te verwerven* (weinig bezigheden 'bestaansbehoeften'), *weinig zorgen voor het dagelijkse bestaan* (weinig bezigheden 'bestaansbehoeften') en *een sociaal-aangename omgeving* (samenwonen met verwouwen). Behalve distantie is er dus een persoonlijke stellingname vereist, waarbij het de vraag is of de sociaal aangename omstandigheden gevolg of oorzaak zijn. Inderdaad moeten wij het laatste niet voor onmogelijk houden. In aangename, zorgenvrije omstandigheden is het (toekomstig) onaangename gemakkelijker te aanvaarden. Het is minder aannemelijk, dat aanvaarding of berusting een aangename sociale omgeving schept. Wel is het denkbaar, dat een bejaarde, die vrede neemt met de eindigheid van het bestaan, rustgevend en daardoor gezocht gezelschap is. Toch geloven wij niet, dat dit vaak zal voorkomen. Eerder nemen we aan, dat de bejaarde, die zijn gehele leven reeds sociaal in tel was, het leven (met zijn eindigheid) neemt zoals het komt en in de ouderdom sociaal in tel blijft en de eindig-

heid niet scherp behoeft te beseffen om haar te aanvaarden of er in te berusten.

Wel is aannemelijk op grond van bovengenoemde distantie, die wellicht innig samenhangt met of gevolg is van een definitieve stellingname ten opzichte van de eindigheid, dat een nieuwe verhouding met het bestaan tot stand komt, die op zijn beurt vraagt om een nieuwe zingeving. Dit hernieuwde engagement – zoals wij het graag zouden willen noemen – blijkt uit het feit, dat de meeste bejaarden die aanvaarden en berusten, zich nog goed in het bestaan thuisvoelen. De nieuwe zingeving komt tot uiting in hun dankbaarheid voor het leven, dat zij nu nog kunnen beleven.

Vlucht voor en negatie van de eindigheid hangen vooral samen met een jonge leeftijd en met wat daarmee gepaard kan gaan (zoals gehuwd zijn; vooral bij vrouwen), alleen wonen met de huwelijkspartner), met ongunstige omgevings- en sociale factoren (zoals 1 of meer noden, 2 of meer sociale noden en de omstandigheid, dat de kinderen 'elders' wonen) en met een lage levensvoldoeningsscore.

Bij de analyse per bejaarde treden vooral de sociale factoren, in het bijzonder een sociaal beperkte samenlevingsvorm op de voorgrond.

De voorzichtige conclusie luidt aldus: *vlucht en negatie zijn eigen aan bejaarden, die in sociaal opzicht niet begaafd zijn of door omstandigheden* (bijv. de huwelijkspartner) *niet in de gelegenheid zijn tot een sociaal-aangename leefrant en het derhalve ook niet uitlokken, en die tevens niet voldaan zijn over hun leven.* Het verband met de leeftijd dient meer beschouwd te worden in termen van ervaringen, die met de leeftijd samenhangen, zoals confrontatie met de eindigheid en mate van doodservaring. De vlucht- en negatie-instelling wordt dus gekenmerkt door een groot aantal negatieve symptomen, die ieder voor zich als een ingang kunnen worden opgevat tot het verstaan van deze instelling. Hoogstwaarschijnlijk hebben wij hier te maken met dat type mensen, dat in het leven niet gemakkelijk zijn weg vindt en dat door zijn houding vaak meer moeilijkheden oproept dan er genoeg aan beleeft. Het bestaan zelf komt erdoor in een ongunstig daglicht te staan; aanvaarding is zo goed als uitgesloten. Zij vinden voor hun negatieve stemming voedsel in hun illusoire hoop op het onmogelijke. Het einde wordt dan ook beschouwd als een bedreiging voor de realisatie daarvan. Zij kunnen zichzelf niet loslaten.

Een instelling van *ontwijken* tenslotte blijkt vooral samen te hangen met een jonge leeftijd en komt vaak voor bij bejaarden wier kinderen elders wonen. De eerste factor wijst dus eveneens op een mogelijk tekort aan ervaring, het tweede op het missen van de mogelijkheid tot een vertrouwelijke dialoog. Het is echter ook denkbaar, dat de betreffende bejaarden nog zo jong zijn, dat de kinderen zich nog niet verplicht voelen om hun bejaarde ouder op te nemen in hun huis of om bij hem te gaan inwonen. De analyse per bejaarde wijst echter uit, dat aan de leeftijd het zwaarste gewicht moet worden toegekend en dus waarschijnlijk ook aan al die factoren, die met de leeftijd samenhangen. Zoals wij in het vorige hoofdstuk reeds hebben opgemerkt, behoren de bejaarden die ontwijken, tot de meest dynamische groep. Daar

hebben wij er reeds op gewezen, dat een van de kenmerkende trekken van ontwijken is een zekere mate van bewuste confrontatie met de eindigheid. Men ontwijkt immers alleen op grond van een weerstand die men ontmoet. Het vermoeden is derhalve gerechtvaardigd, dat de problematiek van de eindigheid zich voor deze categorie bejaarden scherp stelt, zodat ontwijken een begrijpelijk antwoord is. Voorzover ontwijken confrontatie met de eindigheid inhoudt, sluit het erkenning van de eindigheid in, al is het slechts een negatieve.

b. De samenhang met vertrouwdheid met de eindigheid

Vertrouwdheid met de eindigheid komt vooral voor bij bejaarden die in weduwstaat verkeren en op leeftijd zijn, en die óf een positieve opvatting ten aanzien van het sterven hebben óf gekenmerkt worden door een grote mate van doodservaring, en die verder in sociaal-aangename omstandigheden verkeren (zoals het samenwonen met vertrouwden, en de kinderen in hun nabijheid hebben), terwijl zij talrijke bezigheden hebben in de vorm van liefhebberijen en 'sociale contacten', waardoor hun leven geen 'sociale' nood kent.

Bij de analyse per bejaarde verricht, blijkt het aantal factoren, dat op de voorgrond treedt, geringer. Opvallend zijn op de eerste plaats de hoge leeftijd en de afwezigheid van 'sociale noden' en verder óf een positieve opvatting ten aanzien van het sterven óf een grote mate van doodservaring.

De voorzichtige conclusie luidt op grond van deze verbanden aldus: *doordat de bejaarde zich of de eindigheid en daarin ook het uiterste einde, namelijk het sterven, heeft gerealiseerd of een grote mate van doodservaring heeft (bijv. bij bejaarden in weduwstaat), is de eindigheid voor hem geen probleem meer en is zij hem vertrouwd. Dit geeft hem de rust om in gevarieerde, sociaal-rijke omstandigheden te verkeren en zich met allerlei bezig te houden.* Het meest merkwaardige van deze samenhang is, dat behalve een persoonlijke identificatie met de eindigheid een rijk patroon van sociale bezigheden en contacten bestaat. De verklaring die wij hebben gegeven bij de conclusie betreffende de samenhang met een instelling van aanvaarding en berusting, namelijk dat van een hernieuwd engagement in distantie zou kunnen worden gesproken, zou hier reeds ondersteund en geïllustreerd worden. De vele contacten zouden het hernieuwde engagement slechts bevestigen. Dit houdt dus in, dat een positieve ouderdomsbeleving geenszins een sociale inactiviteit behoeft te betekenen, maar dat juist in de succesvolle ouderdom op de sociale relaties meer nadruk komt te liggen dan in vroegere levensfasen.

Behalve deze interpretatie bestaat, eventueel in nauwe samenhang met de zojuist geëxpliciteerde, de mogelijkheid van een andere verklaringswijze. De sociaal-rijke omstandigheden zijn wellicht evenals de vertrouwdheid met de eindigheid uitingen van een meer fundamentele factor; namelijk van die factor, die het de bejaarde niet

zo moeilijk maakt om zich met de eindigheid te verstaan en haar zonder veel problematiek te aanvaarden. Hierdoor zou de bejaarde de indruk wekken vertrouwd te zijn met de eindigheid. De vraag blijft dus: indien deze vertrouwde sociale bestaansbedding plotseling weg zou vallen, zou de bejaarde die de eindigheid aanvaardt dan ook gaan wankelen, of is de zingeving dan zo sterk, dat de aanvaardende instelling nog wordt verdiept?

Bejaarden die niet vertrouwd zijn met de eindigheid ontvluchten het sterven en sterven daarom liever plotseling en onverwachts; verder komt het vooral voor bij gehuwde vrouwelijke bejaarden, die nog jong zijn en die alleen met haat echtgenoot wonen en wier kinderen elders wonen; en bij bejaarden, die relatief veel ouderdomskenmerken hebben, waardoor zij wellicht ook minder voldaan zijn over de huidige toestand; dat kan er tevens de reden van zijn, dat zij weinig liefhebberijen hebben, terwijl de invloed ook omgekeerd kan zijn.

Uit deze opsomming van de samenhang blijkt reeds duidelijk dat wij hier waarschijnlijk met verschillende kleinere groepjes van bejaarden te maken hebben, die samen de groep vormen die niet-vertrouwd is met de eindigheid. Bij de analyse per bejaarde blijkt dat ook. Er komen bejaarden voor, die door de vele ouderdomskenmerken beperkt worden in hun expansieve wensen en daardoor weinig te doen hebben. Er zijn er, die daar vrede mee hebben; anderen daarentegen zijn daardoor onvoldaan. Een derde categorie verkeert in sociaal beperkte omstandigheden, terwijl zij weinig bezigheden heeft. Het schrale engagement gaat gepaard met levensonvoldaanheid of met afkeer van voorbereiding op het sterven. En tenslotte is er een groep, bij wie de meeste van deze minder gunstige omstandigheden tegelijk voorkomen en die aan de bejaarde weinig gelegenheid geven open te staan voor het einde.

Hoewel in het bovenstaande reeds interpretatieve opmerkingen zijn gemaakt, kunnen wij het geheel van de samenhang wellicht aldus samenvatten: *niet-vertrouwd-zijn met de eindigheid houdt verband met een onge vuld bestaan (sociaal te beperkte samenlevingsvorm, weinig bezigheden 'sociale contacten', weinig bezigheden 'liefhebberijen'), dat ook mede bepaald wordt door de beperkte mogelijkheden, die de bejaarde gelaten zijn (namelijk ten gevolge van de talrijke ouderdomskenmerken, die echter op hun beurt ook gevolg kunnen zijn van het onge vulde bestaan). Tevens hangt het onge vulde bestaan samen met het feit, dat de bejaarde niet van zins is een open oog te hebben voor het sterven. De situatie, waarin hij verkeert, brengt derhalve onvoldaanheid mee.*

Hier imponeert in tegenstelling tot de samenhang bij vertrouwdheid met de eindigheid, het gebrekkige en weinig voldoende gevende engagement, dat in de schrale sociale en andere bezigheden zijn uitdrukking vindt. Wij hebben reeds gewezen op het beperkte levensengagement bij een subgroep van deze categorie. Dit kan duiden op vrees en terughoudendheid, waardoor geen reële dialoog met de

omgeving tot stand komt en waardoor het individuele bestaan van deze bejaarden zich ook niet in de ware gedaante kan tonen. Met andere woorden: zij hebben nooit zichzelf kunnen zijn en hun beeld van de werkelijkheid blijft dientengevolge gebrekkig. Tevens wordt dan begrijpelijk dat het leven niet als zinvol wordt ervaren en dus evenmin de eindigheid. Vertrouwdheid met de eindigheid zou derhalve kunnen wijzen op realiteitszin en levendig contact met de realiteit, waardoor de bejaarde voldaan raakt. Ontbreken van voldoende realiteitszin zou met het tegenovergestelde gepaard gaan: een gebrek aan vertrouwdheid met de eindigheid, wat als gevolg opgevat moet worden van onvoldaanheid met het bestaan over het algemeen.

Bejaarden die de eindigheid *ontwijken*, zijn te kenmerken door hun gevarieerd bezighedenpatroon (talrijke liefhebberijen en talrijke 'sociale contacten'), hoewel zij weinig intensieve noch regelmatige contacten onderhouden met hun kinderen, die elders wonen. Zij komen meer voor bij jonge, gehuwde bejaarden, ook meer bij vrouwen dan bij mannen en hebben – gezien hun leeftijd is dat heel begrijpelijk – ook weinig doodservaring. Wat de sociale contacten betreft, vertonen deze ontwijkende bejaarden overeenkomst met bejaarden, die vertrouwd zijn met de eindigheid. Alleen bestaat er dit verschil, dat de laatsten tevens nauwe contacten onderhouden met hun kinderen. Dit verschil kan zo veel en zo weinig betekenen, dat wij het laten bij de constatering ervan. De voorzichtige conclusie, die ook op grond van de analyse per bejaarde kan worden geformuleerd, zou aldus kunnen luiden:

bejaarden die nog jong zijn en gehuwd, gaan op in talrijke liefhebberijen en bezigheden en zijn dus nog niet toe aan de vraag van de eindigheid, of zijn er mee bezig, zonder reeds definitief stelling genomen te hebben. Daartoe dwingen hun gevarieerde bezigheden ook (nog) niet. Deze kunnen echter ook als uitwijkmogelijkheden worden beschouwd. Vooral op dit laatste willen wij wijzen. Dit ontwijken van de eindigheid in al wat het leven maar geeft aan boeiende zaken, wijst op engagement. Dit engagement zal de eindigheid niet onberoerd kunnen laten; alleen is ontwijken (nog) mogelijk. Ontwijken zou derhalve wel eens uiting kunnen zijn van een doorleefde problematiek die, eenmaal verwerkt, de bejaarde zeer vertrouwd kan maken met de eindigheid.

c. De samenhang met occupatie met de eindigheid

Occupatie (of verleden occupatie) met de eindigheid wordt vooral aangetroffen bij bejaarden met een grote mate van doodservaring, met een hoge leeftijd en bij bejaarden met talrijke bezigheden in de vorm van 'sociale contacten'.

Uit de analyse per bejaarde blijkt, dat de hoge leeftijd de belangrijkste factor is, vervolgens bezigheden 'sociale contacten' en op de derde plaats de mate van doodservaring. Spreken de eerste en derde factor voor zich, dat bezigheden 'sociale contacten' de occupatie met de eindigheid bevorderen of een gevolg daarvan zouden zijn, is niet terstond in te zien. Met een conclusie zullen wij ook wachten, totdat

wij hebben beschreven, met welke factoren het ontbreken of het hebben van een slechts vage occupatie samengaan.

Ontbreken van occupatie met de eindigheid komt vooral voor bij bejaarden, die in gebrekkige omstandigheden (noden) leven, jong zijn, 4 tot 10 jaar weduwe of weduwnaar zijn, terwijl zij noch kleinkinderen noch talrijke bezigheden van de categorie 'sociale contacten' hebben.

Bij de analyse per bejaarde blijkt, dat vooral de jonge leeftijd op de voorgrond treedt, gevolgd door sociale factoren (het ontbreken van kleinkinderen en weinig bezigheden 'sociale contacten'), terwijl dan de andere factoren volgen.

Wanneer wij op grond van deze beide reeksen verbanden een algemene conclusie te formuleren, die tevens een interpretatie wil zijn, kunnen wij zeggen, dat *occupatie of verleden occupatie nauw verbonden is met de leeftijd, en met wat daarmee samenhangt* (mate van doodservaring bijvoorbeeld) *en met bezigheden, die in het sociale vlak liggen. Ontbreken deze laatste in combinatie met een jonge leeftijd, dan komt weinig occupatie voor.* Het is nu de vraag, wat deze sociale factoren betekenen. Zij kunnen gevolg zijn van de occupatie, maar zij kunnen ook daartoe stimuleren. In dat laatste geval kunnen zij uiting zijn van de gerichtheid van de bejaarde op de ander, een gerichtheid die onder meer kan meebrengen, dat de bejaarde bijvoorbeeld door zijn kleinkinderen zijn eigen eindigheid gewaarwordt. Zijn kleinkinderen openen niet alleen zijn geheugen voor een blik in zijn eigen jeugd, maar kunnen eveneens het besef wekken, dat hij niet meer jong is en het einde nabij. Een bejaarde alléén zou dus niet zo gemakkelijk op de eindigheid komen, terwijl het ook mogelijk is, dat de gebrekkige omstandigheden (de noden) hem van een dergelijke confrontatie verwijderd houden. Wij wijzen hier ook op de achtergrond, die wij vermoedenderwijs ook hebben geformuleerd bij de conclusies van de twee andere onafhankelijke factoren. Waarschijnlijk worden allen, die zich niet confronteren, gekenmerkt door een gebondenheid aan het concrete bestaan: ofwel doordat de omstandigheden ongunstig zijn, of omdat de bejaarde nog zo sterk aan het leven vastzit, dat hij het bestaan en daarmee ook zichzelf nog niet kan loslaten. Confrontatie met de eindigheid immers houdt in dat men ervan doordrongen wordt, dat men er ooit niet meer zal zijn. In de occupatie kan dus een moedige houding verdisconteerd zijn van iemand, in casu de bejaarde, die de eindigheid in de ogen durft te zien.

Wanneer wij de geconstateerde verbanden en de daaruit getrokken conclusies overzien, valt het ons op, dat vooral drie aspecten van de bejaarden in nauwe relaties staan met de drie onafhankelijke factoren. Deze drie zijn:

- de leeftijd,
- de individuele instelling ten opzichte van het sterven,
- de sociale kwaliteiten van de omgeving en de sociale contacten.

Het is vooral daarvan afhankelijk, hoe de bejaarde zich voelt en of hij voldaan is

over zijn bestaan. Over deze onderlinge relatie, evenals over de verbanden waarop wij in de voorzichtig gestelde conclusies wijzen, zou nader onderzoek ons meer kunnen leren.

Voorlopig wijzen bovenstaande kernfactoren er op, dat behalve de leeftijd de persoonlijke opvatting ten opzichte van het sterven van doorslaggevend gewicht kan zijn voor de instelling ten opzichte van en de vertrouwdheid met de eindigheid. Wij wijzen er op, dat uit tabel II blijkt, dat leeftijd en aard van voorbereiding op het sterven niet significant met elkaar samenhangen. Zij kunnen dus als onafhankelijk van elkaar beschouwd worden. Ook de samenlevingsvorm correleert slechts -0.15 met de leeftijd, terwijl de frequentie van de sociale noden noch de woonplaats van de kinderen correleren met leeftijd. Wel hangen samenlevingsvorm en frequentie sociale noden significant samen met de aard van voorbereiding op het sterven, hoewel deze correlaties laag zijn en slechts 15% van de variantie dekken.

Wij hebben hier dus te maken met drie bijna geheel los van elkaar staande factoren. Een 'positieve' combinatie tekent de bejaarde, die aanvaardt en vertrouwd is met de eindigheid, en zich er derhalve mee heeft geoccupeerd. Een 'negatieve' combinatie tekent de bejaarde die vlucht, voor wie het einde vreemd is en die zich slechts vaag of geheel niet bewust inlaat met de eindigheid. De vraag van oorzaak en gevolg zullen wij hier buiten beschouwing laten. Daarvoor is het aantal factoren, dat in de analyse is betrokken, nog te gering en is de analyse niet diepgaand genoeg geweest. Wel neigen wij er toe de persoonlijkheid van de bejaarde zelf zwaar te laten wegen. Hij percipieert de eindigheid en het sterven op zijn eigen wijze; ongetwijfeld zal hij ook in zijn naaste omgeving als sympathiek of als zonderling worden beschouwd. In het eerste geval zal hij talrijke sociale contacten hebben, die hijzelf onderhoudt, maar ook zal men hem om zijn sociale kwaliteiten appreciëren. In het laatste geval wordt hij echter gemakkelijker alleen gelaten, wat een engagement niet stimuleert, ook niet het engagement met de eindigheid van het bestaan. Hoogstwaarschijnlijk raken wij hier aan de belangrijkste onderscheiding, namelijk die tussen levensmoed en levensangst.

Wij hebben bij de conclusie betreffende de bejaarden voor wie de eindigheid vreemd blijft, reeds gewezen op het mogelijk samengaan van een beperkt of een schraal engagement, vrees en terughoudendheid, die een open dialoog met de omgeving en de eigen bestaanservaring verhinderen. Uiteraard zijn hier tal van varianten denkbaar, die onder meer door de omstandigheden worden bepaald. Het tegendeel geldt voor bejaarden met levensmoed. Bij hen heeft engagement op de voorgrond gestaan, zodat ook reeds tijdig confrontatie met de eindigheid heeft plaatsgevonden. De andere verhouding, die dat meebrengt ten opzichte van het bestaande, geeft aan hun engagement een nieuwe dimensie: het wordt nu engagement in distantie, waardoor ook een nieuwe zingeving van het bestaan mogelijk wordt. Wij kunnen levensmoed dus opvatten als een tendens tot engagement, en als

een conditie voor zingeving van het bestaan; levensangst als een tendens tot onzekerheid en terughoudendheid, die het engagement verenigen en daardoor ook de mogelijkheid van een confrontatie met de eindigheid zeer beperken. Behoefte aan zingeving komt hierbij niet op, wel bestaat er een gevoel van onvoldaanheid.

Bij een andere visie op het geheel van de gevonden verbanden zou men ongetwijfeld ook de categorieën van geestelijk gezond en geestelijk ongezond kunnen hanteren. De geestelijk gezonde bejaarden zouden tot aanvaarding komen, de geestelijk ongezonden zouden geen weg met de eindigheid weten en eerder vluchten. Wel willen wij bij deze categorieën de opmerking maken, dat ons inziens een onontkoombare eis is voor het bereiken van een fundamentele aanvaarding, dat de bejaarde minstens tijdelijk – soms ook wat zijn geestelijke gezondheid betreft – wankelt en ontwijkt voor de problematiek van de eindigheid.

Aan het slot van hoofdstuk iv, § 3, spraken wij over de mogelijkheid dat de verschillende instellingsvarianten elkaar in de tijd opvolgen. Dit zou ook moeten opgaan voor de verschillende categorieën van vertrouwdheid en van occupatie met de eindigheid. Daar uit bovenstaande analyse blijkt, dat de leeftijd een van de belangrijkste factoren is, geven wij tot slot van deze paragraaf het verband tussen leeftijd en de onafhankelijke factoren grafisch weer (zie de figuren 2, 3, 4, 5, 6 en 7). Bij de figuren 2, 3 en 4 hebben wij de sub-categorieën van de onafhankelijke factoren op 100% gesteld; bij de figuren 5, 6 en 7 de leeftijdsklassen.

Uit de figuren 2, 3 en 4 is duidelijk af te lezen, dat van degenen die vluchten en niet-vertrouwd zijn met de eindigheid noch zich er mee occuperen, de meesten voorkomen in de leeftijdsklasse van 70-74 jaar. Ontwijken vertoont in de figuren 2 en 3 een zeer consequente afname en is zelfs bij de oudste leeftijdsgroep verdwenen evenals vluchten, niet-vertrouwd-zijn en zich niet occuperen met de eindigheid. Bij de instelling ten opzichte van de eindigheid vertoont de vlucht/negatie-kromme geen consequent verloop. Zij is bij de 80-84 jarigen in vergelijking met de 75-79 jarigen weer gestegen. Dit kan op toeval berusten. In ons geval berust deze stijging op een toename van het aantal met één bejaarde. Deze gehele categorie bestaat uit twee 80-84 jarigen: een bejaarde vrouw, die uit angst voor het naderende einde haar toevlucht zoekt in formeel-religieuze redmiddelen en uit een bejaarde man, die zonder tot zingeving aan de eindigheid te komen, de eindigheid negeert, volop genietend van zijn tweede huwelijk, dat samen met zijn bezigheden het heden voor hem volledig vult. De krommen, die de instelling van aanvaarding, de vertrouwdheid en de occupatie met de eindigheid beschrijven, kunnen verwarring wekken. Men dient er alleen op te letten, dat zij beduidend lager beginnen bij de eerste leeftijdsklassen en voor wat de instelling tot en de vertrouwdheid met de eindigheid betreft bij de 75-79 jarigen de eerste plaats hebben overgenomen van vlucht/negatie en ontwijken. Een beter beeld van de grote toename van het aantal

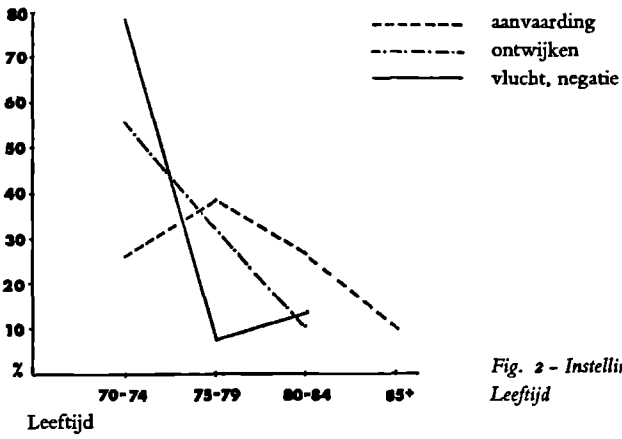

Fig. 2 - Instelling Eindigheid - Leeftijd

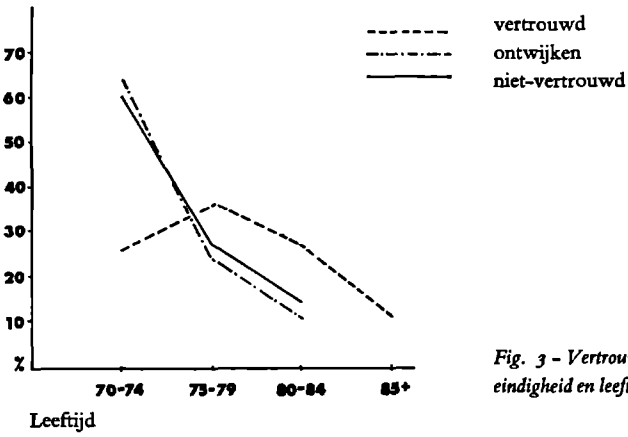

Fig. 3 - Vertrouwdheid met de eindigheid en leeftijd

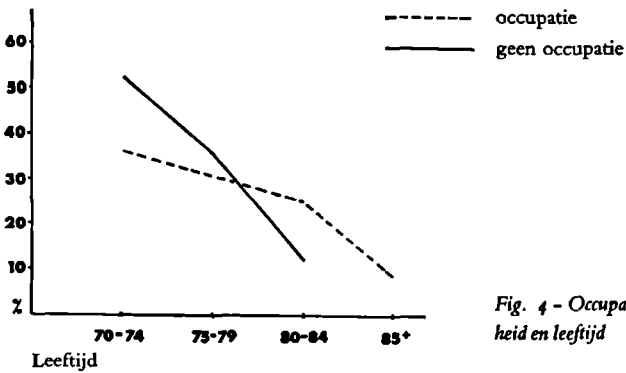

Fig. 4 - Occupatie met de eindigheid en leeftijd

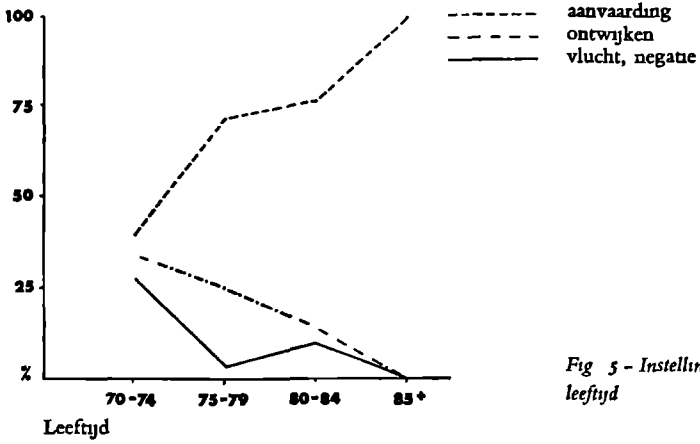

Fig 5 - Instelling Eindigheid - leeftijd

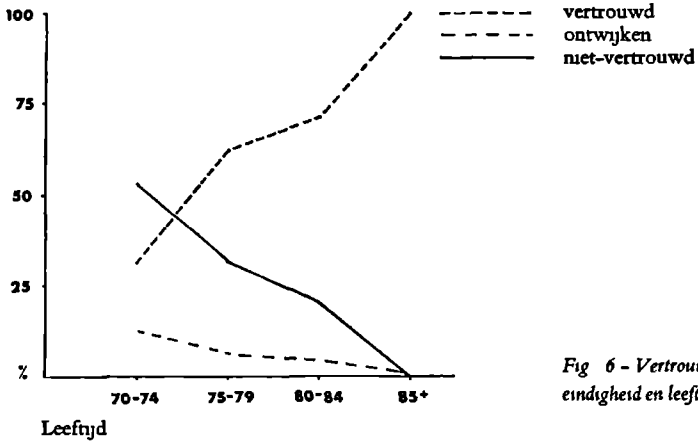

Fig 6 - Vertrouwdheid met de eindigheid en leeftijd

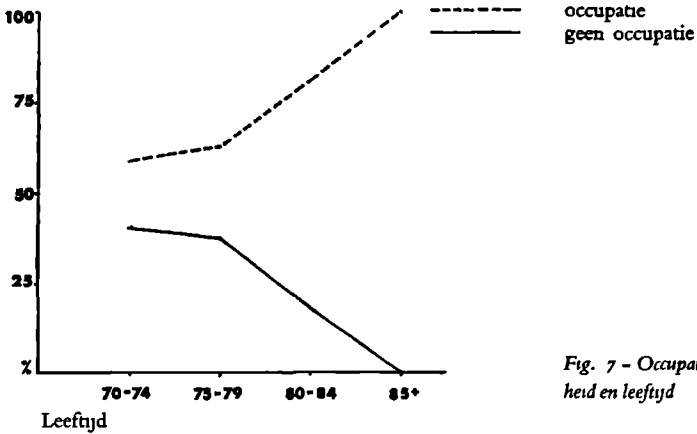

Fig. 7 - Occupatie met de eindigheid en leeftijd

bejaarden met aanvaarding, vertrouwdheid en occupatie met de eindigheid geven de figuren 5, 6 en 7.

Daarin is overduidelijk de toename van aanvaarding ván en vertrouwdheid en occupatie mét de eindigheid gegeven. De krommen voor ontwijken en vluchten en geen occupatie dalen consequent. Figuur 6 is wellicht het meest interessant, omdat daaruit goed is af te lezen, dat bij de jongste leeftijdsklasse de meeste bejaarden voorkomen, die nog niet vertrouwd-zijn met het einde, wat reeds bij de volgende leeftijdsklasse, de 75-79 jarigen omgekeerd is.

Deze figuren suggereren echter meer dan door het onderzoek kan worden verantwoord. Wel spreken zij de veronderstelling op het einde van hoofdstuk IV § 3, geuit niet tegen. Deze figuren en de resultaten van ons onderzoek rechtvaardigen echter, dat wij deze veronderstelling als een hypothese beschouwen. In toekomstig onderzoek kan zij getoetst worden. Eerst dan kunnen wij definitief antwoorden op de vraag of er inderdaad een groei naar een positieve instelling ten opzichte van de eindigheid bij bejaarden valt te constateren, en zullen wij tevens de uitzondering op de regel duidelijk kunnen aangeven en verklaren.

§ 5. VERGELIJKING VAN DE RESULTATEN MET DE LITERATUURGEGEVENS

Vergelijking van onze resultaten met die van andere onderzoekers is slechts gedeeltelijk mogelijk. Niet alleen vanwege de beperking, die aan deze onderzoekingen eigen zijn en waarover wij hebben geschreven in de hoofdstukken II en III, maar ook door het feit, dat ons thema van onderzoek – instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan – en het empirische kader, zoals wij dat in hoofdstuk IV uit het materiaal naar voren lieten komen, aanzienlijk verschilt van dat van de meeste andere onderzoekers. Vele verschillen tussen hun en onze resultaten zijn daartoe te herleiden. Toch willen wij een vergelijking niet geheel achterwege laten. Zij biedt ons de gelegenheid nog eens op een andere wijze onze onderzoekresultaten toe te lichten. Wij zullen dan ook een vergelijking maken, waar deze ons zinvol lijkt. Hierbij willen wij twee vragen trachten te beantwoorden.

Op de eerste plaats de vraag: in hoeverre komen onze resultaten betreffende de onafhankelijke factoren overeen met die van de andere onderzoekers en in hoeverre verschillen zij? Waaraan zijn deze verschillen toe te schrijven?

Op de tweede plaats de vraag: in hoeverre vertonen de onafhankelijke factoren in ons onderzoek hetzelfde verband met de afhankelijke factoren als bij de andere onderzoekers. En wanneer er verschillen voorkomen: waaraan zijn deze dan toe te schrijven?

Bij beantwoording van deze vragen houden wij ter wille van het overzicht de in hoofdstuk II gebruikte onderscheiding aan tussen niet-systematische en systematische studies.

Wanneer wij de ervaringen en indrukken van de auteurs, die niet-systematische onderzoeken naar de attitude ten opzichte van het einde hebben verricht, bezien in het licht van de empirisch verworven begrippen, die ons onderzoek heeft opgeleverd, dan blijkt het volgende. Juist de onderscheiding tussen eindigheid en sterven, en de instelling daartegenover, die bij deze auteurs niet wordt gemaakt, soms echter vaag wordt aangevoeld, verheldert ook de door hen opgedane ervaringen. Globaal gesproken kunnen wij deze niet-systematische studies in drie categorieën indelen. Auteurs, die blijkens hun beschouwingen het boven gemaakte onderscheid hebben aangevoeld; auteurs, die vooral gegrepen zijn door de vraag naar de instelling ten opzichte van het sterven, en auteurs, die sprekend over de doodsattitude feitelijk de instelling ten opzichte van de eindigheid bedoelen.

Tot de eerste categorie behoren Jaffé, Orlans, Gilbert en uiteraard Vischer. De laatste wees ons immers op het zinvolle van de onderscheiding. Tot de tweede categorie behoren de auteurs: Hall, Schilder, Stern en Sheps. En tot de derde categorie behoren de schrijvers: Fried en Stern, en Segal. Wanneer wij na deze indeling opnieuw onderzoeken in hoeverre de ervaringen en indrukken van deze schrijvers overeenkomen of afwijken van de resultaten, die wij hebben geboekt, kunnen wij tot onze verrassing constateren dat zij met onze resultaten overeenkomen. De eindigheid kan de bejaarde vertrouwd worden, de dood, c.q. het sterven, nooit geheel.

Bij de systematische studies naar de attitude ten opzichte van het einde gaan wij eveneens na, waarop de auteurs zich vooral hebben gericht. Ook al zijn de gegevens hier talrijker, dat wil nog niet zeggen, dat het gemakkelijker is uit te maken of zij de eindigheid of het sterven en de instelling van de bejaarde daartegenover onderzoeken. De beschouwingen van Feifel en Swenson laten in deze geen definitieve conclusie toe. Wanneer wij het juist zien, onderzoeken Shrut en Corey vooral de instelling ten opzichte van de eindigheid, terwijl Klopfer, Rhudick e.a., Jeffers e.a. en Christ vooral het sterven op het oog hebben. Onze twijfel over de categorie, waarbij de auteurs moeten worden ondergebracht, maakt een vergelijking met onze data moeilijk. Toch zullen wij proberen zoveel mogelijk data bij de vergelijking te betrekken. Wij behandelen de studies overeenkomstig bovengemaakte indeling.

Feifel biedt gegevens over de mate van occupatie. Hij heeft kunnen constateren, dat 70% der onderzochte bejaarden frequent óf af en toe aan dood of eindigheid denkt. Wij hebben met betrekking tot de eindigheid een percentage van 67 gevonden. Aangenomen, dat Feifel inderdaad de occupatie met de eindigheid heeft onderzocht, dan is het een te verwaarlozen verschil. En dit te meer wanneer men beseft, dat zijn proefpersonen, v.A.D.-bewoners, reeds door deze omstandigheden gemakkelijker op de eindigheid komen dan de door ons onderzochte bejaarden. De overige data staan geen vergelijking toe.

Swenson heeft met de checklijstmethode, waaraan hij de meeste waarde hecht, gevonden dat 39% positief over het einde oordeelt en 61% ontwijkt. Wij kunnen hier geen gelijkwaardige data tegenoverstellen. Wij twijfelen immers over de inhoud en betekenis van Swensons gegevens. Ook wanneer wij de antwoorden betreffende de mening over de voorbereiding op het sterven (50% positief, 31% negatief en 19% onbekend) daar tegenoverplaatsen, zijn de data van Swenson enerzijds gunstiger dan die van ons – er zijn bij hem namelijk geen bejaarden, die voor het einde vrezen – anderzijds ongunstiger – slechts 39% geeft bij hem een positief antwoord. Bij het commentaar hebben wij reeds gewezen op de selectie bij de proefpersonen, doordat velen geen medewerking aan het onderzoek hebben gegeven. Op de tweede plaats is alleen over de bewuste instelling informatie verkregen. En tenslotte biedt een schriftelijke methode zoals de onderhavige ons inziens gemakkelijk de mogelijkheid zich te distantieren van een eventueel persoonlijke problematiek. De bejaarde neemt dan gemakkelijk zijn toevlucht tot een ontwijken-de instelling. Swenson zelf wijst eveneens op deze mogelijkheid (163, 72). Shruts data staan geen vergelijking toe, nog afgezien van het commentaar dat wij in hoofdstuk II hebben gegeven.

De resultaten van Corey zijn verworven bij proefpersonen onder meer tussen 55 en 65 jaar. Ofschoon deze groep dus qua leeftijd niet te vergelijken is met onze onderzochten, willen wij toch op het volgende wijzen. Uit de figuren 2, 3 en 4 (p. 152) blijkt, dat de jongste leeftijdsklasse in ons onderzoek, de 70-74 jarigen, relatief veel meer ontwijken en vluchten of vrezen, dan de oudere leeftijdsklassen. Corey heeft gevonden dat juist bij een leeftijd tussen 55 en 65 jaar meer 'ontwijken' voorkomt dan op een jonge leeftijd. Waarschijnlijk vallen beide genoemde leeftijdsklassen: 55 tot 65 jaar en 70 tot 74 jaar in het leeftijdsgebied, waarin de eindigheid als centraal thema wordt beleefd. En waarschijnlijk is dit ook de verklaring voor de gelijke tendenties bij Corey en bij onze data.

Klopper hoort bij de auteurs, die zich meer op het sterven hebben gericht. Zijn conclusie luidt, dat de door hem onderzochte bejaarden niet bereid waren 'to accept the imminence of decease' (p. 95, 13). Hij heeft, heel vanzelfsprekend, veel vrees voor de dood, c.q. het sterven kunnen constateren.

De data van Rhudick *e.a.* laten geen vergelijking in deze toe.

Jeffers *e.a.* hebben bij 10% van de bejaarden vrees gevonden, bij 35% niet, en de rest vormt een tussengroep. Bij de laatste kunnen de antwoorden met een grote mate van waarschijnlijkheid geïnterpreteerd worden als uitingen van het mechanisme 'ontkenning'. Is dit juist, dan ontlopen de data van Klopper en Jeffers elkaar niet veel. En evenmin behoeft het verschil tussen hun en onze data dan nog nader geadstrueerd te worden.

Christ tenslotte toont overduidelijk aan, hoe de fenomenale betekenis van de situatie en het stellen in een dergelijke situatie van een zeer kritische vraag paniek en

angst oproept. Wij betwijfelen dus de realiteitswaarde van zijn antwoorden. Een vergelijking met onze data lijkt ons niet zinvol.

Wanneer wij het geheel overzien, kunnen wij concluderen dat juist door de onderscheiding tussen eindigheid en sterven de problematiek en de resultaten van andere onderzoekers verhelderd worden en schijnbaar tegengestelde bevindingen daarin hun verklaring vinden.

Wij komen nu aan het antwoord op de tweede vraag, namelijk de overeenkomst en het verschil met onze data wat betreft de samenhang met de afhankelijke factoren. Ook hier behandelen wij eerst de niet-systematische studies, daarna de systematische. Daar wij alleen het verband zijn nagegaan tussen diverse aspecten van de beleving van de eindigheid en een groot aantal afhankelijke factoren, kunnen wij onze data slechts vergelijken met auteurs, die eveneens de eindigheid hebben onderzocht. Auteurs, die de dood in de zin van sterven hebben onderzocht, kunnen wij dus niet in de vergelijking betrekken.

Bij de niet-systematische studies kunnen wij kort zijn. De meeste studies, die voor vergelijking in aanmerking komen, geven geen exacte data, maar eerder individuele ervaringen. Jaffé wijst bijvoorbeeld op het verband tussen ziekte en doodsbesef en op de positieve relatie tussen religieus-georiënteerde bejaarden en aanvaarding van en vertrouwdheid met de eindigheid. Of dit eerder een persoonlijke indruk is dan een algemeen vaststaand feit, is niet te zeggen. Bij ons onderzoek hebben wij in deze opzichten geen significante verbanden kunnen constateren.

Gilbert wijst op twee verbanden: het verband tussen eenzaamheid en vrees en tussen aanvaarding en een gelukkige ouderdom. Wanneer wij haar begrip 'eenzaamheid' goed interpreteren, moeten wij het opvatten als ontevredenheid over de bestaande schrale, sociale relaties. Wij hebben bij bejaarden, die de eindigheid vrezen, behalve het gevoel van onvoldaanheid een ongevoeld bestaan gevonden, wat onder meer tot uiting komt in schaarse sociale contacten. Wij kunnen dus aannemen, dat onze data veel gelijkenis met die van Gilbert vertonen, echter niet identiek zijn, maar wel in dezelfde richting gaan. Wat de gelukkige ouderdom betreft, kunnen wij wijzen op de significante relatie tussen levensvoldoening en zowel aanvaarding als vertrouwd-zijn met de eindigheid. In dit opzicht zijn dus onze resultaten gelijklopend. Wel vragen wij ons af, of aanvaarding van de eindigheid de ouderdom gelukkig maakt of dat de aanvaarding begrepen moet worden als een uiting van een rijpe en weldenkende bejaarde.

Orlans onderzocht een overwegend andere leeftijdscategorie dan de onze. Zijn data staan dus geen vergelijking toe.

Vischer tenslotte verbindt geen eenzinnige uitspraak aan zijn beschouwing. Wel is er uit af te leiden, dat hij grote waarde hecht aan de verworven stabiliteit van de oude mens, wat hij 'Unverwundbaarheid' heeft genoemd. Dit resultaat zou tot stand komen doordat de oude mens eerder dan de jongere het toekomstige kan antici-

peren, dus ook de eindigheid en het sterven. Daardoor zouden deze levenseigenschappen reeds hun scherpte verloren hebben. Deze zeer fundamentele relaties zijn echter ons inziens niet gemakkelijk voor onderzoek toegankelijk. Wij geloven echter 'Unverwundbaarheid' te kunnen beschouwen als een kenmerk van de stabiele, uitgerijpte en evenwichtige bejaarde. In de score voor levensvoldoening raken wij daarvan een aspect, meer niet. Voor zover deze factoren elkaar dus dekken, is er overeenstemming tussen Vischers visie en onze data.

Fried-en-Stern delen geen samenhang met andere factoren mee. Wij moeten dus alleen nog wijzen op de bevinding van Segal, die inhoudt dat deprimerende omstandigheden vrees kunnen wekken. Deze klinische interpretatie durven wij op grond van onze analyse niet te geven. Wel kunnen wij zeggen, dat wij eveneens een significant verband gevonden hebben tussen een instelling van vlucht en niet-vertrouwd-zijn met de eindigheid en het voorkomen van 'noden' en 'sociale noden'. Wanneer bejaarden onverwachts in minder gunstige omstandigheden komen te verkeren, zodat zij het beleven alsof hun wereld in elkaar stort, kan de angst die hen aangrijpt, zich ongetwijfeld ook uitbreiden over de toekomst, dus ook over het einde.

Bij de systematische studies staan alleen de resultaten van Feifel, Swenson en Corey een vergelijking toe. Vanwege de onjuiste verwerking van zijn resultaten moeten wij die van Shrut buiten beschouwing laten.

Feifel wijst op het waarschijnlijke verband tussen het aanhangen van een religieuze levensbeschouwing en vrees voor het einde. De identificatie met een religieuze levensbeschouwing zou een antwoord kunnen zijn op de vrees. Onze resultaten tonen een veelzijdiger verband tussen het aanhangen van een religieuze levensbeschouwing en de mate van vertrouwdheid met de eindigheid. Aanvaarding van de eindigheid blijkt onder meer sterk samen te hangen met een religieuze zingeving van persoonlijk doorleefde aard. Dat sluit echter niet uit, dat wij tevens bejaarden (in totaal 14) hebben ontmoet, bij wie de afhankelijkheid aan de religie een dekmantel betekende voor hun vrees. Alleen dus wat dit laatste betreft komen onze data overeen met die van Feifel. Feifel geeft dus slechts de helft of slechts een deel van werkelijkheid weer en suggereert daardoor ongewild dat de religieuze levensbeschouwing een indicatie is voor een negatieve instelling, terwijl wij ook het positieve van de beleving van een religieuze levensbeschouwing hebben kunnen aantonen.

Swensons resultaten onderschrijven deze laatste opmerking nog eens. Hij heeft immers kunnen constateren, dat bejaarden met een grote mate van godsdienstigheid positief ingesteld zijn ten opzichte van de eindigheid, terwijl hij juist vrees heeft aangetroffen bij bejaarden met weinig godsdienstige activiteiten. Swenson heeft dus één aspect meer waargenomen dan Feifel, echter niet kunnen waarnemen zoals wij, dat zowel godsdienstigheid als een algemeen humane instelling ten opzichte van de

eindigheid gepaard kan gaan met een positieve instelling (aanvaarding); en dat een formeel religieuze instelling evenals het ontbreken van godsdienstige activiteiten gepaard kan gaan met vlucht en vrees.

De variatie in woontrant en het verband met de instelling die Swenson heeft gevonden, hebben wij niet onderzocht. Zijn beschrijving van deze factor doet ons echter vermoeden, dat wij met de factor samenlevingsvorm iets soortgelijks zijn nagegaan. Onze resultaten wijzen – als wij hier tenminste correct vergelijken – in dezelfde richting. De samenhang met de opleiding van de onderzochten hebben wij echter niet kunnen constateren.

Verder heeft Swenson verbanden gevonden met de burgerlijke staat, de mate van interesse en met de gezondheidstoestand. Wat het eerste betreft, hebben wij een verband geconstateerd, dat tegengesteld is aan dat van Swenson. Hij heeft het merkwaardige verband gevonden dat inhoudt, dat weduwen passief ontwijken, terwijl de andere vormen van burgerlijke staat door een positieve instelling zouden zijn te kenmerken. Wij hebben juist het omgekeerde geconstateerd, namelijk dat de gehuwde staat eerder dan de weduwstaat tot vlucht en vrees aanleiding geeft en bejaarden in weduwstaat overwegend aanvaarden. Het komt ons voor, dat onze data meer met de werkelijkheid overeenkomen en dat hier onder meer een gevolg zichtbaar wordt van de door Swenson gebezigde methoden en de door hem gevolgde procedure.

Wat het verband met de interesse betreft, verwijzen wij naar wat wij bij de onafhankelijke factor 'vertrouwdheid met de eindigheid' en ontwijken, hebben uiteengezet.

Het verband tenslotte met de gezondheidstoestand hebben wij niet kunnen constateren. Uit de context blijkt, dat Swenson hier bejaarden op het oog heeft, die door de broosheid van hun lichamelijke situatie een uitgesproken stervensbesef hebben. Een soortgelijke case hebben wij meegedeeld in Case 2112 (p. 109). Bovendien loopt hier opnieuw door elkaar, en is dus niet scherp gescheiden de instelling ten opzichte van de eindigheid en die ten opzichte van het sterven.

Corey vermeldt geen resultaten over andere verbanden dan die met leeftijd, die wij reeds hebben besproken. Hiermee besluiten wij de discussie over de resultaten van andere onderzoekers en de vergelijking daarvan met onze resultaten. Wij kunnen dus concluderen:

Verbanden, die wij hebben kunnen constateren, in het bijzonder die met leeftijd, de mening over de voorbereiding op het sterven, de mate van doodservaring en de mate van levensvoldoening, zijn dus de meest sprekende verschillen met bovenstaande resultaten, geboekt bij onderzoekingen van andere researchers. Zij ondermeer vormen dus het wezenlijk nieuwe van onze bijdrage aan de bestudering van dit thema.

§ 6. SAMENVATTING

In dit hoofdstuk gaat aan de analyse van het verband tussen de onafhankelijke gegevens (instelling tegenover en vertrouwdeheid en occupatie met de eindigheid) een verantwoording vooraf van de keuze der onafhankelijke en afhankelijke factoren. Deze laatste zijn te groeperen in drie categorieën: feiten, meningen van de bejaarden en beoordelingen door de interviewer. Er wordt tevens aangegeven wat de betrouwbaarheidsgraad van deze data is.

Daarna volgt een opsomming van de geconstateerde verbanden tussen de drie onafhankelijke en de 37 afhankelijke gegevens. Mede aan de hand van de intercorrelaties der afhankelijke factoren, die significant met de onafhankelijke factoren samenhangen en met behulp van een analyse per bejaarde van factoren, die respectievelijk aanvaarding en vlucht, vertrouwdeheid met en vrees voor de eindigheid en tenslotte occupatie en ontbreken van occupatie met de eindigheid bevorderen, geven wij een interpretatie van de resultaten.

De overeenkomst in samenhang tussen de drie onafhankelijke factoren afzonderlijk en de 37 afhankelijke gegevens is relatief groot. De leeftijd, de instelling ten opzichte van het sterven of de mate van doodservaring en de sociale kenmerken en omstandigheden blijken de centrale factoren. Zij bevorderen ook de mate van levensvoldoening. In de conclusies wordt gesuggereerd, dat een gezonde instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan correleert met levenservaring, in de zin van leeftijd en wat daarmee samengaat en met werkelijkheidszin. Zouden die er zijn, dan bestaan ook voldoening-gevende sociale omstandigheden.

Uit de interpretaties van de resultaten is af te leiden, dat aanvaarding van en vertrouwdeheid met de eindigheid hoogstwaarschijnlijk samengaan met een hernieuwd engagement in distantie, zodat een vernieuwde zingeving van het bestaan tijdens de ouderdom mogelijk is, terwijl vlucht en vrees voor het einde het engagement juist beperken en dientengevolge occupatie met de eindigheid verhinderen, wat onvoldaanheid met zich brengt.

Vervolgens toont het duidelijke verband tussen leeftijd en de drie onafhankelijke factoren aan, dat de hypothese – er bestaat een opeenvolging in de tijd van verschillende instellingsvarianten – gerechtvaardigd is.

Bij confrontatie van onze resultaten met die van andere onderzoekers (cfr. hoofdstuk III, § 5) blijkt de onderscheiding, door ons gemaakt tussen eindigheid en sterven verhelderend te werken. Niet alleen worden daardoor aan elkaar tegengestelde bevindingen beter te begrijpen, maar voorzover hetzelfde object is onderzocht, bestaat ook een grotere mate van overeenstemming tussen de resultaten.

Ouderdom en eindigheid, discussie

Auch der Böse erlebt Gutes, solange das Böse nicht zur Reife gelangt; wenn aber das Böse zur Reife gelangt, so erlebt er Böses. Auch der Gute erlebt Böses, solange das Gute nicht zur Reife gelangt; wenn aber das Gute zur Reife gelangt, dann erlebt er Gutes.

DHAMMAPADA (in 148)

§ I. INLEIDING

Na weergave en interpretatie van de onderzoekresultaten in de hoofdstukken IV en V rest nog de vraag, wat de bijdrage van onze resultaten is voor een beter begrip van de ouderdom. Het antwoord hierop stelt ons in staat onze beschouwingen over eindigheid en ouderdom af te ronden. Uiteraard zullen wij bij de beantwoording aansluiten bij de gevonden resultaten. Tevens zullen wij – hoewel kort – de centrale vraag aan de orde stellen, wat de betekenis is van de eindigheid voor het laatste levensstijdpak, zodat wij kunnen nagaan of de instelling ten opzichte van de eindigheid inderdaad beschouwd kan worden als kristallisatiepunt van de ouderdom. Daarvoor is het noodzakelijk, dat wij de vraag behandelen in hoeverre de instelling ten opzichte van de eindigheid een toetssteen is voor de bereikte rijpheid, zoals ondermeer Thomae (166, III) stelt.

Aan deze beschouwingen dient echter noodzakelijk vooraf te gaan een verhandeling over de grenzen van ons onderzoek en van de door ons gehanteerde methode. De waarde van de conclusies is mede daarvan afhankelijk.

Op deze wijze komen wij tot drie verschillende vragen, die wij in onderstaande volgorde zullen trachten te beantwoorden.

- Is een correctie van de uitkomsten van het onderzoek noodzakelijk op grond van de grenzen, eigen aan het onderzoek en aan de methode?
- Betekent de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan een toetssteen voor de bereikte 'rijpheid'?
- Wat is de betekenis van de eindigheid voor het laatste levensstijdpak?

§ 2. GRENZEN VAN HET ONDERZOEK EN VAN DE METHODE

Voor wij nader ingaan op de betekenis van de gevonden resultaten is het noodzakelijk aan te geven, hoever deze resultaten reiken. Met andere woorden: wat zijn de grenzen van ons onderzoek, die tijdens het onderzoek zelf, de analyse en beschrijving van de resultaten nog gebleken zijn. Daarmee moeten wij rekening houden bij het antwoord op de vraag naar de verhouding tussen ouderdom en eindigheid in het algemeen.

Allereerst valt op de grote mate van coöperatie bij de onderzochte bejaarden. Van de 100 bejaarden zijn er ons inziens slechts vier gedurende het gehele onderzoek op hun hoede geweest. Alle overigen hebben positief aan het onderzoek meegewerkt. (Cfr. bijlage iv, ad 25). Het is niet aannemelijk, dat dit een getrouw beeld geeft van de werkelijke situatie bij bejaarden. Wij herinneren aan het aantal weigeraars bij ons onderzoek, dat relatief klein is en vergelijking met onderzoeken elders. Absoluut gezien is dit aantal echter groot, telt namelijk 25 bejaarden (cfr. hoofdstuk III, § 7) en vraagt om opheldering. Want zou het merendeel van de weigeraars behoren tot bejaarden met een vluchtinstelling ten opzichte van de eindigheid, dan zouden de getalsverhoudingen in de beide voorafgaande hoofdstukken niet weinig veranderen. Voor een antwoord hierop sluiten wij aan bij beschouwingen van Thomae en Erikson.

Sprekend over 'Altern und reifen' stelt Thomae (166, III): 'Güte, Gefasstheit, Abgeklärtheit sind Endpunkte einer Entwicklung zur „Reife" hin, Verhärtung, Protest, ständig um sich greifende Abwertung solche eines andern Verlaufs'. Hoewel deze stelling meer heuristische waarde heeft dan dat zij ons klare, operationeel omschreven criteria ter hand stelt voor 'rijpheid' en 'onrijpheid', biedt zij toch een waardevol uitgangspunt. Thomae wijst immers op twee aan elkaar tegengestelde houdingen, waarvan wij de eerste ook kunnen omschrijven als een open, positief ingestelde grondhouding ten opzichte van het bestaan en de tweede als een gesloten, negatief ingestelde grondhouding. De uiterste varianten van deze grondhoudingen vormen beide de uiteinden van een eventuele 'rijpheids'-dimensie, waartussen zich tal van varianten in zullen bevinden, die tegemoet komen aan de hoge individuatiegraad bij bejaarden.

De visie van Erikson is verwant aan die van Thomae. Bij zijn 'three stages of adulthood' geeft hij als laatste trap aan: 'integriteit versus wanhoop en afkeer' (50, 98). En deze instelling van 'despair' is naar zijn mening vaak verborgen '... behind a show of disgust, a misanthropy, or a chronic contemptuous displeasure with particular people - a disgust and a displeasure which (where not allied with constructive ideas and a life of cooperation) only signify the individual's contempt of himself'.

Erikson laat over de betekenis van deze negatieve levensvorm en het verband

daarvan met coöperatie geen twijfel bestaan. Maar ook Thomae maakt het ons gemakkelijk. Immers, vele weigeraars zullen juist op grond van hun 'ständig um sich greifende Abwertung' coöperatie aan het onderzoek hebben onthouden. Zelf hebben wij de juistheid hiervan aan den lijve ervaren bij verschillende bejaarden, die – terwijl zij hun coöperatie weigerden omdat zij een gesprek met de onderzoeker zinloos vonden – tevens lucht gaven aan hun kritiek op de hedendaagse maatschappij. De omschrijving die zowel Thomae als Erikson geeft van de negatieve grondhouding duidt er op, dat deze instelling alle levensgebieden raakt. Met andere woorden: dezelfde grondhouding die coöperatie verhindert, kan ook beschouwd worden als de basis voor een ongunstige instelling ten opzichte van de eindigheid. Wij hebben zelfs de indruk, dat beide uitingen in de grond identiek zijn. Wanneer wij straks bovendien een verband kunnen aantonen tussen 'onrijpheid' en vlucht en vrees voor de eindigheid, levert dat een nieuw bewijs op voor de aannemelijkheid van het verband tussen de weigering en een ongunstige instelling ten opzichte van de eindigheid. Gezien het bovenstaande komen wij tot de conclusie, dat het aantal bejaarden dat vrees en vlucht voor het einde, in de werkelijkheid hoogstwaarschijnlijk groter is dan uit het onderzoek blijkt.

De noodzaak van deze correctie is niet toe te schrijven aan de door ons gehanteerde methode, maar ligt daarbuiten, namelijk in de voorwaarde voor onderzoek, c.q. de bereidheid van de bejaarde mee te willen werken aan het onderzoek. Bovenstaande beschouwing sluit echter niet in, dat verder iedere positieve vorm van coöperatie een indicatie is voor aanvaarding van de eindigheid en voor 'rijpheid' in de zin van Thomae, en voor 'integrity' in de zin van Erikson.

Behalve de beperking door de gedeeltelijke medewerking van de bejaarden, is ons onderzoek beperkt gebleven tot gehuwde bejaarden en bejaarden in weduwschap. De geformuleerde conclusies hebben dus geen betrekking op ongehuwde bejaarden.

Voor een beschouwing over de beperkingen, eigen aan de methode, kunnen wij aansluiten bij de bezwaren daarentegen geopperd in hoofdstuk III.

Het eerste bezwaar, waarop wij hebben gewezen, is de mate van betrouwbaarheid van de gegevens. Aan de eis van betrouwbaarheid in de zin van reliabiliteit behoeven onze gegevens niet te voldoen, omdat wij geen methode in de vorm van een test hebben willen ontwikkelen, waarmee de eindigheidsinstelling van bejaarden kan worden bepaald. Wel geldt het bezwaar voor de betrouwbaarheid in de zin van validiteit. Wij wilden immers geïnformeerd worden over de inhoudelijke aspecten van de eindigheidsinstelling. De vraag is dan ook of de antwoorden van de bejaarde respondenten conform de realiteit zijn of niet. In hoofdstuk III zijn wij uitvoerig op dit bezwaar ingegaan. Wat daar gezegd is, herhalen wij nu niet. Dat wil niet zeggen, dat de antwoorden van de respondenten zonder meer als valide zijn te beschouwen. Wij moeten immers oog hebben voor de mogelijkheid, dat sommige

bejaarden antwoorden hebben gegeven, die een eventuele vluchting of een andere ongunstige variant verbloemen. Want hoe voorzichtig de onderzoeker ook kan hebben geopereerd, de interviewmethode blijft een bandwijdtemethode, die juist in de breedte zowel haar rijkdom als haar beperking vindt. De vele bejaarden, die blijkens onderzoekingen elders (bijvoorbeeld het onderzoek van Klopfer, 95) bang bleken te zijn voor het sterven, dienen voor ons een waarschuwing te zijn. In ons geval zal dus een dergelijke bejaarde de indruk willen wekken, dat de eindigheid voor hem geen probleem is. Hij vertoont dan bijvoorbeeld een schijnberusting of een schijnnegatie. In dat geval zal de bejaarde, die bijvoorbeeld met afgrijzen denkt aan de naderende dood, een ontkenning van zijn vrees als afweer hanteren.

Het is dus ondanks alle wijzen, waarop wij dit bezwaar hebben trachten te onder-
vangen, niet onmogelijk, dat sommige bejaarden een minder gunstige instelling ten opzichte van de eindigheid hebben dan ons gebleken is. Wel zijn we van mening op grond van de vertrouwensrelatie, die tijdens het interview met bijna allen tot stand kwam, dat dit hoogstens voor een enkele bejaarde geldt. Uiteraard kent deze vertrouwensrelatie ook haar grenzen, namelijk die bepaald worden door het beperkt aantal gesprekken, zoals in hoofdstuk III nader is aangegeven.

Het tweede bezwaar in hoofdstuk III genoemd, betreft de grote invloed van de persoon van de onderzoeker op de gegevens. Dit bezwaar blijft bestaan, alhoewel wij bij de keuze en de bepaling van de gegevens, die wij voor de analyse (hoofdstukken IV en V) in aanmerking hebben laten komen, zo objectief mogelijk te werk zijn gegaan. Al te subjectieve data hebben wij zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten.

Het derde bezwaar van een onvoldoende introspectieve gave bij sommige bejaarden en het gevaar van louter stereotype antwoorden wordt wat het eerste betreft weerlegd door het feit, dat voor geen enkele bejaarde de thematiek van de eindigheid onbekend was. Wij verwijzen slechts naar de case-studies, die illustreren hoe ook de minder introspectief-begaafden de eindigheid op een geheel eigen manier hebben ervaren. Wij moeten hieruit concluderen, dat het bezwaar van een geringe introspectieve gave voor ons onderzoek weinig relevant is. Maar deze is immers, zo hij toch mocht bestaan, geen belemmering geweest voor de bejaarde om tot uitdrukking te brengen, wat in hem omging met betrekking tot de ervaring van de eindigheid. Dit sluit echter de mogelijkheid niet uit, dat wij nog meer genuanceerde gegevens zouden hebben kunnen verkrijgen, wanneer de onderzochten over meer introspectieve mogelijkheden de beschikking hadden gehad.

Wat het stereotype karakter van de antwoorden betreft, willen wij het volgende opmerken. Zoals wij in hoofdstuk III hebben verwacht, is inderdaad gebleken, dat juist door de structurering van de interviewmethode de mogelijkheid is voorkomen om met een stereotyp antwoord de eindigheid af te doen. Onze methode liet immers gemakkelijk een vertrouwensrelatie ontstaan. Wanneer er stereotype ant-

woorden voorkwamen, hadden zij een zelfde fundamentele betekenis als de antwoorden, die getuigden van een zeer persoonlijke stellingname ten opzichte van de eindigheid. Dat wil dus zeggen, dat deze bejaarden zich niet persoonlijk hadden ingelaten met de eindigheid.

Wanneer wij de discussie over de geopperde bezwaren ten aanzien van de methode samenvatten, dienen alleen de eerste twee bezwaren ons tot voorzichtigheid te manen. Het is zeker niet aangetoond, dat de gegevens van het onderzoek anders opgevat moeten worden dan wij hebben gedaan. Wel is duidelijk geworden, dat de interviewmethode, c.q. het gesprek, zoals het door ons werd toegepast, een gevoelige methode is, maar slechts kan worden gehanteerd, wanneer voldaan is aan deze eisen: coöperatie van de onderzochten, deskundigheid bij de interviewer, die indringend, maar toch objectief moet kunnen observeren.

De belangrijkste vertekening van de resultaten blijft de 'restriction of range', doordat juist die bejaarden hun medewerking aan het onderzoek hebben onthouden. van wie we mogen aannemen, dat zij minstens voor een groot gedeelte, een minder gunstige instelling hebben ten opzichte van de eindigheid.

Het onderzoek, de methode en daardoor ook de resultaten van ons exploratief onderzoek kunnen derhalve, rekening houdend met zojuist genoemde correctie, au sérieux worden genomen.

§ 3. EINDIGHEID: KRISTALLISATIEPUNT VAN DE OUDERDOM?

Nu de waarde van de resultaten met een grote mate van zekerheid vaststaat, kan de vraag worden gesteld: wat zeggen de resultaten ons over de ouderdom, of anders geformuleerd: in hoeverre is door de resultaten ons inzicht in het vraagstuk van de ouderdom verruimd? Deze vraag willen wij nu meer algemeen aan de orde stellen.

In hoofdstuk I zijn wij uitgegaan van elkaar tegenstrijdige uitspraken. Enerzijds bleken er opvattingen in omloop te zijn die een nauw verband doen vermoeden tussen ouderdom en occupatie mét en vrees vóór de eindigheid, anderszijds waren wij, en met ons andere onderzoekers, getroffen door de grote rust bij bejaarden met betrekking tot de eindigheid. Wij waren vervolgens nog meer verwonderd, toen aan de hand van een korte analyse van de 'hedendaagse instelling ten opzichte van de dood' bleek, dat deze er een is van voorbijzien áán en verdringen ván de dood, terwijl daarentegen de bejaarde zelfs naar de dood kan verlangen. De vraag doet zich derhalve voor, hoe moeten wij ons die overgang, die blijkbaar tussen niet-bejaarden en bejaarden bestaat, voorstellen en kunnen ons de resultaten van het onderzoek hierin bijlichten?

Uiteraard is deze vraag niet door ons onderzoek, dat zich beperkt tot bejaarden van 70 jaar en ouder, te beantwoorden. Hoogstens geeft het een richting aan, waarin verder gedacht zou kunnen worden.

Primair willen wij stellen, dat de onderzoekgegevens duidelijk maken, dat de instelling ten opzichte van de eindigheid bij bejaarden feitelijk veel gedifferentieerder is dan tot heden toe is vermoed. Noch de opvattingen dat de bejaarde voor de eindigheid vlucht of vreest, noch de opvatting dat de bejaarde de eindigheid aanvaardt of er vertrouwd mee is, blijkt juist te zijn. Beide varianten komen voor met daartussenin een groot aantal andere varianten. Deze hangen nauw samen met de zingeving aan de eindigheid en beide factoren samen zijn verder nog enigszins te karakteriseren door de mate van occupatie.

Uit de verdere analyse blijkt ook, dat een merkwaardig verband met de leeftijd zichtbaar wordt. Dit laatste wijst in de volgende richting. Wellicht is het niet uitgesloten, dat ook tijdens de verschillende leeftijdsperiodes, die wij in het onderzoek hebben betrokken, nog sprake is van verandering van de instelling ten opzichte van de eindigheid. Er zijn echter ook argumenten te bedenken voor het tegenovergestelde. Voor verandering pleiten die instellingsvarianten, die een duidelijk expliciet occupatiekarakter hebben. Waar dit ontbreekt, kan occupatie verleden tijd zijn, maar ook is het mogelijk, dat occupatie wordt vermeden. In dit laatste geval is de verwachting gerechtvaardigd, dat met toeneming van de leeftijd geen wijziging meer zal optreden en dat een eenmaal ingenomen standpunt door de jaren heen hetzelfde blijft. Deze vermoedens kunnen alleen in een longitudinaal onderzoek in zekerheden worden omgezet. Voorlopig lijkt ons het volgende vermoeden over de overgang van verdringing van de eindigheid naar aanvaarding van en zingeving aan de eindigheid aannemelijk.

Uit de instelling van de 'jongere' bejaarden in ons onderzoek is tot op zekere hoogte af te leiden, welke de instelling zal zijn van personen tussen 60 en 70 jaar. De meeste bejaarden die negeren of ontwijken, treffen wij immers aan in de eerste leeftijdsklasse (70-74 jaar, cfr. figuren 2, 3, 4, 5, 6 en 7, hoofdstuk v, § 4). Met andere woorden: in die fase kan de eindigheid nog gethematiseerd worden en/of is de bejaarde bezig met de eindigheid. Hoogstwaarschijnlijk zijn bejaarden, die negeren en ontwijken in de voorafgaande periode, dus bijvoorbeeld tussen 60 en 70 jaar, talrijker. Dit komt overeen met de ervaringen hier en daar (cfr. 160; 162) opgedaan, namelijk, dat eerder in de fase van het ouder worden de eindigheid tot bewust thema wordt gemaakt dan in de periode daarna. Ter staving citeren wij alleen Cumming en Henry, die dit in een onlangs afgesloten longitudinaal onderzoek hebben kunnen constateren. 'There are about equal numbers of men over and under sixty-five, and the preponderance of those under sixty-five fearing death is significantly high'. En even verder: '... it may be evidence that the period around sixty is a crisis point' (41, 71). Met andere woorden in de fase van het ouder worden, zou de mens een scherpere problematiek rondom de eindigheid beleven dan tijdens de ouderdom. Inderdaad zijn wij geneigd deze opvatting te delen.

Wij hebben nu ongeveer kunnen aangeven, wanneer de bewuste dialoog met de

eindigheid feitelijk het hevigst is. De vraag, waardoor een reële confrontatie met de eindigheid van het bestaan wordt bepaald, is echter nog steeds niet beantwoord. Wij zijn de mening toegedaan, dat het antwoord gezocht moet worden in de relatie tussen ouder worden, ouderdom én rijpheid. In hoofdstuk 1 hebben wij daarop reeds gewezen. In dit hoofdstuk hebben wij herhaald, dat Thomae het al of niet integreren van de dood – in onze termen de eindigheid van het bestaan – zelfs beschouwt als een maatstaf voor de bereikte rijpheid. De door hem opgesomde kenmerken voor rijpheid: 'Güte, Abgeklärtheit und Gefasstheit' moeten niet begrepen worden als eigenschappen van een eindtoestand, want naar Thomae's mening zijn zij tevens een toets voor de mate, waarin iemand plooibaar blijft en zich nog verder wil ontwikkelen. Een dergelijke ontwikkeling dienen wij niet al te 'jeugdig' op te vatten. Het gaat minder om het *bereiken* van een doel dan dat de bejaarde 'sich einfach tragen lässt, von irgendeiner Erinnerung vielleicht, von einem Glanz, der früher das Leben erhellt und lebenswert gemacht hatte, vom dem „Wissen“ um eine Stunde, die besonders gut geraten schien oder von einer Verheissung, die einem zuteil wurde und vernehmbar blieb' (166, 111). Hoewel deze beschrijving van een mogelijke doelstelling bij ouden van dagen ons' inziens vooral bij hoog-bejaarden kan worden aangetroffen, lijkt zij ons inhoudelijk zeer treffend.

De bejaarden hebben inderdaad een besef van klaar te zijn en zij nemen vrede met hun bestaan en hun levensloop. In diverse cases, die wij hebben weergegeven, komt dit naar voren (cfr. bijvoorbeeld cases 2203 (p. 87) en 2112 (p. 109). Erikson (50,98) geeft een soortgelijke gedachte weer. Wij hebben in het voorafgaande reeds zijn derde dimensie binnen de volwassenheid aangegeven. Wij blijven thans wat langer bij hem stilstaan.

Erikson drukt zich zeer voorzichtig uit, omdat hij er zich van bewust is dat het denken over het tijdperk van de volwassenheid pas begint. Begrippen als 'integrity' dienen dan ruim opgevat te worden. Hij is niet in staat het te definiëren, hoogstens kan hij enkele trekken aangeven, waardoor deze mentaliteit of psychische staat wordt gekenmerkt. 'Integrity' wat tegenover 'despair' staat, waarvan wij in de vorige paragraaf reeds de betekenis hebben gegeven, omschrijft hij aldus: 'It is the acceptance of one's own and only life cycle and of the people who have become significant to it as something that had to be and that, by necessity, permitted of no substitutions'. Bovendien benadrukt hij de verantwoordelijkheid, die de integere persoonlijkheid voelt voor haar eigen leven. Verder wenst deze persoonlijkheid de waarde van haar eigen levensstijl te verdedigen, ondanks het feit, dat zij het betrekkelijke daarvan inziet. Een dergelijke persoonlijkheid beseft ook, dat de menselijke integriteit staat of valt met de stijl van integriteit, die aan iemand eigen is. Anders geformuleerd, zouden wij kunnen zeggen: zo ruim mogelijk zelf-identificatie en derhalve ook identificatie met het eigen verleden, terwijl toch de eigen levenstrant als betrekkelijk wordt beschouwd. In dit verband wijst hij er op, dat 'despair' – het

tegendeel van 'integrity' – vaak gepaard gaat met een onbewuste doodsrees.

Wanneer wij de zienswijze van beide schrijvers samenvatten, treft ons bij Thomae vooral de welwillendheid van instelling, de helderheid van inzicht bij de bejaarden en het perspectief, dat hij opent op de ontwikkelingsmogelijkheden tijdens de ouderdom, waarin evenals bij Erikson een evaluatieaspect naar voren komt. Erikson benadrukt vooral de houding van de mens ten opzichte van zichzelf, waarbij deze tot evaluatie komt van zijn eigen bestaan. Deze evaluatie is bij een integere persoonlijkheid overwegend positief, bij een persoonlijkheid, die door afkeer is getekend, overwegend negatief. Bij beide schrijvers neemt de instelling ten opzichte van de eindigheid een indicatieve plaats in. Bij Thomae betekent integratie van de eindigheid rijpheid, Erikson daarentegen noemt alleen de doodsrees als een indicatie voor afkeer.

De vraag die wij ons nu kunnen voorleggen, is of bejaarden, die de eindigheid aanvaarden en er vertrouwd mee zijn, ons hebben geïmponeerd als rijp of volwassen in de zin van Thomae en Erikson. Deze vraag kunnen wij niet uitputtend beantwoorden; het onderzoek is er niet expliciet op gericht. Bij nader onderzoek echter blijken vele interviews de zienswijzen van de genoemde auteurs goed te illustreren, zodat wij kunnen nagaan of in het materiaal deze trend aanwezig is of niet. Dat deze trend inderdaad aannemelijk is, willen wij met behulp van twee case-studies aangeven: de eerste van een ons' inziens volwassen, rijpe persoonlijkheid, de tweede van een niet-volwassen, onrijpe persoonlijkheid. Deze twee case-studies stellen ons tevens in de gelegenheid een belofte in te lossen, gedaan in de inleiding van hoofdstuk iv (§ 1) om nog enige case-studies weer te geven, die ook voorzien zijn van het minder controleerbare materiaal. Deze case-studies geven een nog vollediger overzicht van de mogelijkheden van de door ons gehanteerde methode, dan de case-studies in hoofdstuk iv. Hieronder volgen beide case-studies.

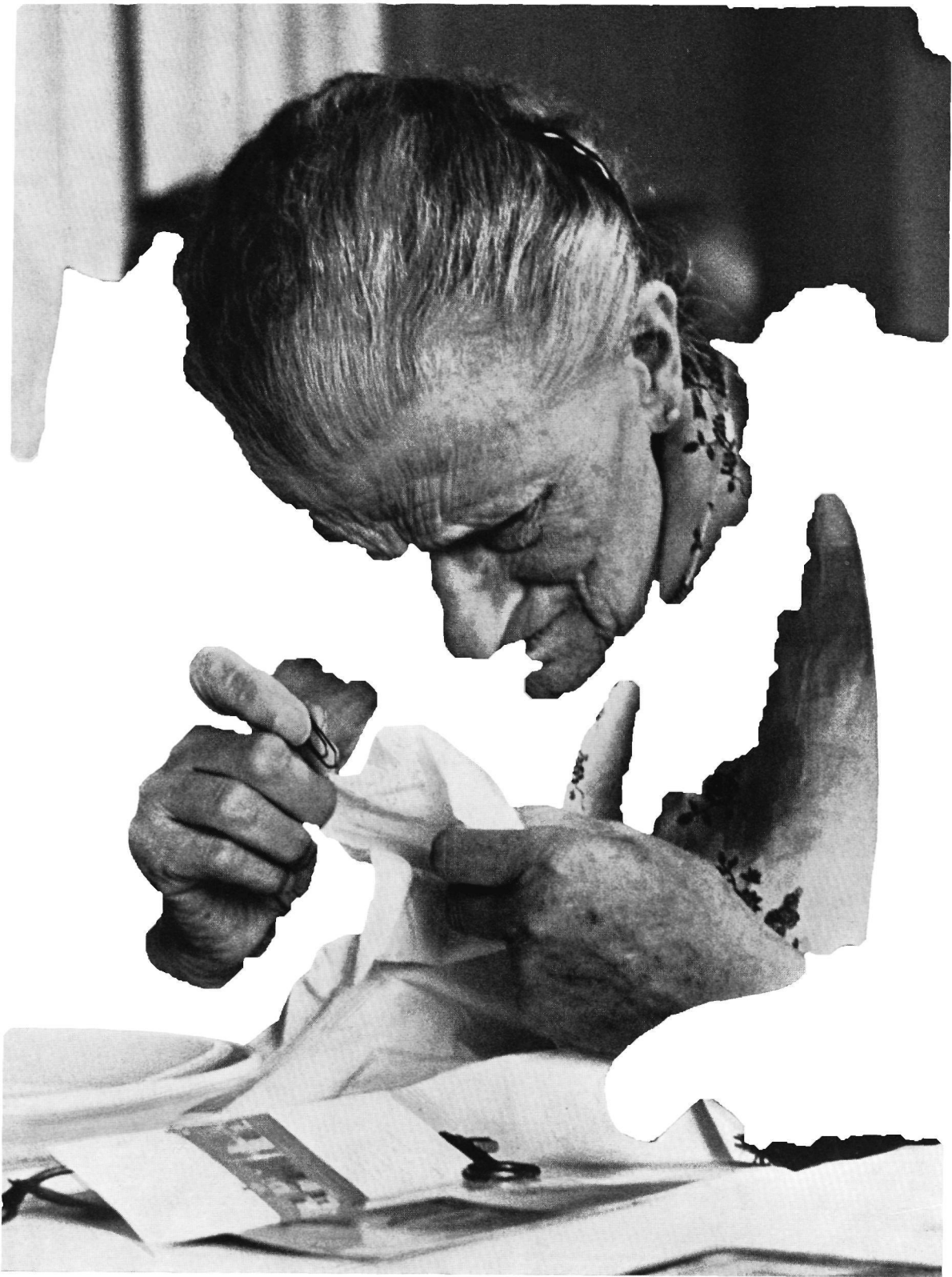
CASE III 8; MIJNHEER K., GEHUWD, 78 JAAR

Bejaarde woont in een arbeidersstraat. Zijn huis ziet er echter opvallend netjes uit, met smaakvol, vooroorlogse glas-in-lood-ramen, die enige welvaart verraden. De vrouw des huizes doet open. Onmiddellijk valt bij haar het gehoorapparaat op. Zij trekt ook het gerimpeld gezicht van iemand, die ófwel wat op zijn *qui vive* is, óf van iemand, die moeite moet doen om de bedoeling van de onderzoeker te verstaan. Na een korte uitleg, dat ik de persoon van de brief ben, word ik binnengelaten. Het is rond het middaguur. In de achterkamer, die slechts één venster heeft en daardoor wat donker is, zit mijnheer K. aan een broodmaaltijd. Hij blijft zitten, terwijl ik binnenkom, geeft een hand en zegt: 'Ik was al van plan geweest langs te komen om een afspraak te maken'. Hij is kaalhoofdig, heeft vriendelijke, vochtige ogen. Is gezet en maakt reeds aanstonds de indruk tot het pycnische constitutietype te behoren.

Meteen vertelt hij, dat hij de laatste tijd last heeft van aderverkalking. 'Soms ben ik er ook helemaal vanaf. Iedere veertien dagen heb ik wel kleine aanvallen. Ja, nu kom je dicht bij het eindje' merkt hij spontaan op. Zijn vrouw staat daar zorgzaam bij te kijken, terwijl hij dat vertelt. Ze is nog niet

gaan zitten Zij lijkt meer een zorgelijk type dan hij, die welgemoed aanvaardend is, en zijn mededelingen over de attaques ook niet doet om interessant te zijn, maar omdat dat nu eenmaal zijn status quo is, en 'daar komt U toch voor' Er wordt een afspraak gemaakt voor 9 uur 's morgens, twee dagen later Zij laat mij uit

Zij doet opnieuw open en laat mij in de voorkamer, die grenst aan de straat Het is een goed, wat ouderwets gemubelde kamer met aan de wand tal van olieverfschilderijen Later vertelt mijnheer K dat hij eens een grote partij schilderijen heeft gekocht, waarvan hij een deel heeft doorverkocht en met de rest de zaak binnen wat heeft opgeknappt Verder is ook binnen veel glas-in-lood-werk Daarin heeft hij ook een tijdje gedaan Hij woont hier nu al ongeveer 35 jaar in dit huis

(Kort na het begin komt de buurman binnenlopen om een krant te halen Waarschijnlijk is hij door mevrouw K ingelicht over de bedoeling van mijn bezoek) Het merkt ongevraagd, toch goedmoedig, op 'Al die verhalen van die goede ouwe tijd, die ouwe tijd heeft niet bestaan Mijn vader was indertijd niet in staat om voor zijn gezin op te komen Mensen als Thompson en Ariens werden verguisd' Hij vertelt het kalm en overtuigend Zonder antwoord af te wachten groet hij en gaat weer Mijnheer K merkt op 'Eigenlijk kunt U beter naar hem gaan Aan hem hebt U meer dan aan mij' Hieruit spreekt de lichte aarzeling bij de bejaarde, die wij voordien, vooral in het begin van het gesprek, reeds vaker bij bejaarden hadden kunnen waarnemen Daarna begint het eigenlijke interview met de vraag 'Bent U hier geboren en getogen?' Het gesprekskarakter van het interview wordt nu vlug bereikt en met het verstrijken van de tijd groeit het vertrouwen, zoals uit het vervolg blijkt

Hij is geboren als zesde in een gezin van dertien, van wie er twee niet groot zijn geworden. Vader was caféhouder en schoenmaker tegelijk In financieel opzicht heeft hij een redelijke jeugd gehad Vader dronk bij tijden en dan was er wel onemgheid thuis Op latere leeftijd deed hij dat niet meer, hij was toen ook reumatisch

Zelf leerde hij het slagersvak, spaarde en erfde wat Thuis hadden ze nogal wat Hij werkte in N, aanvankelijk als leerling voor een daalder in de week 's Maandags moest hij dan wel werken tot elf, twaalf uur 's avonds 'Thuis dachten ze eerst, dat ik de boel voor de gek hield Een broer kwam me toen eens een keer halen, toen geloofden zij het pas Ik werkte veel in slagerij van familie (bij een oom byv). Ook in D, waar hij zijn vrouw leerde kennen Hij was toen 41 jaar, toen hij trouwde Zijn vrouw is 12 jaar jonger dan hij Zij hadden twee kinderen een dochter, die bij het bombardement in februari 1944 is omgekomen en een zoon Deze oefent een goed vak uit, en is nog ongehuwd Hij woont bij zijn ouders in Hij is 33 Mijnheer K is zeer over hem te spreken hij vindt hem werkzaam, ijverig en spaarzaam Na zijn werk knapt hij een auto op, die hij voor f 1500,— heeft gekocht. 'Van de zomer gaan we naar familie van de vrouw in het buitenland'

'In tijd van slagersvak was ik al medevenoot geworden van zaak in elektrische apparaten Wat aan verdiend Was als het ware getrouwd met de handel, voornamelijk naderhand veehandel gedaan Heb wat overgehouden, wat huisjes gekocht Ben altijd erg spaarzaam geweest Altijd erg zuinig geweest en door spaarzaamheid in het leven succes gehad Heb ook wel eens wat teleurstellingen mochten incasseren (Dit alles vertelt hij heel kalm en rustig) Ben wat driftig en opvliegend van aard De zoon heeft dat ook wel een beetje Soms ben ik dat nog, als ik byv vier of vijf keer moet herhalen, omdat mijn vrouw het niet verstaat Achteraf denk ik dan Kaffer, je weet toch, dat ze doof is Dat doet haar pijn' (Toen hij dit zei, schoten hem de tranen in de ogen)

's Morgens staat hij vroeg op, om een uur of zeven 'Lees de krant, doe boodschappen, ga naar de markt Mijn vrouw kan vanwege haar doofheid geen boodschappen doen 's Middags kaart ik wat in de G -straat of bij de G -kerk (beide zijn bejaat densocieteten, Ms) Dit doe ik om de tijd om te krijgen Want als je niks te doen hebt, duurt het fatsoenlijk lang Soms ook af en toe naar familie Ga altijd alleen kaarten Om half zes warm eten, als zoon thuis komt 's Avonds radio, bij voorkeur een hoorspel 's Zaterdagmorgens werk ik nog bij een slager om het vlees te verdienen Die houdt me vaak langer dan is afgesproken Heb hem wel eens gezegd Je maakt misbruik van me'

'Ben wel katholiek grootgebracht, maar ben niet kerkelijk'. (Hierover begon hij te praten, toen onderzoeker vroeg naar 'Vrienden'). 'Ik heb een goeie kennis, waar ik elke zondagmorgen kom. Heeft me besmet met de communistische ideologie. In de idee de goederen te maken tot gemeenschapsgoederen en dus een rechtvaardige verdeling van alles steekt veel goeds'. (Hij praat er echter over of hij het enigermate betreurt. Met nadruk zegt hij 'besmet', waarin hij zijn spijt tot uitdrukking brengt, wat ook blijkt uit het vervolg). 'Want ik ga nooit aan tafel zonder te bidden en ook 's avonds in bed bid ik altijd, heel eenvoudig een Onze Vader en een Wees Gegroet, tot ik in slaap val. Vrouw is wel kerkelijk. Ik ben niet kerkelijk. Is wel eens een tijdje minder geweest. Ben niet helemaal ongelovig. Toch erg vrij in mijn gedachten. Ik voel me niet thuis in de kerk. (Q : Waarom niet?). Zint me niet erg. Er zijn ook wel eens paters geweest. Maar ik heb gezegd, daar voel ik niet veel voor. Wat ik gedaan heb, ben ik niet ontevreden over. (En hij voegt er aan toe.) Gek, dat ik U dat allemaal zo vertel. Dat heb ik nooit met iemand anders bepraat'.

Pensionering : 'Ben in 1945 opgehouden met werk. Als oorlog er niet tussen gekomen was, was ik misschien nog aan de gang geweest. Als ik gelegenheid had om me intensief in te zetten, dan zou ik het nog doen ook'.

Kans het leven over te doen : 'Als er goeie (financiële, Ms) vooruitzichten zijn, ja, daar zit wat in. (Q : Zou U het anders doen?) Ik ben tevreden met wat volbracht is. Zou kans grijpen, als die zich voordeed' (Het is duidelijk, dat hij de vraag niet volledig vat. Vraag slaat dus niet meer aan).

Prettigste tijd : 'Ja ... mijn vrouw, het huwelijk, een goeie vrouw, een paar mankementjes: slecht horend, slecht ziend, maar is zachtzinnig en werkzaam. (En als een soort conclusie volgt dan:) De jaren, dat ik getrouwd ben'.

Moelijkste tijd : 'Tijden, dat er niets te verdienen was en ik doelloos rondliep. Kwam nogal eens voor'.
Begin ouderdom : 'Laatste veertien dagen. Voel me niet meer zo actief. Verder last van aderverkalking en trombose. Laats brachten ze me van de G.G.D. thuis. Was niet goed geworden op straat. Ben dan helemaal de kluts kwijt. Ben (naar omstandigheden) tevreden over de gezondheid. Ik kan er niet tegen vechten. Ik ben versleten. Met geheugenverlies kom ik erg in de knel te zitten. Onthouden kan ik slecht'.

Ouderdom? 'Omdat ik in goeie omstandigheden verkeer, is het meegevallen. (Ook hier wordt weer op financiële omstandigheden geduid, wat bij hem als handelaar begrijpelijk is)'.

Ouderdom rustiger? 'Ja, natuurlijk. Af en toe nog een opvlieging'. (Heeft spijt over eigen drift)

Toekomst en dood : 'Als ik er tussenuit trek, en daar ben ik druk mee bezig, er is een tijd van komen en een tijd van gaan. Wel eens gedacht dat kan mij niet schelen. Eeuwigdurend blijft het toch niet. En wat de leeftijd betreft, ben ik er nog aardig vanaf gekomen. (Q : Bang voor de dood?) Maak me niks geen zorgen over. Het een (hij bedoelt de dood) komt uit het ander (het leven) voort. (Q : Is dood dood?) Toch is het een beetje twyfelachtig. Van opvoeding blijft altijd wat hangen. (Q : Hoe sterven?) In ene keer opgeruimd is netjes. Ik picker er niet over. Zolang als je leeft, wil je leven. Naar de dood verlang je nog niet'.

Jeugd : 'Hebben niet erg veel respect; bekladden je deur'. (Toch blijkt uit antwoord geen wrok, eerder een objectieve, indifferente houding).

Kaart 1 : Denkt U wel eens aan:

vroeger op school : nee.

wonen in een tehuis : nee, liever in eigen huis, heb nog een vrouw

sterven : denk je wel eens aan, maar heel weinig

vroeger thuis : nee, weinig.

Kaart 2 : Wat doet U graag?

wandelen : kan ik slecht

lezen alleen het nieuws, ben er gauw mee klaar
naar radio luisteren graag hoorspelen

Kaart 3 Wat doet U graag?
boodschappen doen om vrouw te gemakken
in tuin werken heb geen tuin
wat praten met elkaar ook wel graag

Kaart 4 Wat doet U graag?
naar begrafenis gaan droevig
bij kinderen op bezoek gaan heb geen kinderen, die getrouwd zijn
eten ja, eten, als het tijd is

Kaart 5 Wat vindt U vervelend?
Zieken bezoeken kan ik ook niet
op reis gaan ja, reizen, naar zus in buitenland
nadenken over doodgaan dat weet ik, dat die tijd komt Dat ik het zo lollig vind, nee!
bidden doe ik voor en na het eten, en in bed

Ouderdomskenmerken

- vlug geemotiveerd,
- herhaalt zich herhaaldelijk,
- sommige vragen slaan niet meer aan

INDRUK VAN MIJNHEER K

Mijnheer K. is inderdaad een gemoedelijke en gevoelige oude man, voor wie het gesprek een ervaring is. Het levensverhaal, dat hij ons doet, laat hem het een en ander ontdekken. Dit geeft aan het gesprek een eigen karakter van vertrouwdheid, die noch de bejaarde, noch de onderzoeker onberoerd laat. Door zijn leeftijd en de toestand, waarin zijn lichaam verkeert, heeft hij een wat verstart masker-gezicht. Het is of in zijn ogen pijn of spijt te lezen staat. Maar die uitdrukking kan overgaan in een milde blik, een mildheid, waarvan het interview getuigt. Hij maakt verder een frisse indruk, een man, die indertijd wellicht wat opvliegend was, maar een neus had voor zaken en ook handig zal hebben weten te verdienen. Dit laatste staat centraal in zijn referentiekader, hoewel het duidelijk is, dat het beslist niet alles overspoelt. Hij heeft gevoel voor andere, minder materiele waarde, die hij hoog op prijs stelt. Zoals hij tot slot zegt, als een generale evaluatie van zijn eigen leven 'ben tevreden; reden genoeg om tevreden te zijn'.

Voor een betere vergelijkingsmogelijkheid geven wij nu eerst de tweede case-studie weer.

Bejaarde woont in een middenstandswijk De vitrage voor de vensters is gesloten Inkyk is daardoor uitgesloten Op de deur staat de naam van de man, waaronder het zelfstandig beroep van hem staat aangegeven Sedert hij met werk is opgehouden, is daar wat overheen geplakt

Bij het maken van de afspraak doet Mevrouw L open De onderzoeker vertelt, wie hij is en waarvoor hij komt Zij is een tamelijk grote en magere vrouw, die er oud uitziet Na mijn uitleg merkt ze spontaan op 'Even piekeren, kom maar morgenmiddag, zo tegen drie uur' De onderzoeker wijst haar er op, dat dat drie uur Goede Vrijdag is en of het niet beter is, wat later te komen Afspraak wordt gemaakt voor vier uur 's middags Tot slot zegt zij 'Nu kan het niet, want ik ben net met de kamer bezig'

Bij het interview wordt de onderzoeker door haar ontvangen Ze heeft er zich extra voor gekleed Het kerkboek ligt op tafel Haar echtgenoot is er ook bij, heeft een schone boord om en z'n zondags jasje aan De onderzoeker wordt verwacht Haar man draagt een gehoorapparaat Wanneer men duidelijk articuleert, verstaat hij de ander goed

Aan tafel zittend, begint het gesprek vanzelf over de godsdienst, dat er zoveel veranderd is Het wordt echter niet duidelijk, hoe zij die wijzigingen beleven

Zij is dochter uit een gezin met zeven kinderen Naar eigen zeggen is zij streng opgevoed Toen haar vader borstpleuris kreeg en zijn beroep niet meer kon uitoefenen, werd zij van school afgenomen Zij was toen elf jaar, en ging werken als dienstmeisje Haar moeder wilde met hulp van haar dochters het hoofd boven water houden, zodat zij niemand nodig hadden Tot aan haar trouwen is ze in betrekking geweest In de laatste dienst vonden ze het jammer, dat ze ging Voor het afscheid kwam de mijnheer naar boven en gaf haar 10 gulden, dat was heel wat in die tijd (in 1908)

(De echtgenoot ging tijdens het interview van de veronderstelling uit, dat alle vragen ook hem golden Wanneer zijn vrouw uitgepraat was, gaf hij zijn antwoord Dit heeft ons in staat gesteld, niet alleen goed geïnformeerd te worden over hem zelf en zijn eigen levensloop, maar bovendien werd op deze wijze veel duidelijk van de onderlinge verhouding der echtelieden)

Hij is zoon van een boer-ambachtsman en heeft hetzelfde vak als zijn vader geleerd, zowel in eigen land als in de nabuurlanden, en na een tijd in dienst te zijn geweest bij een ander, vestigde hij zich zelfstandig Hij was toen dertig Toen trouwde hij ook

Zij vindt, dat haar schoonmoeder haar mocht Zij vertelt diverse voorvallen daarvan, waaruit dat moet blijken (Deze verhalen, die zij spontaan doet, en die zij met een grote mate van zelfvoldoening vertelt, wijzen op haar grote hang naar waardering)

Er zijn acht kinderen, jongen, meisje, om en om Behalve dat zij A O W krijgen, onderhouden de kinderen hun ouders, overeenkomstig hun eigen kunnen Een groot aantal kinderen woont in N Naast hen woont een dochter en anderen wonen in de buurt Niet iedere dag komt er echter iemand op bezoek of even aanlopen, zelfs niet van er naast Toch zegt ze, dat ze tevreden zijn over het bezoek van de kinderen 'Ze komen speciaal op zondagmorgen Dan moet ik twee keer koffiezetten (vanwege het grote aantal bezoekers) En dan zeggen ze wel 'moeder, laat mij het maar doen Maar dat wil ik niet Ze moeten toch weten, dat vader en moeder er nog zijn Morgen is vader jarig Dan zullen er wel een stel op de koffie komen, maar niets erbij, want we vieren het zondag' (Ook bij het kopje thee, dat ze geeft, werd met nadruk gezegd, dat er vanwege de Goede Vrijdag geen koekje bij komt Zij houdt vast aan bepaalde gewoonten, lijkt preuts en formeel-godsdienstig)

(Later in ander verband, grijpt ze spontaan terug op verhouding met kinderen Ze zegt dan) 'Vaak denk ik wat heb je nu, nu je ouder wordt Ze laten moeder links liggen Vroeger ging ik wel met hen naar de stad, maar nu komen ze me niet meer halen Moeder is te oud'

Door zaak van de man (kleermakerij) nog wat kennissen, maar ook niet veel meer Zijn afgestemd op de kinderen Je komt nergens meer, je komt niet meer in de stad

De kinderen zijn in goeie doen De een heeft het beter dan de ander, maar ze hebben allemaal hun brood Met bureu geen intensieve contacten, gewoon goededag Buurvrouw is wel behulpzaam by het poetsen van de stoep Daarvoor in ruil bid ik een weesgrootje Trouwens ik hou niet van buurpraatjes'.

Jeugd: 'Ja, anders dan vroeger. Jij en jou tegen de ouders Kinderen en kleinkinderen vinden mij streng. Kleinkinderen zijn wel vriendelyk Toch is het niet meer, zoals in onze tyd Ze (de kleinkinderen) zijn niet allemaal hetzelfde. Ik sta op nameren Ik laat het ze wel voelen. Als een kleindochter de broek aan heeft, komt ze er by mij niet in ' (Ze houdt zich aan duidelyke regels en er bestaat voor uitzonderingen geen pardon)

Gezondheid. 'De laatste tyd veel gesukkeld En toch sterven doe je toch niet graag Je houdt nog te zeer van het leven Wassen en huishouden doen kan ik niet meer zo (Ze vindt erg, dat ze niet meer zo kan poetsen als vroeger) Het mag toch niet vies worden, want stel dat, dan zeggen de kinderen, dat het vies is en dan is het ook niet goed'.

'Dus veel gesukkeld. Eerst kou gepakt, toen licht beslag en toen stilstand in het bloed Dat vooral heeft me achteruut gezet. (Ze legt minutieus uit wat er met haar gebeurd is, en hoe zij met het hoofd op de marmeren plaat van het nachtkastje sloeg). Gelukkig ben ik vrolyk en opgeruimd van aard. (En even later) Ik voel nergens niks meer voor. En ik heb één gebrek. ik kan niet slapen. (Daarover klaagt zij herhaaldelyk) Ik ben niet tevreden over de gezondheid Dokter komt af en toe binnelopen om te kijken hoe het met de oudjes gaat Dat stel ik zeer op prijs (Tussendoor maakt zij aanmerkingen op haar man, in deze trant.) Je moet niet zoveel roken, denk aan mijn gordynen' (En ofschoon deze opmerking ook een grappige kant heeft, wordt de aanmerking niet munder ernstig bedoeld.)

Kans het leven nog eens over te doen? 'Ik zou het anders doen Geen kleermaker meer nemen, maar een man niet pensioen Ik zou niet meer terugwillen (Zij ambieert dus niet het leven op dezelfde manier over te doen) Een mens maakt veel te veel mee Mannen schuiven van alles van zich af De vrouw moet er voor opkomen. Zuumig zijn en dan jaar op jaar een kind Je had er soms drie lopen, die niet zindelyk waren Het was me wel niet teveel, maar het was toch een heel getrubbel'

Prettigste tyd: 'Toen ik in betrekking was'.

Moeylykste tyd: 'Jaar op jaar een kind (Haar man merkte daarby op:) Werken is fijnste afeiding en tydverdrijf En als het kon, dat je dan eigenlyk niet moest zeuren'.

Toekomst en dood: 'Maak me zorgen over de toekomst, ja Of het allemaal goed gaat, om de begrafenis Als ze nog een mis voor me laten lezen, m'n kinderen Man is mijn grootste zorg. Ik heb wel eens gezegd, dat ik langer mag leven dan mijn man Ik versta hem Ik weet wat hij graag heeft Want als ik er niet meer ben, moet hij naar een tehuis Er is geen plaats voor hem by de kinderen, voor mij ook niet. Aan dood denk ik vaak, als ik maar niet onverwachts een beslag krijg. Als je de communie nog krijgt. Dat hou ik toch wel by Toch heb je nog je zorg Ben niet bang van de dood. Als je goed leeft, dan hindert dat (de dood) niet (Uit manier waarop het werd gezegd, tevens op grond van de context, blykt duidelyk, dat hier van vrees kan worden gesproken)

Tevredenheid 'Ja . jawel ., och, ja. 'n Mens moet tevreden zijn. 'n Mens heeft altijd wat te wensen Dat wordt niet altijd ten uitvoer gebracht'.

Met ouderdom rustiger: 'Nee, niet rustiger. Man wel veranderd, stiller en meer teruggetrokken Heeft nieuwe liefhebberij, puzzle'.

Kaart 1 · Denkt U wel eens aan:

vroeger op school: nee, niet zo vaak.

wonen in een tehuis: zou ik erg vinden.

sterven. ja, schiet me zo te binnen Denk ik maar aan wat anders.

vroeger thuis: zorgen en ze waren niet mak

Kaart 2: Wat doet U graag?

wandelen: kan ik niet meer.

lezen: lezen niet, krijg ik hoofdpijn van.

naar radio luisteren: niet veel, zit liefste stil.

Kaart 3: Wat doet U graag?

boodschappen doen: graag, in de buurt alleen. Loop dan wel eens bij zwager aan.

in tuin werken: kan ik niet meer.

wat praten met elkaar: niet zoveel: man doof.

Kaart 4: Wat doet U graag?

naar begrafenis gaan: doe ik niet graag; is niet prettig, droevig, maakt mij verdrietig.

by kinderen op bezoek gaan: regelmatig (in feite weinig).

eten: dat gaat wel.

Kaart 5: Wat vindt U vervelend?

zieken bezoeken: niet zo erg leuk.

op reis gaan: komt niet meer voor.

nadenken over doodgaan: doe ik liever niet.

bidden: niet zo erg veel.

Ouderdomskenmerken:

- klaagt voortdurend,
- nerveus (rode plekken op wangen), onrustig,
- onzeker, zoekt steun bij man.

INDRUK VAN MEVROUW L.

Mevrouw L. is een wat nerveuze bejaarde, die geen gemakkelijk leven achter de rug heeft. Zij heeft door hard werken het hoofd boven water kunnen houden. Als kind moest zij reeds vroeg plichten vervullen, waartoe anderen pas veel later worden geroepen. Het gevolg daarvan is in het gehele leven na te wijzen. De verplichtende taken nam zij op zich: eerst de dienst, daarna het huishouden en de vele kinderen; en nu in de ouderdom opnieuw het huishouden. Zij stond en staat er op dat er ook vol-doening en waardering tegenover komt te staan. Zij herinnert aan haar schoonmoeder die haar mocht; ze vertelt over haar afscheid van haar dienst en de waardering die toen bleek. En eveneens was duidelijk dat zij vereerd was door het bezoek van de onderzoeker en zeker toen zij ontdekte, dat hij van de universiteit kwam. Het streelde haar, dat er vanuit die instantie belangstelling voor haar bestond.

De plicht heeft een duidelijk stempel op haar bestaan gedrukt. Vandaar ook dat zij het betreurt nu niet meer op dezelfde manier te kunnen poetsen als vroeger. Vandaar ook de neiging om zich te houden aan vaste regels en normen, waaraan in haar huis zich ook kinderen en kleinkinderen moeten houden. In dat opzicht is zij consequent en streng, zoals zij zelf zegt.

De verhouding met haar man is vriendelijk, maar maakt toch meer een oppervlakkige indruk. Waarschijnlijk bestond er een goede taakverdeling, zonder diepgaande bekommernis over en weer. Dit blijkt uit haar gezegde, dat ze ieder jaar een kind toch teveel vond. Het is niet duidelijk dat dit alleen bepaald werd door de wat eenzijdige belangstelling van haar man voor haar, of dat zij ook veel behoefte had aan waardering, een behoefte, die blijkens het interview nog zeer duidelijk aanwezig is. In ieder geval is haar strenge persoonlijkheid ook na de periode van haar betrekkingen, door het huwelijk niet wat vrijer geworden en is zij de wat strenge, formele persoonlijkheid gebleven, die haar plicht wil doen. Want hoewel zij momenteel in menig opzicht van haar man afhankelijk is en hij meer voor haar dan zij voor hem zorgt, zegt ze te hopen dat hij eerder sterft. Zij maakt veel meer de indruk op ons, dat zij hem tracht te bemoeieren, omdat zij daaraan zelf behoefte heeft. Haar afhankelijkheid tenslotte komt ook daar tot uitdrukking, waar zij de kinderen laat bepalen of ze haar meenemen naar de stad. Het gezegde dat toen volgde is tekenend voor haar bestaansevaluatie: 'Wat heb je nu, nu je ouder wordt'. Zij is niet boven de last en de teleurstelling van het leven uitgegroeid en zij demonstreert een duidelijk tekort aan zelfkennis. Ook in haar religieuze opvattingen weerspiegelt zich haar trouw aan regels en vormen. Hoewel het kan voorkomen dat een volwassen religieuze instelling bij gebrek aan uitdrukkingmogelijkheden door een bejaarde in dergelijke termen wordt aangeduid, is dat hier zeer zeker niet het geval.

Waarschijnlijk hebben wij derhalve in Mevrouw L. met een niet tot ontplooiing gekomen persoonlijkheid te maken, aan wie het leven niet heeft voldaan en die nu wezenlijk in eenzaamheid haar ouderdom slijt.

Een vergelijking van beide bejaarden heeft niet uitvoerig te zijn, omdat de verschillen voor zich spreken.

Mijnheer K. is kalm, is niet ontevreden over wat hij gedaan heeft. De positieve evaluatie van zijn leven – ook voor zover het nog heden en toekomst is – is op de voet te volgen: hij spreekt positief over zijn huwelijk, over zijn zoon, over de verhouding met hem en wat er door hem mogelijk wordt gemaakt (bijvoorbeeld buitenlandse reis); hij is tevreden over zijn beroepsleven, hoewel hij daarbij ook de nodige teleurstellingen en tegenslagen moest incasseren. Hij aanvaardt de kwetsbaarheid van zijn lichaam. Wel betreurt hij enigermate het contact met zijn goede kennis.

Mevrouw L. daarentegen zit bijna alles tegen. De verhouding met de kinderen laat te wensen over, zij klaagt over haar gezondheid, heeft spijt over haar huwelijk en het grote aantal kinderen. Zij beleeft hulp van de kinderen als iets negatiefs. Haar formele aard schept ook moeilijkheden, zowel bij haar kinderen als kleinkinderen. En tenslotte maakt zij zich zorgen over de toekomst, en niet zozeer vanwege de kern van de kwestie, maar meer over de uiterlijke dingen.

Mijnheer K. beschouwen wij derhalve als een gerijpte persoonlijkheid, die de eindigheid van het bestaan heeft aanvaard, er ook vertrouwd mee is. Dat blijkt op tal van plaatsen in zijn interview. Hij is zich nu positioneel bewust van het einde. Hij heeft een sprekend stervensbesef, wat overduidelijk blijkt uit deze zin 'als ik er tussen uittrek en daar ben ik druk mee bezig...'

Bij Mevrouw L. is eerder sprake van een vluchtinstelling. Zij is er bang voor, een angst overgens, die zij door religieuze handelingen wil afweren en teniet doen. Zij geeft dus een formeel-godsdienstige zingeving aan de eindigheid. De gedachte aan het einde komt regelmatig bij haar op, zodat wij ook hier van een eindigheidsbesef kunnen spreken, waarvan niet geheel zeker is te zeggen of wij met een reflexief-besef of met obsessie te maken hebben. Wij neigen het meeste tot het laatste.

Op grond van deze uiteenzetting is het verband tussen rijpheid en aanvaarding van en vertrouwendheid met de eindigheid, en vlucht en vrees voor de eindigheid, en onvolgroeidheid aannemelijk.

Hoe kunnen wij deze aannemelijkheid verklaren? Dat rijpheid inderdaad tegelijk voorkomt met aanvaarding van de eindigheid, en onvolgroeidheid met vlucht voor de eindigheid, is niet zonder meer in te zien. Bij de poging, die wij hierna zullen doen ter verheldering van dit verband, gaan wij uit van de case-studie van Mevrouw L.

Zij leeft in wat wij bij de interpretatie van de gegevens in het vorige hoofdstuk hebben genoemd ongunstige sociale omstandigheden. Dit wordt duidelijk op grond van haar formele en strenge persoonlijkheid, die haar kinderen wil wijzen op de regels. Zij stoot af, is niet aantrekkelijk. Daarom blijft voor haar als het ware niemand anders over dan haar echtgenoot, die helaas wat doof is. Dit hindert haar wel, maar is blijkens het interviewresultaat gemakkelijk te overkomen. Nooit echter is de verhouding tussen haar en hem uitgegroeid tot een werkelijke dialoog. Het bleef bij een niet onvriendelijke werkverdeling, waarbij hij voldoening vond in zijn werk, maar zij nooit voldaan werd. Deze roep om voldoening treffen wij vaker bij gehuwde, bejaarde vrouwen aan. Soms gaat deze ook gepaard met eenzaamheidsgevoelens (cfr. 123).

De middelmatige belangstelling van haar kinderen en kleinkinderen voor haar heeft weer tot gevolg, dat zij zich onvoldoende engageert, onvoldoende ook, wanneer wij rekening houden met de distantie, die de ouderdom eigen zou zijn en met de beperkingen, die haar lichamelijke omstandigheden meebrengen. In haar ouderdom is zij hoogstwaarschijnlijk evenmin als tijdens een vroegere levensperiode, tot zichzelf gekomen. Haar formele, onzekere aard heeft haar nooit zichzelf laten zijn, waardoor zij nu nog haakt naar het onmogelijke (respect en volle genegenheid van de kinderen). Angst tenslotte staat een eventuele overgave in de weg en daarmee de mogelijkheid om zich te occuperen met de eindigheid als mijn eindigheid, zodat aanvaarding daarvan principieel mogelijk wordt. Haar belevenissen en gedachten

betreffende de eindigheid blijven dan ook aan de oppervlakte, raken nergens de dieperliggende persoonlijkheid. De eindigheid is voor haar een afschrikwekkend, maar onontkoombaar gebeuren, waarbij het goed is dat bepaalde ritens worden voltrokken.

Daarentegen zien wij bij mijnheer K. juist een gevarieerd sociaal contact, beroepsbezigheden, bezigheden voor het huishouden die na zijn zelfgekozen pensionering een hernieuwd engagement hebben betekend en waarin het verleden een positieve rol blijft spelen. Hoewel ook voor hem het sterven niet aantrekkelijk is, weet hij dat hij tegen de dood niet kan vechten. Hij is immers al bezig met het sterven, waaruit duidelijk spreekt dat hij zich in principe reeds heeft overgegeven en losgelaten.

Wanneer wij deze beschouwingen samenvatten en nog eens formuleren, zouden wij het volgende kunnen zeggen. Om de in de mens opkomende eindigheid te kunnen beschouwen en om tot een definitief antwoord te komen, bijvoorbeeld aanvaarding, moet aan de volgende voorwaarden zijn voldaan. Dit gelukt allen, die tot zichzelf gekomen zijn en dat houdt een weten in, dat 'an individual life is the accidental coincidence of but one life cycle with one segment of history' (Erikson, 98); dat houdt tevens in, dat men ondanks de tegenslagen (omdat zij evenzeer pasten in het geheel van de levensloop) met voldoening geëngageerd is geweest. De eindigheid zelf vraagt om occupatie. Vrees ervoor verbergt haar, schuwt de confrontatie. Men laat er zich liever niet mee in. Vrees wijst bij bejaarden bovendien op een onvolledig verleden, dat niet voldoende geconditioneerd is voor een vruchtbare occupatie met de eindigheid.

Occupatie met de eindigheid sluit echter nog geen aanvaarding in. Eerst de zingeving kan tot dat resultaat leiden, zoals wij in hoofdstuk IV aannemelijk hebben willen maken. In de fase van het ouder worden en de ouderdom staat de mens voor de noodzaak niet alleen de grens die de eindigheid is te accepteren, maar ook wat daarachter komt, wat dus in feite onzichtbaar en onbekend blijft. Slechts de rijpe, uitgegroeide mens durft als het ware het risico aan van een confrontatie met de vraag na het einde. Hem is met het klimmen der jaren een steeds groter weerstandsvermogen eigen geworden, of zoals Vischer het zo treffend zegt: hem is een 'Unverwundbarkeit' eigen. Deze stempelt hem tot een meester in het anticiperen van de komende gebeurtenissen. Hem verrast nog slechts weinig, alles heeft in de loop van het leven een vaste betekenis gekregen. Dit schept een zekerheid, die een tegenwicht is tegen de onzekerheid van wat na het einde kan, zelfs móet komen (170, 244) Deze bejaarde nu, met genoemde Unverwundbarkeit, confronteert zich met de eindigheid; hij beseft dat het einde onbetwifelbaar zeker is, evenals zijn aanvoelen van de komende gang van zaken. Overeenkomstig zijn eigen bestaan zal hij tot slot een antwoord geven op de vraag na het einde. Het is een algemeen menselijke

of een godsdienstige. Het merendeel van de bejaarden, zo hebben wij kunnen constateren, verlegt in de aanvaarding van de eigen eindigheid de zin buiten zichzelf. In het persoonlijke vlak dwingt de eindigheid derhalve tot een stellingname die alleen op grond van een zingeving is te realiseren. Psychologisch zou de eindigheid en de confrontatie, daarmee de grond kunnen betekenen voor de distantïering, die sedert Buytendijk (29) in navolging van Homburger (77) reeds een bekend verschijnsel is.

De betekenis van de eindigheid voor de ouderdom is derhalve vervat in de mogelijkheid tot afstandname. Bij de bejaarde die niet slaagt in confrontatie mét en acceptatie ván de eindigheid, kunnen wij dan ook een zinloos hangen aan het leven constateren, een leven overigens, dat allengs aan de betreffende bejaarde gaat ontsnappen en daardoor een afgrond van angst en onzekerheid kan oproepen, die in sommige gevallen een patho-psychologische ouderdom ten gevolge kan hebben (cfr. case 2216, p. 96).

Hoewel bovenstaande voorbeelden het verband tussen rijpheid en aanvaarding van de eindigheid enerzijds en tussen onvolgroeidheid en vlucht voor de eindigheid anderzijds duidelijk hebben geïllustreerd, rijst nu nog de vraag of wij in het materiaal een algemene trend in dezelfde richting hebben kunnen constateren of niet. Inderdaad is deze trend waar te nemen. Van de bejaarden in de case-studies in hoofdstuk iv beschouwen wij als volgroeide persoonlijkheden: de case-studies 1104 (p. 83), 2203 (p. 87), 2105 (p. 98), 1221 (p. 107), 2112 (p. 109) en 1225 (p. 105). Onvolgroeide persoonlijkheden geven de case-studies 2216 (p. 96) en 2221 (p. 101).

Uit deze case-studies blijkt tevens, dat een instelling van aanvaarding steeds samengaat met een gerijpte persoonlijkheid, maar dat het omgekeerde niet het geval behoeft te zijn. Rijpheid komt bijvoorbeeld ook voor bij een instelling van ontwijken (cfr. case-studie 2105, p. 98). Wij zouden hiervoor de volgende verklaring kunnen geven. De desbetreffende bejaarde is ongetwijfeld geoccupeerd door de eindigheid en engageert zich er mee, hoewel het (nog) is op de wijze van een ontwijkende. De instelling van ontwijken bij deze bejaarde kan echter beschouwd worden als een doorgangsfase, waarna eerst de definitieve instelling wordt bereikt. Deze kan berusting of aanvaarding worden. Dit sluit echter niet de mogelijkheid uit, dat een bejaarde in de ontwijkende instelling kan blijven steken.

Wanneer deze verklaring juist is, betekent dit tevens, dat wij op grond van de kennis over het rijpheidsniveau én de eindigheidsinstelling van de bejaarde kunnen aangeven, of er nog verandering in de eindigheidsinstelling mogelijk is en zo ja, in welke richting. Voor de gerijpte bejaarde zou de eindigheidsinstelling dus tevens aangeven in welke fase van de ouderdom hij zich bevindt. Voor de onvolgroeide bejaarde is dat minder relevant, daar de onvolgroeidheid reeds duidt op de onmogelijkheid van ontwikkeling.

Wij kunnen derhalve besluiten met te zeggen, dat daar waar de bejaarde een definitieve instelling ten opzichte van de eindigheid heeft bereikt, een sterk verband bestaat met het rijpheidsniveau. Anders gezegd: de mate van volgroeidheid (rijpheid) correleert met de feitelijke of de te verwachten instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Deze laatste stelling willen wij beschouwen als een belangrijke hypothese.

Wij hebben dus een trend gevonden in de veronderstelde richting. Gaarne hadden wij deze meer exact weergegeven. Maar het materiaal is ten aanzien van dit punt niet overal even volledig, hoewel nergens in strijd met het bovenstaande.

(Dat is er ook de reden van, dat wij bij bovenstaande toedeling van de in hoofdstuk IV opgenomen case-studies over gerijpt en onrijp niet genoemd hebben de cases 1101 (p. 103) en 1110 (p. 94). Om echter iedere schijn-exactheid te vermijden, beperken wij ons tot bovenstaande illustrerende case-studies, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaten.

Tot slot van bovenstaande beschouwing over een gerijpte en onrijpe ouderdom zouden wij er aan willen herinneren, dat in de werkelijkheid de ouderdom zeer vele verschijningswijzen vertoont. Een indeling hiervan in gerijpt en onrijp lijkt na het bovenstaande zeker relevant, hoewel deze indeling nog vrij grof is. Nader onderzoek zal wellicht een fijnere, meer genuanceerde indeling verschaffen, die ook recht doet aan de vele verschijningswijzen die niet zijn te typeren als gerijpt, evenmin echter als onrijp zijn te beschouwen. Dit neemt echter niet onze stellige indruk weg, dat de vele vormen van oud-zijn zich in twee groepen laten scheiden, die wij voorlopig zouden kunnen typeren als gerijpte en onrijpe vormen van oud-zijn. Wij zouden ook de opposita kunnen hanteren van een gelukte en een mislukte ouderdom. Tussen beide hoofdmodi vermoeden wij eerder een niemandsland dan een overgangsmodus. De ouderdom zou derhalve beschouwd kunnen worden als een uitdrukking van de stellingname, die in een dikwijls lang leven is gerealiseerd. Geen stellingnemen is dan uitgesloten en een bejaarde die zich daaraan tracht te onttrekken, stempelt zich tot een representant van de niet-gerijpte, mislukte modus. Deze indruk, dat tijdens de ouderdom de resultante van het gehele leven zich ofwel positief of negatief aftekent, waarvan de beide laatste case-studies als illustraties kunnen worden opgevat, heeft ons ook het oosterse motto ingegeven, waarmee dit zesde hoofdstuk opent.

Wij kunnen vervolgens aangeven hoe omvangrijk de problemen zijn, die met de thematiek van de eindigheid samenhangen.

Wij mogen eraan herinneren, dat één derde van de door ons onderzochten geen zin hebben gegeven aan de eindigheid. Een aantal daarvan zal met het klimmen der jaren waarschijnlijk via occupatie komen tot zingeving. Daar staat echter tegenover, zoals wij in paragraaf twee van dit hoofdstuk hebben aangetoond, dat het aantal onvolgroeide bejaarden in feite veel groter is dan uit dit onderzoek blijkt. Wanneer

wij de winst en het verlies aan zingeving tegen elkaar laten wegvallen, moeten wij dus concluderen, dat een relatief groot aantal der bejaarden niet aan zingeving toekomt, met andere woorden geen menswaardige ouderdom beleeft. Er bestaat derhalve menselijk gesproken een veel grotere tragiek dan veelal wordt aangenomen. Wij twijfelen er niet aan, dat deze tragiek onvoldoende in verband wordt gebracht met de eindigheidsinstelling, die wij in zijn definitieve vorm op grond van bovenstaande uiteenzettingen kunnen zien als een toetssteen voor de bereikte rijpheid, en terecht als kristallisatiepunt van de ouderdom kunnen beschouwen.

Dit vraagt nog om een korte verduidelijking. Want als wij spreken over kristallisatiepunt, wil dat zeggen, dat in de eindigheidsinstelling een essentiële trek van de ouderdom moet worden weerspiegeld. Wij zijn inderdaad die mening toegedaan. Boven immers kwamen wij tot de aannemelijke visie, dat tijdens de fase van het ouder worden de mens een scherpere problematiek rondom de eindigheid zou beleven dan tijdens de ouderdom. Het aantal bejaarden, dat blijkens de resultaten van hoofdstuk iv inderdaad door een definitieve stellingname wordt getypeerd, is inderdaad groot. Met andere woorden: vele bejaarden, en dit geldt in nog sterkere mate voor de hoog-bejaarden, zijn dus reeds door de eindigheidsproblematiek heen.

Het karakter van evaluatie, dat de ouderdom blijkens bovenstaande case-studies en blijkens de beschouwingen van Thomae en Erikson eigen is, strekt zich als het ware niet alleen over het verleden, maar ook over heden en toekomst uit. Het gehele leven, wat geweest is en wat nog komt, wordt als het ware geëvalueerd. Met andere woorden: de bejaarde maakt orde op zaken. Als dus ook de eindigheid definitief verwerkt is, kan deze positioneel-bewust beseft worden, maar behoeft de eindigheid geen centrale plaats meer in te nemen in de belevingswereld van de hoog-bejaarden. Zij hebben als het ware hun definitieve stelling betrokken en kunnen nu in distantie, levend met het eindigheidsbesef op de achtergrond, tot een hernieuwd engagement komen. De ouderdom zou zich derhalve laten typeren als een geanticipeerd afscheid. Wellicht geeft dit ook inzicht in de voor velen merkwaardige uitspraak van Paus Johannes xxiii: 'Iedere dag is goed om te leven, iedere dag is goed om te sterven'.

In het voorafgaande hebben wij nadruk gelegd op de relatie tussen aanvaarding van de eindigheid en engagement. Door de erkenning van eigen eindigheid, van eigen beperktheid wordt niet alleen een nieuw engagement mogelijk, maar worden ook gemakkelijker dan voorheen de beperkingen geanticipeerd, die met het klimmen der jaren tijdens de ouderdom voorkomen. Een positieve eindigheidsinstelling biedt derhalve naar alle waarschijnlijkheid een positieve verwerkingsmogelijkheid van de toenemende beperking.

De gevonden verbanden hebben ook een ruimere betekenis dan voor de ouderdom alleen. In iedere zelf ontdekte beperktheid kondigt zich eindigheid aan, evenals in het leven iedere keuze een beperking van mogelijkheden insluit. Vanuit de

ouderdom is derhalve een spoor terug te trekken door het gehele leven heen, dat aan de 'laatste' eindigheid voorafgaat en daarnaar verwijst. Ons inziens is erkenning van deze steeds meer toenemende mogelijkheid van het besef 'beperkt en eindig te zijn' het beste medium om de mens zijn eindigheid nabij te brengen en zich reeds vroegtijdig vertrouwd te maken met de eindigheid, c.q. de dood. De formulering klinkt misschien niet vreugdevol, zij spreekt immers steeds van beperking en eindigheid. Wanneer wij echter de onmogelijkheid van de onbeperkteid en oneindigheid beseffen, rest ons slechts de mogelijkheid tot erkenning van het bestaan in de beperktheid. Dat de mens juist hiervoor meer oog zou mogen krijgen, lijkt ons de grond van het gedicht van Rilke:

*' O Herr, gib jedem seinen eignen Tod.
Das Sterben, das aus jenem Leben geht,
darin er Liebe hatte, Sinn und Not'.*

Rilke vervolgt dan met:

*'Denn wir sind nur die Schale und das Blatt.
Der grosse Tod, den jeder in sich hat,
das ist die Frucht, um die sich alles dreht'.*

Want waar hij 'Tod' schrijft, zegt hij eindigheid. Rilke ziet terecht dat de vrucht, waarom het gaat, niet een volrijp resultaat is, dat toonbaar is en bewondering wekt, maar dat het erkenning is van eigen eindigheid, beperktheid, van eigen onafheid. Hier ligt een aangrijpingspunt voor de levensbeschouwing, die aan de erkenning van de onafheid een verder reikend perspectief kan verlenen, dat voor de individuele persoonlijkheid hoop en verwachting kan betekenen.

Het lijkt onze opdracht besef en erkenning van de eindigheid te maken tot levens-taak, om behalve de vele positieve mogelijkheden ook in alle levenstijdperken de onafheid aan te geven, opdat de waarde van de erkende onafheid tijdens de ouderdom weer hoog kan worden aangeslagen.

Conclusies en suggesties voor voortgezet onderzoek

Neen, de dood is niet, zoals sommigen menen, dat onzinnige dat het leven verwoest en in puin gooit al wat we met moeite opbouwden De dood bestendigt ons leven Ons leven sluit niet met de dood, het wijst over zichzelf heen De dood is niet het laatste wat het leven te geven heeft, de dood is een begin

PROF J PETERS, CSSR

§ 1. Inleiding

Na de uitvoerige discussie in hoofdstuk vi, die onze beschouwingen heeft afgerond, lijkt het ons nuttig de belangrijkste conclusies, waartoe deze studie aanleiding heeft gegeven, nog eens op te sommen. De exploratieve aard van het onderzoek maakt, dat er geen wezenlijk verschil bestaat tussen deze conclusies en de suggesties voor voortgezet onderzoek, die wij in § 3 formuleren Wel kunnen onze conclusies doorgaan voor *gegronde* hypothesen, wat niet van alle suggesties kan worden gezegd. Alle conclusies zijn derhalve te beschouwen als suggesties voor voortgezet onderzoek, echter niet andersom.

Bij de conclusies hebben wij ons beperkt tot de resultaten van de hoofdstukken iv, v en vi. De resultaten, waartoe onze uiteenzettingen betreffende de geschiedenis van de psychogerontologie en de uiteenzettingen van meer methodologische aard hebben geleid, laten wij buiten beschouwing. De geïnteresseerde lezer wordt verwezen naar de desbetreffende hoofdstukken, respectievelijk hoofdstuk ii en iii.

§ 2. CONCLUSIES

1. De verhouding tussen 'ouderdom en eindigheidsbeleving', zoals blijktens hoofdstuk i onze centrale vraagstelling luidde, wordt verhelderd door de onderscheiding tussen eindigheid en sterven. Dood en doodsbeleving blijken termen te zijn, waarmee wij de psychologische werkelijkheid bij de bejaarden minder scherp kunnen

aangeven. Immers, wensden de bejaarden zich te confronteren met het eindigheidsaspect van hun leven, dan doet de noodzakelijkheid van de dood zich in hun leven voor als 'eindigheid'. Gaan zij daarentegen voor deze toekomstige, doch onontkoombare werkelijkheid op de vlucht, dan wordt de eindigheid van het eigen bestaan niet als zodanig erkend, maar opgevat als een externe macht, die een bedreigend karakter heeft en daardoor de vluchtinstelling gaande houdt. Wij komen dan ook tot de conclusie, dat het bestaan zelf eist, dat de mens de eindigheid tot thema maakt en in de eigen ervaren eindigheid de grond kan vinden voor een zingeving, die doet hopen en verwachten.

2. De onderscheiding tussen eindigheid en sterven verheldert eveneens de problematiek en de resultaten van andere onderzoekers naar de eindigheids- en doods-vraagstukken. Schijnbaar tegengestelde resultaten vinden daarin hun verklaring.

3. Bij de door ons onderzochte bejaarden zijn tal van varianten gevonden bij de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan. Het vermoeden, dat bejaarden de eindigheid slechts kalm aanvaarden, is evenmin gegrond als het vermoeden dat bejaarden voornamelijk vluchten. Beide varianten van de instelling komen inderdaad voor, maar tussen deze beide uitersten bevinden zich nog andere instellingen, zoals de instelling van berusting, van ontwijken en de instelling van negeren. De instelling van ontwijken kan wellicht het beste worden opgevat als het dynamische tegendeel van het statische berusten; ontwijken neemt een duidelijke middenpositie in tussen vlucht en aanvaarding. Bij een instelling van negeren erkent de bejaarde de eindigheid (nog) niet.

4. Er bestaat een nauwe relatie tussen de instelling ten opzichte van de eindigheid en de levensbeschouwing van de bejaarden. De levensbeschouwelijke zingeving, die de bejaarden aan de eindigheid geven, kent eveneens talrijke varianten. Tussen de uitersten: een expliciet godsdienstige zingeving of een algemeen menselijke zingeving van persoonlijk doorleefde aard én het ontbreken van een zingeving (bijvoorbeeld bij een instelling van negeren) komen andere voor. Wij noemen slechts een formeel-godsdienstige zingeving. Ofschoon de categorie bejaarden met een weinig inhoudsvolle en onpersoonlijke zingeving nog omvangrijk is, heeft het merendeel van de onderzochte bejaarden een levensbeschouwelijke zingeving van persoonlijk doorleefde aard. Ofschoon uiteraard een godsdienstige zingeving van persoonlijk doorleefde aard kan leiden tot aanvaarding van de eindigheid, impliceert dat nog niet, dat een algemeen menselijke zingeving daartoe niet eveneens zou kunnen brengen. Een godsdienstige levensbeschouwing als zodanig predisponeert niet tot aanvaarding, sluit slechts een mogelijkheid in, die gerealiseerd kán maar niet behoef te worden.

Hoogstwaarschijnlijk is de eindigheid van het bestaan alleen aanvaardbaar, wanneer de bejaarde aan de eindigheid een zin toekent. Waar deze laatste ontbreekt, treden dan ook de instellingen van vlucht en negeren op de voorgrond.

5. Uit de gevarieerde aard van de occupatie van bejaarden met de eindigheid blijkt, dat de gangbare opvatting, dat bejaarden regelmatig bezig zouden zijn met de eindigheid, onjuist is. Bejaarden, die zich reflexief-bewust met de eindigheid bezig houden, vormen slechts een kleine groep, terwijl degenen, die zich positioneel bewust zijn van de eindigheid, de meerderheid vormen. Er blijkt verder een sterk verband te bestaan tussen de mate van occupatie en de mate van vertrouwdheid met de eindigheid. Dit verband verheldert zowel de geruste aanvaarding bij vele bejaarden als de vluchtinstelling. Deze laatste wordt vooral aangetroffen bij bejaarden, die geobsedeerd worden door de eindigheid.

Evenmin blijkt ons onderzoek te bevestigen, dat de meeste bejaarden de eindigheid vrezen of er beducht voor zijn. Het merendeel beleeft de eindigheid als een vertrouwd verschijnsel, terwijl slechts een klein aantal bejaarden de eindigheid vreest. Tussen deze beide groepen in bevinden zich twee categorieën: een klein aantal bejaarden, dat nog geen definitieve positie heeft gekozen, maar zich wel bewust met de problematiek inlaat en daarom het beste met een ambivalent-ontwijkende instelling is te typeren; en een veel grotere categorie, die niet in staat blijkt de eindigheid zinvol te interpreteren en daarom de eindigheid liever zonder meer ontwijkt en negeert.

Tevens blijkt, dat de eindigheid van het bestaan de bejaarde mens vertrouwd kan worden, het bewuste sterven daarentegen nooit.

6. Een hoge leeftijd, een open oog voor het sterven en gunstige sociale omstandigheden blijken veel voor te komen bij bejaarden, die de eindigheid aanvaarden en er vertrouwd mee zijn, en die er zich tevens mee geoccupeerd hebben. Vlucht, vrees en obsessie ten opzichte van de eindigheid daarentegen vinden wij juist bij bejaarden, die bang zijn voor het sterven, die nog betrekkelijk jong zijn en die tevens verkeren in minder gunstige sociale omstandigheden.

7. Door de verwerking van de eindigheidsproblematiek, tot uiting komend in aanvaarding van, in een vertrouwd-zijn met en in een positioneel-bewust besef van de eindigheid komt binnen de ouderdom een nieuw perspectief, een veld van mogelijkheden open te liggen voor een vernieuwd 'engagement in distantie'. Zij die echter vrezen of de eindigheid negeren, worden ofwel zo zeer door de eindigheid in beslag genomen, dat ook het hernieuwde engagement niet door kan zetten, óf beleven geen volwassen ouderdom, omdat zij daarin nog geen enkele plaats aan de eindigheid hebben kunnen geven.

8. Uit de exemplarische case-studies, die de samenhang tussen eindigheidsinstelling en rijpheid aantonen, wordt duidelijk, dat bij de gerijpte nog kan worden gesproken van ontwikkeling, zo nodig met betrekking tot de eindigheidsinstelling, in ieder geval met betrekking tot hun hernieuwd engagement in distantie. Uit hun eindigheidsinstelling kan worden vermoed, welke hun waarschijnlijke instelling ten opzichte van de eindigheid in de toekomst zal zijn. Bij onvolgroeide bejaarden ontmoeten wij alleen varianten van een weinig inhoudsvolle zingeving. Bij hen is van ontwikkeling geen sprake meer.

§ 3. SUGGESTIES VOOR VOORTGEZET ONDERZOEK

Bij de volgende suggesties hebben wij drie categorieën onderscheiden: suggesties betreffende:

- methodologische kwesties,
- algemene thema's,
- vraagstukken, die direct aansluiten bij het onderhavige onderzoek.

Methodologische kwesties

1. Hoewel wij bij de interpretatie van het gespreksmateriaal rekening hebben gehouden met de *belevingstijd*, waarin de bejaarde zich uitdrukte, blijft de 'belevingstijd' zelf nog een zeer grote vraag. Is de belevingstijd, met andere woorden de tijd waarin de mens blijkt te leven, inderdaad een juiste en relevante toegangspoort tot de ouderdom en tot de eventuele fasen, die daarin eventueel nog zijn te onderscheiden?

Bovendien kan met betrekking tot de belevingstijd de vraag geformuleerd worden: zijn er factoren, die op de belevingstijd van invloed zijn, en die niet aan de 'leeftijd' zijn toe te schrijven? Wij denken hierbij bijvoorbeeld aan karakterologische, eventueel zelfs constitutionele verschillen en aan verschillen op grond van de diverse niveaus van geestelijke (on)gezondheid.

2. De *test* in zijn algemeenheid verdient als methode in het psychogerontologisch onderzoek een zeer kritische bestudering. Men zou kunnen aansluiten bij de volgende vraagstelling: welke variabelen worden in het onderzoek betrokken door toepassing bij bejaarden van voor jeugdigen bestemde tests? Dit soort studies kan waardevolle conclusies opleveren voor de testpsychologie, vooral met betrekking tot de beperkingen, eigen aan verschillende testmethoden, en hun doeltreffendheid ten aanzien van duidelijk gemarkeerde gedragsaspecten.

Algemene kwesties

3. Meer kennis is vereist over de *concrete omstandigheden*, waarin bejaarden leven en van hun *belevingswereld*. Deze kennis is noodzakelijk, willen wij ooit in staat zijn tot een gefundeerd inzicht in de ouderdom in al haar aspecten. Zoals Thomae en anderen (167; 75a) aangeven, zou nadere bestudering van het rollenpatroon bij ouder wordenden en bejaarden, de reductieverschijnselen bij de diverse rollen en de beleving daarvan door de bejaarde, waardevolle kennis kunnen verschaffen.

4. Door een relativering van de jeugdige intelligentie, die samenhangt met een relativering van de test als methode in het algemeen (cfr. suggestie 2), komt de vraag naar de *intelligentiestructuur bij bejaarden* weer sterker op de voorgrond. Een nader inzicht hierin kan de resultante zijn van studies, aangegeven bij suggesties 2 en 3.

5. Wanneer de intelligentiestructuur bij bejaarden een eigen karakter heeft, met voor en tegen evenals dat het geval is bij die van de jeugdigen, zou dit reeds een eerste argument zijn om de hedendaagse ouderdomswaardering, die een onderwaardering is, opnieuw te bezien. Hiervoor is echter kennis over het huidige *ouderdomsbesef* en de *ouderdomswaardering* noodzakelijk. Onder ouderdomsbesef verstaan wij de mate, waarin men zich in de samenleving bewust is van het bestaan van bejaarden en van met hen samenhangende problemen. In de term ouderdomswaardering komt naar voren, dat het besef een bepaalde kleur heeft, bijvoorbeeld gunstig of ongunstig voor bejaarden.

Bij een dergelijk onderzoek dienen de bejaarden ook zelf in het onderzoek betrokken te worden, omdat zij de ouderdomswaardering in niet geringe mate meebepalen.

Vraagstukken betreffende het thema: Ouderdom en Eindigheid

6. Primair is *voortgezet onderzoek* noodzakelijk bij dezelfde groep om de vermoedens ten aanzien van veranderingen in de instelling ten opzichte van de eindigheid van het bestaan te kunnen toetsen. Aan de roep om longitudinaal onderzoek kan dan – al is het slechts ten dele – beantwoord worden.

7. Tevens kan ons onderzoek wellicht een *stimulus* zijn voor *onderzoek naar hetzelfde thema*, maar nu *binnen verwante en andere disciplines*. Wij denken hierbij met name aan de pastorale psychologie en de godsdienstsociologie.

8. Het *onderzoek dient ter verificering* van de *hypothesen* te worden *herhaald*, maar zal daarbij aan betekenis niet weinig winnen, wanneer tevens een controlegroep in het

onderzoek zou worden betrokken. Juist vanwege het vermoeden, dat de problematiek met betrekking tot de eindigheid een centrale plaats in de beleving inneemt bij personen tussen 50 en 70 jaar, zal een *controlegroep* moeten bestaan uit vertegenwoordigers van deze leeftijd.

9. Onderzoek is gewenst naar de factoren, die blijkens het onderzoek hoogstwaarschijnlijk zeer invloedrijk zijn, met betrekking tot de instelling ten opzichte van de eindigheid. Wij denken hierbij aan de volgende drie: het *rijpheidsniveau*, de *levensbeschouwing* en de *leeftijd* (en de factoren, die met deze laatste samenhangen). De beide eerste lijken de instelling in menig opzicht te conditioneren, terwijl de derde van invloed zou zijn op het verloop van de verschillende instellingsvarianten in de tijd. Dit laatste zou wijzen op ontwikkeling tijdens de ouderdom. Deze vraagstelling is bovendien niet alleen van belang voor de bejaarden alleen. Een onderzoek bij andere leeftijdsgroepen kan een nader inzicht verschaffen in een ons inziens kardinaal vraagstuk van onze tijd, namelijk de doodsinstelling, beter de instelling ten opzichte van de eindigheid.

10. Een vraagstuk, inherent aan suggestie 9, is het vraagstuk van de *godsdienstige volwassenheid*. Waarschijnlijk komt hierin meer klaarheid, wanneer behalve het verband tussen rijpheid, leeftijd en godsdienstigheid tevens de invloed van de sociale context (de cultuur als factor) bekend is.

11. *De onderlinge verhouding van de factoren, die samen blijken te hangen met de instelling ten opzichte van de eindigheid*, verdient nader onderzoek. Het gaat hier om de volgende drie factoren: sociale kwaliteiten van de omgeving, leeftijd en instelling ten opzichte van het sterven. Een beter inzicht in deze relatie zal ongetwijfeld het begrip van de aard en het waarom van de instelling ten opzichte van de eindigheid kunnen vergroten.

12. Tenslotte roept onze studie de vraag op: hoe moet de *visie van Freud* (59) op het bestaan worden beschouwd, waarin hij ook plaats inruimt voor het doodsinstinct? Nadere bestudering van zijn gedachtengang en overdenking van zijn theoretische uitgangspunten en praktische aanknopingspunten kan hierin wellicht verheldering brengen.

Summary

OLD AGE AND FINITUDE

OLD AGE AS A HUMAN THEME

Psychogerontology, in Western Europe – apart from Britain –, has not come into its own yet. This may be partly due to the elusive character of old age, for on close inspection an individual's age will turn out to be an inadequate criterion for a good many psychological phenomena found in ageing people. Hence, perhaps, the numerous studies about the initial stage of old age.

For this reason a better approach to our problem might seem to be presented by Thomae's concept of experienced time. The idea underlying his method is to investigate in which dimension of time (the present, past or future) the aged man or woman is chiefly living, and to examine the significance of these various time dimensions to man. By adopting the criterion of experienced time we could prevent the still current clashes between data on the beginning and on the later stages of the process of ageing.

On account of the danger of subjectivism implied in the idea and the study of experienced time, any investigation should be founded in concrete reality, i.e. it ought to be linked up with the major human themes. Examples of such themes are: social rivalry, the family situation, awareness of the imperfection of our existence, the experience of life's monotony, the realization of the definitive character of one's own fate and the confrontation with the finitude of human existence. Whereas the first two themes are encountered early in life, the others come to form part of man as he advances in years and enters upon old age. Indeed, man's awareness of an imperfect world sets a limit to his wishes and desires; intruding monotony will mark the framework within which his life is going to shape itself. From there it needs but a single step for his existence to become permanently settled. Should he, next, touch upon the prospect of his future days, man's first confrontation with finitude will be a fact.

THEME OF THE INVESTIGATION

Old age is distinguished from the preceding periods of human life by the fact

that no other period follows; it is the final one. This characteristic of old age becomes most evident when the aged individual comes face to face with man's (i.e. his own) finitude. The frame of mind resulting from this encounter might be considered as the quintessence of old age, because that attitude might also be considered a criterion for the degree of maturity attained. This is why I have chosen this attunement to finitude* as the theme of the present investigation. By 'finitude' I understand: knowing and realizing that one's life will come to an end. The term does not cover, then, the experience of the moments preceding death, nor death itself or whatever condition there may be afterwards.

The problems I have attempted to answer are: Is the individual experience of finitude a theme more central with aged people than with younger ones? Do aged people, as is often asserted, stand in awe of finitude, or are they – more than those not their age – on familiar terms with the idea? Finally, do the answers to these questions imply that the personal acceptance of finitude is the quintessence of old age and can that acceptance be made the criterion for the attainment of maturity?

OUTLINE OF THE HISTORY OF PSYCHOGERONTOLOGY

Our investigation links up with current psychogerontological thought and builds on its achievements. Historically, we may say that, apart from a few precursors in the 19th century (Carus, Quetelet, Galton), it is not until in the 1920s that we can speak of psychogerontology, taking George Stanly Hall's *Senescence – the last half of life* as its definitive beginning. Both in the United States and Europe the first publications appeared independently of each other, constituting two all but independent trends, which I, for the sake of brevity, have called the American and the European trend. The former I have characterized in the light of the studies by Hall, Miles and Birren. Over the last few decades this trend has displayed great activity in the field of experimental, physiological psychology. The European trend has shown itself to be more engrossed in the various life periods of man, and their significance. Here the major names may be said to be those of Charlotte Bühler, Schultz and Thomae.

If in Europe the main interest was centred around ageing and aged people as such and moved little beyond their personalities, this has been much less the case in the United States. Hence, whereas in Europe we have not arrived yet at an elaborate theory nor at any systematic research, gerontologists in the United States have attained indeed these ends, although to the European eye their investigations are too much restricted to the physiological-psychological field. If represen-

* Dutch 'eindigheidsinstelling'. The usual translation of 'instelling' (German 'Einstellung') by 'attitude' is ruled out in this case by the odious jingle *attitude to finitude*. [Translator's note].

tatives of both trends were to meet and co-operate, fine results might be expected.

This state of affairs is also reflected in the investigation into the relations between old age and finitude. In Europe no systematic research has been done, in contrast to America (Klopfer, Feifel, Shrut, Swenson, Rhudick a.o., Jeffers a.o., Christ, Corey). All research, however, points to two groups of relevant factors: those belonging to the course of life of the aged individual and those stemming from his environment. They also point to the important distinctions between the experience of finitude and the experience of dying, (Vischer) and between the awareness of finitude and the depth of this awareness.

METHOD

The theme marked out for investigation, as well as the outline of psychogerontological thought presented here, constitute the frame of reference within which the author's method is to be placed. On reflection, the test method – as seen in the light of the present investigation concerning people's attunement to finitude – turned out to be unsuitable, for a number of reasons. Chief among them are the fact that, up to now, tests generally have been devised too much from the point of view of young people, and also because the designers – perhaps on account of the preceding factor – have paid too little heed to the basic conditions under which their tests are to be taken (e.g. as regards the main sensory functions). On these grounds those tests are unsuitable to be applied to ageing and aged people. A brief discussion of the pros and cons of the cross-sectional as well as of the longitudinal type of survey widens our view of the problem of method in psychogerontological research. The absence of any established theory implied that the present investigation could only be of an exploratory character. Moreover, no other way of approach was possible on account of the kind of persons examined: aged people, not at all familiar with such investigations and for this reason demanding a well-adapted procedure.

Since, then, there is no other suitable method nor any theory or frame of reference, an exploratory investigation by means of Cronbach's band-width method was the only course left. For the central theme of the investigation, the attunement to finitude, mainly based on the way in which finitude is experienced, I have chosen the open interview procedure (König). This corresponds best with the (verbal) abilities that the aged have at their command. Furthermore, the person-to-person talk is the method least distrusted by them. By the interviewer's disinterested curiosity (all interviews were taken by the author) about the past and the present lives of the aged people their resistance to such an interrogation will be overcome and good contacts established, enabling the interviewer to intensely participate in the life of the aged. The life story was the topic of the first interview.

The information then received served to get an insight into the frame of reference of the aged individual and to bring about an atmosphere of mutual trust between him or her and the investigator. Such was the climate in which the theme of finitude was approached, and thus an insight was obtained into the situation of the aged that is comparable to the results of a more lasting but less penetrating participation.

All the same, this method has its limitations, which will be discussed along with related procedures, such as the depth interview and the biographical method.

RESEARCH AND SUBJECTS

The research covered 100 aged people, upwards of 70 years of age. They were 50 men and 50 women; both groups half married, half in widowhood. The subjects lived in Nijmegen, a fairly large and typically provincial town in the eastern part of the Netherlands; it has some 125,000 inhabitants. As regards their age, sex and civil status these 100 people contributed a representative sample of the local aged population living outside homes for the aged. In total, 158 persons were visited. In fact, of the 58 non-co-operatives only 16 actually refused. The other 42 were prevented from co-operating by such reasons as serious illness, their subsequent deaths, etc.

RESULTS

The nature of the present investigation implies that for an insight into the attunement to finitude we have to go back here to the original material. Hence by some ten case studies a survey is given of all variants of this attunement. These variants, in their most likely order of psychological development, are: ignoring (7), evading (25), accepting (40), being resigned (21), escaping (7). The variants of accepting and evading have sub-variants.

Qualitative analysis showed the close correlation between one's attunement to finitude and one's philosophical interpretation of the end ($\tau = .65$; $p < 0.01$). Here, too, there were a good many variants, for example: a religious interpretation based on inner experience; a universally human interpretation; a formally religious interpretation; the absence of any interpretation. Analysis of the relationships taught that a philosophical interpretation will provide an individual with a basis for his attunement (i.e. attitude), rather than the reverse.

In only a small number of subjects (12) the attunement to finitude could be characterized as being reflexively conscious. Nearly half of the subjects (48) were positionally aware of it. 5 Aged persons were obsessed by it. The correlation between awareness and attunement was $\tau = .41$, $p < 0.01$; between awareness and one's personal philosophy of life $\tau = .21$; $0.05 < p < 0.10$.

The most important conclusion is that only a small category of aged people (7) were in fear of the end. For the greater part their experience of finitude was that of a well-known, a familiar phenomenon (55). Only 8 subjects had not yet taken up a definitive stand; a fairly large group (30) were incapable of interpreting the end in a purposeful way, preferring to evade or ignore the issue.

Combinations of these three fundamental factors (i.e. attunement, philosophical interpretation and awareness) were co-ordinated with the other, dependent data. The three fundamental factors showed *inter alia* significant correlations between the subject's age, his attitude towards dying or the extent to which he had had some experience of death in its various forms*, and the social features of the situation. The positive forms of these variables will also further an individual's self-satisfaction.

On account of these correlations we might conclude that a healthy attunement to finitude corresponds to experience of life (of which a person's number of years may be expected to give an indication) and to a sense of reality. If these factors are present, gratifying social circumstances will not be lacking. From the results it may be inferred that the acceptance of and familiarity with the idea of finitude will most likely go hand in hand with *a renewed engagement from afar*, allowing of a renewed interpretation of existence in old age. Escape and fear, on the contrary, will thwart the engagement; thus preventing individual reflection on finitude, which fact, in its turn, will entail dissatisfaction.

A comparison of these results with chiefly those of American investigators shows that the differences can be explained by the distinction made here between the attunement to finitude and the experience of dying. At the same time, this distinction largely accounts for the internal differences between the American findings.

OLD AGE, FINITUDE, MATURITY

The present enquiry is rounded off by a discussion whether there is any relationship between the attunement to finitude and the maturity attained by the aged individual. Our material does support the hypothesis that the degree of maturity correlates with the attunement, factual or to be expected, to the finitude of human existence. I found, indeed, that a positive attunement will point to a mature personality, whereas a negative attunement – certainly if it constitutes a final point of view – is a true sign of an unripe personality.

It is also made clear that the problem of finitude is a central theme in the initial phase of old aged rather than in the latter one, as is corroborated by American

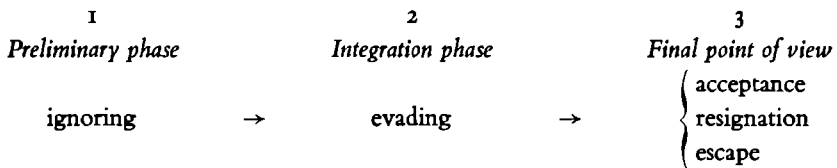
* By this I mean the frequency of such experiences as the death of a spouse, a grave illness or a serious operation.

investigations (Cumming and Henry). In advanced old age the aged individual has taken up his positions and does not allow of any great changes in them. Consequently, the attunement to finitude – of which nearly half of our subjects were positionally aware – may be considered the focal point of old age. Hence, confrontation with finitude could be at the root of the phenomenon of withdrawal. The significance of finitude for old age might be found in the possibility it offers for withdrawal. Thus we might characterize old age as *an anticipated farewell*.

HYPOTHESES

Further research might well test the following hypotheses, which were the outcome of the present explorative investigation:

- ★ The development of the attunement to finitude in aged people may be schematically be presented as:

- ★ There is a psychologically relevant distinction as regards the attitude towards one's death between the attunement (attitude) to finitude and the attitude towards the experience of dying, which distinction is based on the difference between one's experience of finitude and of death.
- ★ The aged individual's attunement to finitude is based on his view of life.
- ★ Numerous aged people are familiar with the idea of the finitude of existence.
- ★ The elderly person (50–65 years) is more conscious of the problems regarding finitude than the aged person (upwards of 70).
- ★ The degree of mental ripeness correlates with the factual or expected attunement to finitude.
- ★ The integration of the idea of finitude by the aged individual involves a renewed engagement from afar.

(translated by Drs L. Grooten, Nijmegen)

Lijst van ouderdomskenmerken

Terstond na ieder interview is nagegaan, welke van de onderstaande gedragingen bij de bejaarden zijn opgevallen.

- 1 Leeft in het verleden
- 2 Vermengt heden met verleden
- 3 Prijst het verleden en verwerpt het heden
- 4 Achterdochtig, argwanend, wantrouwend.
- 5 Onzeker, (vooral in het begin van het gesprek) aarzelend.
- 6 Opvallend nieuwsgierig
- 7 Geeft raad (vaderlijk)
8. Wrok t o v jeugd.
9. Wrok t o.v. maatschappij (samenleving).
10. Vraagt herhaaldelijk bijval van interviewer (bijv. vindt U ook niet?).
- 11 Klaagt voortdurend.
12. Kan niet meer tegen situatie (bijv. interview) op, kan deze niet meer verwerken, het is teveel voor bejaarde.
13. Vlug geraakt, vlug geemotiveerd, vlug van streek.
- 14 Is er niet meer bij, beaamt alles vrij indifferent
- 15 Zelfingenomen – pocht op zichzelf en eigen mogelijkheden.
16. Stug, gesloten.
- 17 Overdreven vrolijk, eufoor.
18. Nerveus, zenuwachtig
- 19 Onnozel – dement.
- 20 Afgeleefd, versleten.
- 21 Praat omslachtig, met veel voorbeelden.
- 22 Praatziek, babbelziek
- 23 Herhaalt zich herhaaldelijk, kom vaak op hetzelfde terug.
- 24 Kort van begrip.
25. Star in denken, zit vast aan eigen overtuiging, gebruikt dooddoeners
26. Sommige vragen slaan niet meer aan, bejaarde kan zich niets meer voorstellen (bijv. bij een vraag als als U het leven nog eens kon overdoen, wat zou U dan doen?)
27. Geen 'shiftung of attitude', verbindt alles met elkaar.

Lijst van afhankelijke factoren

Behalve de onafhankelijke variabelen, waarover uitvoerig wordt gesproken in hoofdstuk iv, 'De resultaten van het onderzoek', geven wij hieronder weer alle factoren, die in de analyse zijn betrokken. Wij ordenen deze factoren overeenkomstig de indeling, nader beschreven in hoofdstuk v, pag. 133. Voor een beschrijving van inhoud en betekenis van de verschillende factoren verwijzen wij naar bijlage iv.

I. FEITEN

a. Personalia

1. geslacht,
2. burgerlijke staat voor vrouwen,
3. burgerlijke staat voor mannen,
4. kerkgenootschap,
5. sociaal milieu,
6. opleidingsniveau,
7. leeftijd,
8. mate van doodservaring.

b. Sociale omstandigheden

9. woonplaats van kinderen,
10. hebben van kleinkinderen,
11. het aantal jaren, dat de huwelijkspartner is overleden,
12. de samenlevingsvorm,
13. reizen.

II. MENINGEN VAN DE BEJAARDE m.b.t.

14. het contact met de kinderen,
15. de kleinkinderen,
16. de hedendaagse jeugd,
17. eigen jeugdfase,
18. de pensionering,
19. het bejaardenhuis,
20. de kans het leven nog eens over te kunnen doen,

21. de wijze van voorbereiding bij het sterven,
22. vereenzaming,
23. de eigen gezondheidstoestand

III. BEOORDELINGEN DOOR DE INTERVIEWER m b t

a. Persoonlijke gegevens

24. de gezondheidstoestand,
25. de mate van cooperatie,
26. bezigheden 'bestaansbehoeften',
27. bezigheden 'liefhebberijen',
28. doelstelling,
29. frequentie van ouderdomskenmerken,
30. rating 'levensvoldoening'.

b. Sociale gegevens

31. bezigheden 'sociale contacten',
32. het bezighedenpatroon,
33. eenzaamheidsgevoelens,
34. verhouding tussen echtelieden,
35. frequentie van contacten met kinderen,
36. frequentie van sociale noden,
37. frequentie van noden

Introductieschrijven

Geachte Mevrouw, Mejuffrouw, Mijnheer,

Graag zou ik Uw aandacht voor het volgende willen vragen. Op het ogenblik bereid ik een onderzoek voor bij oudere mensen. Ik doe dit onder leiding van een professor van de Nijmeegse Universiteit.

Nog veel te weinig is bekend van de wensen en verlangens van de bejaarden, en van de omstandigheden, waarin zij leven. Hun eigen mening is daarbij van groot gewicht. Graag zou ik dan ook met een aantal bejaarden willen praten. Ook U behoort tot degenen, met wie ik eens een gesprek zou willen voeren. Ik hoop, dat U ons hierbij wilt helpen.

Een van de komende dagen zou ik U even willen bezoeken om een afspraak met U te maken. Hopelijk zal dit U schikken.

Hartelijke dank bij voorbaat,

hoogachtend,

Beschrijving van de afhankelijke factoren

In deze bijlage worden de afhankelijke variabelen nader beschreven, die in de analyse zijn betrokken. Indien nodig wordt ook aangegeven hoe zij worden bepaald. Tevens vermelden wij bij ieder gegeven de verdeling over de subcategorieën.

I. FBITBN

a. *Personalia*

Hiertoe behoren de volgende 8 gegevens:

1. geslacht,
2. burgerlijke staat voor vrouwen,
3. burgerlijke staat voor mannen,
4. kerkgenootschap,
5. sociaal milieu,
6. opleidingsniveau,
7. leeftijd,
8. mate van doodservaring

Ad 1, 2 en 3. Deze eerste drie variabelen behoeven geen nadere toelichting. Ook de spreiding over geslacht en burgerlijke staat is reeds bekend. Er zijn immers 50 vrouwelijke en 50 mannelijke bejaarden onderzocht, beide categorieën voor de helft gehuwd en voor de helft in weduwstaat.

Ad 4. Bij het kerkgenootschap zijn veel categorieën voorgekomen, die wij hebben teruggebracht tot de volgende drie:

a. katholiek	70
b. protestant (alle denominaties)	16
c. overige (geen kerkgenootschap, buitenkerkelijk, anderszins)	14

Ad 5. Het sociaal milieu van de bejaarde wordt bepaald door het beroep, dat de man voor het grootste deel van zijn leven heeft uitgeoefend. Voor de weduwe geldt het beroep van haar overleden echtgenoot. Er komen drie duidelijk te onderscheiden categorieën voor.

a. hoger (leidinggevend personeel en soortgelijk)	16
b. midden (het middenkader)	51
c. lager (arbeidersniveau en soortgelijk)	33

Ad 6 Het opleidingsniveau is te reduceren tot de volgende drie categorieën:

a. lager onderwijs + gedeelte van middelbaar onderwijs of meer	11
b. lager onderwijs + voortgezet onderwijs, maar geen m.o.	24
c. alleen lager onderwijs, volledig of onvolledig	65

Ad 7. De leeftijd delen wij in, in klassen van 5 jaar:

a. van 70 – 74	41
b. van 75 – 79	31
c. van 80 – 84	22
d. van 85 – 89	6

Ad 8. De mate van doodservaring is een gegeven, dat betrekking heeft op bekendheid mét en ervaring van sterven (hier uteraard overdrachtelijk bedoeld) of soortgelijke belevissen. De volgende ervaringen rekenen wij huertoe: het overlijden van de echtgeno(o)t(e), het binnen de laatste 5 jaar een operatie hebben ondergaan, en het onlangs hebben doorgemaakt of nog doormaken van een ernstige ziekte. Bij de analyse hebben wij geen onderscheid meer gemaakt tussen de verschillende ervaringen. Wij hebben de volgende verdeling aangetroffen:

a. 3 'doods'-ervaringen	4
b. 2 'doods'-ervaringen	24
c. 1 'doods'-ervaring	50
d. geen 'doods'-ervaring	22

Wij hebben ons afgevraagd of dat gegeven bij de 'personalia' thushoort. Deze ervaringen hebben immers meestal een zeer uitgesproken betekenis. Het feitelijke karakter van de ervaringen heeft ons echter doen besluten het bij de personalia onder te brengen

b. Sociale omstandigheden

Hiertoe behoren de volgende 5 gegevens:

- 9. woonplaats van de kinderen,
- 10. het hebben van kleinkinderen,
- 11. het aantal jaren dat de huwelijkspartner is overleden,
- 12. de samenlevingsvorm,
- 13. reizen.

Ad 9. De woonplaats van de kinderen varieert sterk, overeenkomstig het aantal kinderen, hun burgerlijke staat en de plaats van hun werkkring. De 8 subcategorieën en vele combinaties daarvan hebben wij, gezien de relatieve grootte van de onderzochte steekproef, tot een kleiner aantal teruggebracht. Wij hebben besloten tot de volgende 3 categorieën:

a. kinderen wonen o. m. in stad en/of thuis bij bejaarden	70
b. kinderen wonen allen elders	15
c. geen kinderen	15

Ad 10. Het 'hebben van kleinkinderen' spreekt voor zich:

a. bejaarden, die kleinkinderen hebben	69
b. bejaarden, die geen kleinkinderen hebben	22
c. onbekend	9

Ad 11. Het aantal jaren dat de huwelijkspartner is overleden heeft bij onderzoeken van Townsend (169) een grote discriminatieve betekenis. Wij hebben Townsends indeling aangehouden:

a. huwelijkspartner niet langer dan 4 jaar geleden overleden	13
b. huwelijkspartner 5 tot 10 jaar geleden overleden.	13
c. huwelijkspartner 10 jaar en langer overleden	20
d. onbekend, en niet van toepassing (alle gehuwden)	54

Ad 12 De samenlevingsvorm betreft de personen met wie de bejaarde samenwoont en hun onderlinge verstandhouding. De bejaarde kan bijv. nog ongehuwde kinderen thuis hebben en hij kan ook ingetrokken zijn bij een bevriend echtpaar etc. De 6 subcategorieën hebben wij tot 4 gereduceerd:

a. bij de bejaarde thuis zijn nog kinderen of andere vertrouwden	38
b. bejaarde woont in bij kinderen of bij andere vertrouwden	12
c. alleen met echtgeno(o)t(e)	33
d. alleen of in pension (zonder bekenden)	17

Het spreekt vanzelf dat iedereen een 'vertrouwde' kan zijn. Voorwaarde is, dat de bejaarde zich bij hem thuis voelt en dit ook duidelijk te verstaan geeft. Over de subjectieve aspecten van dit gegeven bestaat zo weinig twijfel, dat wij 'de samenlevingsvorm' als een feit beschouwen en ook daarom bij 'feiten' hebben ondergebracht.

Ad 13. Het reizen heeft bij bejaarden een uitsluitend sociale betekenis. Men gaat altijd, op een enkele uitzondering na, naar kinderen of familie. Wij hebben slechts twee categorieën:

a. bejaarde maakt kleine of grote, korte of lange reizen buiten de stad	58
b. komt niet meer buiten de stad	42

II MENINGEN VAN BEJAARDEN

Hiertoe behoren de meningen met betrekking tot:

14. het contact met de kinderen,
15. de kleinkinderen,
16. de hedendaagse jeugd,
17. de eigen jeugdfase,
18. pensionering,
19. het bejaardenhuis,
20. de kans het leven nog eens over te kunnen doen,
21. de wijze van voorbereiding bij sterven,
22. vereenzaming,
23. de eigen gezondheidstoestand.

Ad 14. Het contact met de kinderen wordt door de bejaarden zeer gevarieerd beoordeeld. Vanwege de relatieve grootte van de onderzochte steekproef zijn de categorieën tot enkele gereduceerd:

a. bejaarden oordelen gunstig over het contact met de kinderen	68
b. bejaarden oordelen gunstig én ongunstig, of alleen ongunstig	17
c. geen kinderen	15

Categorie b. vraagt om enige toelichting. Omdat vele bejaarden enige kinderen hebben, kunnen zij tegelijk gunstig oordelen over sommige en minder gunstig over andere kinderen.

Ad 15. De mening over de kleinkinderen is na de reductie van de subcategorieën als dus over 3 categorieën verdeeld:

a. bejaarde oordeelt gunstig	61
b. bejaarde oordeelt ongunstig	3
c. bejaarde heeft geen mening, onbekend en niet van toepassing	36

Ad 16. Bij de mening over de hedendaagse jeugd hebben wij dezelfde categorieën gehanteerd als bij ad 15:

a. bejaarde oordeelt gunstig	21
b. bejaarde oordeelt ongunstig	57
c. bejaarde heeft geen mening, en 'onbekend'	22

Ad 17. De mening over de eigen jeugd fase bevat een beoordeling van de jeugdperiode. Er blijken drie categorieën te bestaan:

a. bejaarde beschouwt zijn jeugdperiode als een aangename	73
b. bejaarde beschouwt zijn jeugdperiode als een onaangename	20
c. mening 'onbekend'	7

Ad 18. De mening over de pensionering is alleen aan mannen gevraagd. Over 'pensionering' verstaan wij hier: hoe zeggen de bejaarden dat zij het met pensioen-gaan hebben ervaren? Er zijn 3 categorieën:

a. de bejaarde oordeelt positief	13
b. de bejaarde oordeelt niet-positief	15
c. de bejaarde werkt nog, was zijn eigen baas, en 'onbekend'	22

Ad 19. De mening over het bejaardenhuis kan dikwijls beschouwd worden als een algemene waardering van de hedendaagse bejaardenzorg. Er zijn 3 categorieën gevonden:

a. de bejaarde oordeelt overwegend positief	35
b. de bejaarde oordeelt overwegend negatief	56
c. mening 'onbekend'	9

Ad 20. Aan de bejaarde is ook gevraagd, wat hij zou doen, wanneer hij de kans zou krijgen het leven nog eens over te doen. Bij dit gespreksthema, dat een evaluatie van het gehele leven inhoudt, zijn zeer gevarieerde antwoorden gegeven. De 5 hoofdcategorieën hebben wij tot 3 gereduceerd:

a. zou het hetzelfde doen, eventueel op kleinigheden na	52
b. zou het anders overdoen, of, zou het niet meer willen overdoen	30
c. onbekend, omdat thema niet aanslaat	18

Ad 21. De mening over voorbereiding bij het sterven is gegeven bij de bespreking van het einde van het leven. De aanvankelijk 6 categorieën zijn tot 4 teruggebracht:

a. het blijft de bejaarde hetzelfde: wel of geen voorbereiding	15
b. graag voorbereiding, om het (positief) mee te kunnen maken	35
c. ja, graag voorbereiding (uit vrees); liever geen voorbereiding, het liefst een plotseling sterven	31
d. onbekend, omdat thema niet aanslaat	19

Ad 22. Onder vereenzaming verstaan wij het afnemen van de sociale relaties, dat een procesmatig gebeuren is. De bejaarde immers overleeft zijn leeftijdgenoten (uiterlijke vereenzaming) en kan door de voortgaande beperking van zijn mogelijkheden niet meer in staat zijn, op eigen initiatief, tot het

leggen van nieuwe en/of het onderhouden van oude contacten (innerlijke vereenzaming) (Cfr. Munnichs, 123) Dit complexverschijnsel voltrekt zich dus deels buiten de bejaarde om, maar is deels afhankelijk van hem. Het eerste deel zou een objectieve sociale factor kunnen zijn, het tweede is meer een persoonlijk gegeven. Wij meten het echter af aan de mening van de bejaarde over de bestaande contacten in vergelijking met vroeger, en aan zijn meegeerde ervaring, dat hij velen om zich heen heeft zien heengaan. Daarom hebben wij dit gegeven ondergebracht bij de meningen. Wij hebben 3 categorieën onderscheiden.

a. geen vereenzaming	36
b. vereenzaming	26
c. vereenzaming, door de bejaarde zelf ook als beperkend en ongunstig ervaren	38

Ad 23 De mening over de eigen gezondheidstoestand valt in 3 categorieën uiteen:

a. bejaarde oordeelt positief en is tevreden	71
b. bejaarde oordeelt niet-positief, is slechts matig tevreden	24
c. bejaarde oordeelt negatief, is ontevreden	5

III. BEOORDELINGEN DOOR DE INTERVIEWER

a. Persoonlijke gegevens

Hiertoe behoren de beoordelingen met betrekking tot:

- 24. de gezondheidstoestand,
- 25. de mate van cooperatie,
- 26. bezigheden 'bestaansbehoeften',
- 27. bezigheden 'liefhebberijen',
- 28. doelstelling van de bejaarde,
- 29. frequentie van ouderdomskenmerken,
- 30. rating 'levensvoldoening'.

Ad 24 De beoordeling van de gezondheidstoestand is tot stand gekomen door een combinatie van de informatie die de bejaarde heeft gegeven over zijn eigen gezondheidstoestand, zijn ziekten, het bezoek van de huisdokter, en de indruk die de bejaarde qua beweeglijkheid (mobiliteit) en vitaliteit op de onderzoeker heeft gemaakt. Gaarne zouden wij hebben beschikt over een globaal oordeel van de huisdokter. Een poging om deze beoordeling te verkrijgen is echter mislukt. Er komen 3 categorieën voor:

a. bejaarde is gezond	27
b. bejaarde heeft enkele ongemakken	68
c. gezondheidstoestand van bejaarde is slecht	5

Ad 25 De mate van coöperatie is niet gemakkelijk te beoordelen, omdat de cooperatie geen constante factor is. Bij sommige bejaarden is aanvankelijk duidelijk argwaan te bespeuren, die echter in de loop van het gesprek verandert in een open, vriendschappelijke relatie. Bij deze beoordeling hebben wij met deze, weliswaar bijzonder interessante aspecten geen rekening gehouden. Hier wordt alleen het eindresultaat beoordeeld. Dan blijven er slechts 2 categorieën over.

a. bejaarde is cooperatief	96
c. bejaarde blijft gedurende het gehele interview op zijn hoede	4

Ad 26 Bezigheden 'bestaansbehoeften'. Het geheel van bezigheden van de bejaarden hebben wij verdeeld over drie afzonderlijke gegevens:

- bezigheden 'bestaansbehoeften' (no. 26),
- bezigheden 'sociale contacten' (no. 27),
- bezigheden 'liefhebberijen' (no. 31).

Vooraleer wij deze onderscheidingen hebben aangebracht, hebben wij eerst een lijst aangelegd van alle voorkomende bezigheden, zoals winkelen, thus helpen (voor mannen of voor bejaarde vrouwen die inwonen), krant lezen, radio luisteren, wat praten met elkaar, etc, etc Deze lijst bevat ongeveer 50 verschullende bezigheden. Nadere analyse van deze bezigheden heeft ons gebracht op bovenstaande onderscheiding in drie categorieën. Wat verstaan wij onder elk daarvan?

Onder bezigheden 'bestaansbehoeften' verstaan wij bezigheden, die direct met het instandhouden van het leven zijn verbonden, zoals: huishouden doen, koken, winkelen, eten, een beroep uitoefenen e.d.

Onder bezigheden 'sociale contacten' verstaan wij al die bezigheden, waarbij het in sterke mate mede om de sociale contacten te doen is. Bijvoorbeeld bezoek aan burenen, aan kinderen, aan vrienden, naar begrafenis gaan, kaarten, biljarten e.d.

Onder bezigheden 'liefhebberijen' verstaan wij al die bezigheden, die de bejaarde alleen kan verrichten, zoals: wandelen, tekenen, breien, in tuin werken, naar radio luisteren, vissen e.d.

Na het aanbrengen van deze indeling, zijn de afzonderlijke bezigheden van een waarderingscijfer voorzien. Dit kan maximaal 3 en minimaal 1 zijn. Dit waarderingscijfer is bepaald door de mate van activiteit, die de betreffende bezigheid insluit. Wanneer een bejaarde bijvoorbeeld nog in functie is - daarvoor krijgt hij waarderingscijfer 3 - betekent dat meer aan activiteit dan dat hij zijn vrouw 's morgens een handje helpt. Voor dit laatste zou hij één punt krijgen.

Behalve de bepaling van dit waarderingscijfer is nagegaan of de betreffende bezigheid veel voor de bejaarde betekent. Interesseert hij zich bijvoorbeeld in bijzondere mate voor burenenbezoek, dan wordt het waarderingscijfer 2 op zijn persoonlijke score met 2 vermengvuldigd. Is er wel burenenbezoek, maar vindt hij het niet meer dan 'wel aardig', dan blijft het bij 2 waarderingspunten.

Op deze wijze wordt bij iedere bejaarde de score bepaald voor ieder van de drie genoemde bezighedsaspecten.

De eindscores voor elk van de drie bezighedsaspecten zouden ook beschouwd kunnen worden als maatstaf voor de activiteit en voor de mate van geïnvolveerd zijn van de bejaarde in het bestaan. Wij houden ons voorlopig bij het eerste, waarbij wij dus differentieren tussen de drie groepen van bezigheden: bestaansbezigheden, sociale contacten en liefhebberijen.

Daarna is de spreiding per aspect voor alle bejaarden onderzocht, en is, min of meer arbitrair, vastgesteld, waar de categoriegrenzen getrokken zouden worden. Bij ieder aspect zijn de subcategorieën tot drie teruggebracht.

Voor bezigheden 'bestaansbehoeften' zijn dat de volgende 3:

- a. bejaarden met eindscore voor bestaansbezigheden van 0 - 3 36
- b. bejaarden met eindscore voor bestaansbezigheden van 4 - 5 29
- c. bejaarden met eindscore voor bestaansbezigheden van 6 en meer 35

Ad 27 De bezigheden 'liefhebberijen' zijn vastgesteld, zoals is aangegeven bij ad 26, bezigheden 'bestaansbehoeften'. De 3 categorieën zijn de volgende:

- a. bejaarden met eindscore voor bezigheden 'liefhebberijen' van 0 - 4 38
- b. bejaarden met eindscore voor bezigheden 'liefhebberijen' van 5 - 7 33
- c. bejaarden met eindscore voor bezigheden 'liefhebberijen' van 8 en meer 29

Ad 28 De doelstelling van de bejaarde betreft de taak, die de bejaarde zich stelt. Ook al leggen de om-

standigheden een aantal bejaarden geen als zodanig beleefde taak meer op, toch is regelmatig geconstateerd dat bejaarden hun leven in dienst stellen van een zichzelf opgelegde verplichting. Deze kan bestaan uit het financieel byspringen van de kinderen, de persoonlijke inzet en zorg voor een van de kinderen, uit persoonlijke verantwoordelijkheid voor de echtgeno(o)t(e). Bij de analyse van de gegevens is verder gebleken, dat er nog een onderscheid in taakbesef valt te maken, namelijk tussen een meer sociale, menselijke taak- of doelstelling en een meer zakelijke. Een goed voorbeeld van de laatste is, wanneer een bejaarde vrouw opgaat in het schoonhouden van haar huishouden. Voorbeelden van de eerste zijn boven reeds gegeven.

Er kunnen zodoende drie categorieën van bejaarden geconstateerd worden

a. bejaarden met een sociale, menselijke doelstelling	61
b. bejaarden met een zakelijke taakstelling	10
c. bejaarden zonder taak- of doelstelling	29

Ad 29 De frequentie van ouderdomskenmerken is per bejaarde vastgesteld aan de hand van de lijst met ouderdomskenmerken, zie bijlage 1. Behalve deze kenmerken hebben wij ook als ouderdomskenmerk opgevat het ontbreken van een adequaat antwoord bij de vragen onder ad 8 en ad 20.

Na scoring per bejaarde van het aantal ouderdomskenmerken, dat bij hem kon worden geconstateerd, zijn wij de spreiding van deze scores nagegaan, en hebben wij de bejaarden in drie categorieën verdeeld:

a. bejaarden met 0 - 2 ouderdomskenmerken	32
b. bejaarden met 3 - 6 ouderdomskenmerken	40
c. bejaarden met 7 en meer ouderdomskenmerken	28

Onze indeling is uiteraard arbitrair, evenals het sommeren van de afzonderlijke ouderdomskenmerken.

Ad 30 De rating 'levensvoldoening' is een in de U.S.A. ontwikkelde methode, aldaar bekend onder de naam 'Life Satisfaction Rating'. Wij kunnen deze methode hier slechts summier behandelen. Wij verwijzen voor uitvoerige informatie naar B. Neugarten e.a. (124) en B. Neugarten (125).

De onderzoekers hopen met deze rating-schaal een methode gevonden te hebben om 'well-being in old age' te meten. Daarvoor beoordelen zij de eveneens zeer uitvoerige interviewdata van bejaarden naar 5 verschillende aspecten, waarbij ieder aspect nog in 5 gradaties nader is omschreven. Deze aspecten zijn:

1. levenslust - versus - apathie,
2. de mate, waarin de bejaarde zich persoonlijk verantwoordelijk weet voor zijn leven, (cfr. het begrip 'integriteit' bij Erickson),
3. overeenkomst tussen gewenste en bereikte doeleinden,
4. het zelf-concept van de bejaarde, (visie van bejaarde op zichzelf),
5. het stemmingsbeeld van de bejaarde.

De gegevens van onze interviews zijn van dien aard dat daarop toepassing van deze rating-schaal mogelijk is, met dien verstande echter dat wij per aspect geen 5, maar slechts 3 gradaties kennen. De levensvoldoeningsscore wordt samengesteld uit het totaal van de 5 subscores.

De spreiding bij de bejaarden heeft een reductie tot drie categorieën toegestaan.

a. de categorie met een grote mate van levensvoldoening, nl. de scores 5 en 6	36
b. de categorie met een middelmatige levensvoldoening, de scores van 7 - 9	37
c. de categorie met de laagste mate van levensvoldoening, nl. de scores 10 en meer	27

b Sociale gegevens

Hiertoe behoren de beoordelingen met betrekking tot

31. bezigheden 'sociale contacten',
32. het bezighedenpatroon,
33. eenzaamheidsgevoelens,
34. verhouding tussen echtelieden,
35. frequentie van contact met kinderen,
36. frequentie van sociale noden,
37. frequentie van noden.

Ad 31. Voor de bezigheden 'sociale contacten' verwijzen wij voor de omschrijving en interpretatie naar hetgeen gezegd is bij ad 26, bezigheden 'bestaansbehoeften'. De drie categorieën met score-
uitersten zijn:

a. bejaarden met eindscore van 0 - 3	26
b. bejaarden met eindscore van 4 - 6	35
c. bejaarden met eindscore van 7 en meer	39

Ad 32. Het bezighedenpatroon is een gegeven, samengesteld uit de drie data betreffende de bezigheden. Wanneer men deze gegevens, bestaansbezigheden, sociale contacten en liefhebberijen combineert per bejaarde, heeft men zijn bezighedenpatroon. Bestudering van deze patronen maakt duidelijk, dat groepering van patronen tot enige bezigheidstypen mogelijk is. Wij hebben zodoende vier typen verkregen afdalend in de mate, waarin zij in het bestaan genuanceerd geïnvolveerd zijn:

a. bejaarden, die een met bezigheden gevuld en gevarieerd bestaan leiden	31
b. bejaarden met een redelijk gevuld bestaan	22
c. bejaarden met een matig gevuld bestaan, zonder veel afwisseling	24
d. bejaarden met een weinig gevuld bestaan	23

Ad 33. De beoordeling van eenzaamheidsgevoelens is een moeilijke aangelegenheid. Wij mogen verwijzen naar Munnichs (123), waarin eenzaamheid omschreven wordt als een gevoelsstaat, waarbij de bejaarde een vaag gevoel van alleen-zijn heeft en onvoldaan is over de aard van de actuele contacten. Juist de weinig bewuste aspecten van deze toestand hebben ons doen besluiten de eenzaamheidsgevoelens te rangschikken onder de beoordelingen door de interviewer, omdat hij het in laatste instantie is, die bepaalt of een gegeven toestand of uitlating als een teken van eenzaamheid dient te worden opgevat. Bij de hieronder te noemen categorieën onderscheiden wij tussen bejaarden, bij wie eenzaamheidsgevoelens bestaan en bij wie meer fluctuerende eenzaamheidsgevoelens voorkomen.

De 3 categorieën zijn:

a. bejaarden zonder eenzaamheidsgevoelens	70
b. bejaarden met meer fluctuerende eenzaamheidsgevoelens	22
c. bejaarden met eenzaamheidsgevoelens	8

Ad 34. De beoordeling van de verhouding der echtelieden is uiteraard alleen mogelijk geweest, wanneer de man respectievelijk de vrouw aanwezig was bij het interview van respectievelijk zijn vrouw of haar man. Bij de observatie van deze bejaarde echtparen is gebleken, dat hun verhouding kon uiteenlopen van een positieve, dialogerende verhouding, via een wel goede, maar meer zakelijke verhouding, naar een toestand, die het beste kan worden gekarakteriseerd als het ontbreken van een verhouding. De aantallen bij iedere categorie zijn:

a. een dialogerende verhouding	14
b. een goede, maar meer zakelijke verhouding	30
c. het ontbreken van een verhouding	4
d. 'onbekend' en niet van toepassing (alle bejaarden in weduwstaat)	52

Ad 35. De beoordeling van de frequentie van het contact met de kinderen is uiteraard gebaseerd op de uitingen van de bejaarde. Deze uitingen zijn echter vaak minder exact dan gewenst is, en de graad van exactheid is in vele gevallen ook moeilijk door meer en intens vragen te verhogen. Het is voorzichtigheidshalve dat wij dit gegeven bij de beoordelingen hebben ondergebracht. De 16 verschillende subcategorieën hebben wij tot een drietal gereduceerd:

a. geregeld wekelijks contact met de kinderen	47
b. geregeld maandelijks contact of minder	38
c. niet van toepassing (geen kinderen)	15

Ad 36. De frequentie van 'sociale noden' betreft de vier volgende data. Wanneer bejaarde weduwnaar of weduwe is, of in een minder gunstige verhouding met de echtgeno(o)t(e) staat; wanneer hij een minder goede verhouding heeft met zijn kinderen, blijkt zijn minder gunstig oordeel daarover; wanneer hij behoort tot de categorie met de laagste score voor bezigheden 'sociale contacten', en wanneer zijn samenlevingsvorm sociaal-arm (ad 12, c + d) is

Er zijn vijf categorieën, die tot 3 gereduceerd zijn:

a. bejaarden met geen of 1 'sociale nood'	28
b. bejaarden met 2 'sociale noden'	38
c. bejaarden met 3 of meer 'sociale noden'	34

Ad 37. De frequentie van andere noden betreft ongunstige omgevingsfactoren van de bejaarde. Omdat dit de enige factor is van dit soort, hebben wij deze bij de categorie sociale gegevens opgenomen. Tot deze noden behoren een ongunstige woonsituatie, een ongunstige huishoudelijke situatie en een ongunstige financiële situatie.

De twee eerste 'noden' zijn het resultaat van observatie door de interviewer, het derde een resultaat van uitingen van de bejaarde in combinatie met observatiegegevens. De drie categorieën die voorkomen, zijn:

a. bejaarden zonder 'noden'	82
b. bejaarden met 1 'nood'	16
c. bejaarden met 2 'noden'	2

Literatuur

1. ABRAHAM, G : Pensée et peur de la mort chez les vieillards atteints de troubles mentaux, *Schweiz. Arch. f. Neurol., Neurochir. und Psychiat.*, Vol. 90, 1962, 362-369.
2. ALBRECHT, R. AND R. J. Havighurst: *Older people*, New York, 1953.
3. ALEXANDER, I. E. a.o.: Is death a matter of indifference? *Journ. of Psychol.* 1957, Vol. 43, 277-283.
4. ALEXANDER, I. E. a.o.: Drei Studien zur Psychologie des Todes, in: J. C. Brengelmann u. A.: *Perspektiven der Persönlichkeitsforschung*, Bern-Stuttgart, 1961, 55-74
5. AMES, L. B. a.o.: *Rorschach responses in old age*, New York, 1954.
6. ANASTASI, A.: *Psychological Testing*, New York, 1954 (ook 1961²).
7. ANASTASI, A.: *Differential Psychology*, New York, 1958².
8. ANDERSON, J. B. (Ed). *Psychological aspects of aging*, Washington, 1956.
9. ARNHOF, F. N.: Research problems in gerontology, *Journ. of Gerontology*, Vol. 10, 1955, 452-456.
10. AUGUSTUS, P.: Dood en leven, *Gawein*, Vol. 7, 1959, 172-183.
11. BAYLEY, N.: On the growth of intelligence, *American Psychologist*, 1955, 10, 805-818.
12. BAYLEY, N.: Data on the growth of intelligence between 16 and 21 years as measured by the Wechsler Bellevue Scale, *Journal of Genetic Psychology*, 60, 1957, 3-15
13. BECK, W.: Die biografische Methode in der Sozial-psychologie, *Psychologische Rundschau*, Band III, 1952, 203-213.
14. BENNEY, M. a.o.: Age and sex in the interview, *The American Journal of Sociology*, Vol. 62, 1956, 143-152.
15. BERG, J. H. VAN DEN: Het ziekbed, een hoofdstuk uit de medische psychologie, *Nijkerk*, 1952.
16. BERG, J. H. VAN DEN: *Metabologica*, *Nijkerk*, 1956.
17. BERG, J. H. VAN DEN: Het menselijk lichaam, een metaboleisch onderzoek, Deel I. Het geopende lichaam, *Nijkerk*, 1959.
18. BIRREN, J. (Ed.): *Handbook of aging and the individual, psychological and biological aspects*, Chicago, 1959.
19. BIRREN, J.: A brief history of the psychology of aging, Part I, *The Gerontologist*, Vol. 1, 1961, 69-77.
20. BLAJAN-MARCUS, S.: Angoisse de mort et sénescence, *Revue Française de Gérontologie*, Tome 7, 1961, 215-218.
21. BLEEKER, J. C.: De overwinning op de dood, naar oud Egyptisch geloof, Den Haag, 1942.
22. BOICE, M. L. a.o.: Color Vision and Age, *American Journal of Psychology*, 61, 1948, 520-526, geciteerd bij Arnhoff, F. N., 1954.
23. BONSEN, F. ZUR: *Zwischen Leben und Tod, zur Psychologie der letzten Stunde*, Düsseldorf, 1927.

- 24 BRACKEN, H VON Die Altersveränderungen der geistigen Leistungsfähigkeit und der seelischen Innenwelt, Zeitschrift für Altersforschung, 1939, Bd I, 256-266.
- 25 BRADWAY, K P a o.: Preschool I.Q 's after 25 years, Journal of Educational Psychology, 49, 1958, 278-281
26. BROMBERG, W. a.o.: Death and dying, Psychoanalytic Review, Vol. 20, 1933, 133-185.
27. BUHLER, CH : Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem, Leipzig, 1932.
28. BUHLER, CH Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem, Göttingen, 1959^a.
29. BUYTENDIJK, F J J Algemene theorie der menselijke houding en beweging, Utrecht-Antwerpen, 1958
30. CAHN, L A · Psychotherapie bij bejaarden, Tijdsch. v. Soc. Geneseskunde, Vol. 38, 1960, 312-318
- 31 CALDWELL, B.: The use of the Rorschach in personality research with the aged, Journal of Gerontology, Vol 9, 1954, 316-323.
- 32 CAMUS, A · La chute, Paris, 1956.
- 33 CARUS, C. G : Vorlesungen über Psychologie, gehalten im Winter 1829/1830 zu Dresden, Darmstadt, 1958
- 34 CHAUCHARD, P : La mort, Paris, 1952
- 35 CHORUS, A M J · Psychologie van de menselijke levensloop, Leiden, 1959
- 36 CHRIST, A E . Attitudes toward death among a group of acute geriatric psychiatric patients, Journal of Gerontology, Vol 16, 1961, 56-59
- 37 CLAUDEL, P.: Jeanne d'Arc au bâcher, Paris, 1939
- 38 CORBY, L. G.: An analogue of resistance to death awareness, Paper read at the fifth congress of the International Association of Gerontology, San Francisco, 1960
- 39 COURBON, P . Sur la psychologie de la vieillesse, Journal de psychologie, xxiv, 1927, 455-463.
- 40 CRONBACH, L J. . Essentials of psychological testing, New York, 1960^a.
41. CUMMING, E AND W. E. HENRY: Growing old, the process of disengagement, New York, 1961.
42. DAVIDSON, H A.: Emotional precipitants of death, Journal of medical society, Vol. 46, 1949, 350-352
- 43 DEAN, L. R. . Aging and the decline of instrumentality, Journal of Gerontology, Vol. 15, 1960, 403-407
44. DONAHUE, W.: Psychologic research-needs in gerontology, Journal of Gerontology, Vol. 11, 1956, 196-203
- 45 EHRENBERG, E · Der Ablauf zum Tode, Studium Generale, Vol. 4, 1951, 558-566.
- 46 EISSLER, K R : The psychiatrist and the dying patient, New York, 1955
- 47 ELIOT, T. S.: Four quartets, London, 1958^a.
- 48 ELLERBECK, J. P. W : De wereld van de zieke mens, Haarlem, z j
- 49 ERICKSON E H : Growth and crises of the 'Healthy Personality', in Personality in nature, society and culture, New York, 1955^a, 185-225
50. ERICKSON, E H · Identity and the life cycle, Psychological Issues, Vol 1, 1-171.
51. EX, J : Situatie-analyse en sociaal-psychologisch experiment, Bussum, 1957
- 52 EYSENCK, M : The psychological aspects of ageing and senility, The Journal of Mental Science (The British Journal of Psychiatry), Vol xcii, 1946, 171-181.
- 53 FEIFEL, H : Attitudes of mentally ill patients toward death, The Journal of Nervous and Mental Disease, Vol 122 1955, 375-380
- 54 FEIFEL, H . Older persons look at death, Geriatrics, Vol. 11, 1956, 127-130.
55. FEIFEL, H (Ed) The meaning of death, New York, Toronto, London, 1959
56. FENICHEL, O : The psycho-analytic theory of neurosis, New York, 1945.
- 57 FLANAGAN, J C . The critical incident technique Psychological Bulletin, Vol 51, 1954, 327-358.

- 58 FRAISSE, P *Psychologie du temps*, Paris, 1957
- 59 FREUD, S *Jenseits des Lustprinzips*, Wien, 1926
- 60 FRIED, E G a o The situation of the aged within the family, *Amer Journ Orthopsychiatry*, 18, 1948, 31-34
- 61 FRIEDERICH, K *Lebensdauer, Altern und Tod in der Natur und im Menschenleben*, Frankfurt a M., 1959.
- 62 FRIS, H Recent trends in population and employment and the importance of adequate activities for the elderly, in, *European Seminar on the individual and social importance of activities for the elderly*, Report, Geneva, 1959, 9-23
- 63 FULTON, R L AND W A FAUNCE The sociology of death, a neglected area of research, *Social Forces*, Vol 36, 1957, 205-209
- 64 GALTON, F *Inquiries into human faculty and its development*, London, 1883
- 65 GEBSATTEL, V B FREIHERR VON *Aspekte des Todes*, in, *Prolegomena einer medizinischen Anthropologie*, Berlin, 1954, 389-412
- 66 GEISE, F *Erlebnisformen des Alterns*, *Deutsche Psychologie*, Band v, 1928, 73-160
- 67 GILBERT, J *Understanding old age*, New York, 1952
- 68 GOLDSCHMIDT, H Social aspects of ageing and senility, *Journal of Mental Science (British J Psychiatry)*, Vol 92, 1946, 182-194
- 69 GOTTSCHALDT *Diskussion bei H Thomae Vorstellungsmodelle in der Entwicklungspsychologie*, *Zeitschrift für psychologie*, Band 165, 1961, 59-65
- 70 GRANICK, S Personality adjustment of the aged in retirement communities, *Geriatrics*, Vol 12, 1957, 381-385
- 71 GROSFELD, J *Wechsler Bellevue I en Wechsler Adult Intelligence Scales een vergelijking*, *Gawein*, x, 1962, 131-162
- 72 GROSSOUW, W *De bijbelse grondslagen der versterving*, *Ons geestelijk leven*, 30, 1953, 1-15
- 73 HALL, G S *Senescence, The last half of life*, London, New York, 1922
- 74 HASELOFF, O *Personalität und Lebensschicksal des alten Menschen in psychosomatischer Betrachtung*, in, *Moderne Entwicklungspsychologie*, Berlin, 1956, 119-131
- 75 HAVIGHURST, R J Problems of sampling and interviewing in studies of old people, *Journal of Gerontology*, 1950, Vol 5, 158-167
- 75a HAVIGHURST, R J Research memorandum on social adjustment in adulthood and later maturity, Appendix B, in, J E Anderson, *Psychological aspects of aging*, Washington, 1956, 293-302
- 76 HERZOG, B *Psyche und Tod*, Zürich-Stuttgart, 1960.
- 77 HOMBURGER, A *Zur Gestaltung der normalen menschlichen Motorik und ihrer Beurteilung*, *Z f d gesamte Neurologie und Psychiatrie*, Band 85, 1923, 274-314
- 78 HORSTMANN, B *Tod und Altern*, *Universitas*, Vol 14, 1959, 587-596
- 79 HURLOCK, E B *Developmental Psychology*, New York, London, Toronto, 1953¹ en 1959²
- 80 HIJMANS, A *Pastorale overwegingen rond het probleem 'Leven en dood'*, in *Leven en dood*, Haarlem, 1961, 17-38
- 81 JACOBS, H L *Spiritual resources for the aged in facing the problem of death*, *Bulletin Institute of Gerontology*, State University Iowa, Vol 6, suppl 3, 1959, 3-8
- 82 JAFFÉ, A *Untersuchungen im Altersheim über die Psychologie des alten Menschen Gespräche und Rorschach-Test*, in, *Alte Menschen im Altersheim*, Basel, 1951, 81-136
- 83 JEFFERS, F C, C R NICHOLS AND C HESDORFER *Attitudes of older persons toward death A preliminary study*, *Journal of Gerontology*, 1961, Vol 16, 53-56
- 84 JONES, H B *Problems of method in longitudinal research*, *Vita Humana*, Vol 1, 1958, 93-99.

85. JONES, H. B.: Intelligence and problem-solving, in, J. E. Birren, Handbook of aging and the individual, Chicago, 1959, 700-738.
86. JONES, L. W.: Personality and age, Nature, London, 136, 779-782.
87. JONSSON, C. O.: Questionnaires and interviews, Experimental studies concerning concurrent validity on well-motivated subjects, Stockholm, 1957.
88. JORES, A.: Der Tod des Menschen in psychologischer Sicht, Medizinische Klinik, Vol. 54, 1959, 237-241.
89. JUNG, C. G.: Seele und Tod, in, Wirklichkeit der Seele, Zürich, 1934, 212-230.
90. KAPLAN, O. J.: Intellectual changes of normal senescence, in E. J. Stieglitz (ed.), Geriatric Medicine, 1954, Philadelphia, 82-91.
91. KEHRER, F.: Die krankhaften psychischen Störungen der Rückwandlungsjahre vom klinischen Standpunkt aus, Zeitschrift für gesamte Neurologie und Psychiatrie, Band 167, 1939, 35-78.
92. KEHRER, F.: Vom seelischen Altern, Münster, 1950.
93. KEHRER, F.: Ueber das psychische Altern des Menschen, Deutsche medizinische Wochenschrift, 79, 1954, 1553-1555 en 1587-1590.
94. KLEEMER, R. W.: The relationship between orth-rater tests of acuity and color vision in a senescent group, Journ. of Applied Psychology, 36, 1952, 114-116.
95. KLOPFER, W. G.: Attitudes towards death in the aged, unpublished M.A. thesis College of City of New York, 1947.
96. KLOPFER, W. G.: Psychologic stresses of old age, Geriatrics, Vol. 13, 1958, 529-531
97. KÖNIG, R. U. A.: Das Interview, Formen, Technik, Auswertung, 1957^a.
98. KONIG, R. U. A.: Handbuch der empirischen Sozialforschung, Band 1, Stuttgart, 1961.
99. KOTSOVSKY, D.: Alter und Todesfurcht, Schweiz. Zeitsch. f. Psychologie u 1 Anwendungen, Band X, 1951. 42-52.
100. KÜNKEL, H.: Die Lebensalter, ein Weg zum bejahtem Leben, Braunschweig, 1948.
101. KIJM, J.: Psychologie, Inleiding voor zielzorgers, Roermond-Maastricht, 1960.
102. LANDIS, J. T.: Some observations on special problems encountered in studying the aged, American Sociological Review, Vol. 10, 1945, 427-429.
103. LINSCHOTEN, J.: Op weg naar een fenomenologische psychologie, Utrecht, 1959.
104. LOO, K. J. M. VAN DE: De proefleider als variabele in het klinisch psychologisch onderzoek, Nijmegen-Utrecht, 1962.
105. LORGE, I.: Methodology of the study of intelligence and emotion, in, Ageing, Colloquia on ageing, Ciba Foundation, Vol. 3, London, 1957, 170-182.
106. MAEDER, A.: Krisenjahre bei Mann und Frau zwischen 40 und 55, Zürich, 1933.
107. MARANON, G.: L'age critique, Etude pathogénique et clinique, uit het Spaans vertaald door J. Sanjurjo d'Arellano, Paris, 1934.
108. MARCUSE, H.: Eros und Kultur, ein philosophischer Beitrag zu S. Freud, Stuttgart, 1957.
109. MECHLER, A.: Der Tod als Thema der neueren medizinischen Literatur, Jahrbuch f. Psychologie und Psychotherapie, Vol 3, 1955, 371-382.
110. MEHL, R.: Le vieillissement et la mort, Paris, 1956.
111. METCHNIKOFF: De onevenredige ontwikkeling der menselijke natuur, uit het Frans vertaald, door H. Eshuys, Amsterdam, z. j.
112. MILES, W. R.: Age and human ability, Psychol. Rev., 1935, Vol 40, 99-123
113. MILES, W. R.: Psychological aspects of aging, in, E. V. Cowdry (Ed): Problems of aging Baltimore, 1939, 535-571.
114. MILES, W. R.: Geciteerd door Birren, J. E. in, A brief history of the psychology of aging, Part 1, The Gerontologist, Vol 1, 1961, 69-77.
115. MILICI, P. S.: The involuntional death reaction, Psychiatric Quarterly, Vol. 24, 1950, 775-781.

116. MINKOWSKI, E.: *Le temps vécu*, Paris, 1933.
117. MINKOWSKI, E.: *Vers une cosmologie*, Paris, 1936.
118. MOERS, M.: *Die Entwicklungsphasen des menschlichen Lebens*, Ratingen, 1953.
119. MORIN, B.: *L'Homme et la mort dans l'histoire*, Paris, 1951.
120. MUNNICH, J. M. A.: *Het verschuil in handelingswijze van bejaarden en volwassenen*, *Verkenningen I en II*, *Gawein*, Vol. 4, 1956, 143-147 en 170-181
121. MUNNICH, J. M. A. e.a.: *Behoeftte aan bejaardenhuisvesting*, Roermond, 1958.
122. MUNNICH, J. M. A.: *Hedendaagse ouderdomswaardering*, *Gawein*, Vol. 8, 1960, 223-232.
123. MUNNICH, J. M. A.: *Loneliness, isolation and social relations in old age*, *Vita Humana*, Vol. 7, 1964 (in press).
124. NEUGARTEN, B. O. A.: *Measurement of life satisfaction*, *Journal of Gerontology*, Vol. 16, 1961, 134-143.
125. NEUGARTEN, B.: *Personality changes in adulthood and old age*, in, *Duke University council on gerontology, Proceedings of seminars, 1959-1961*, Durham, 1962, 22-34.
126. NORRIS, K. B.: *Geciteerd bij K. F. Riegel, Ergebnisse und Probleme der psychologischen Altersforschung*, *Vita Humana*, Vol. 1, 1958, 111-127.
127. OBBINK, H. W.: *Leven en dood uit godsdiensthistorisch oogpunt beschouwd*, in, *Leven en dood*, Haarlem, 1961, 1-16.
128. OLSEN, I. A. A. O.: *A word-association test of emotional disturbance in older women*, *Journal of Gerontology*, Vol. 13, 1958, 305-308.
129. ORLANS, H.: *Quelques attitudes en face de la mort*, *Diogenes*, 19, 1957, 95-116.
130. PECK, R.: *Psychological developments in the second half of life*, in, J. E. Anderson, *Psychological aspects of aging*, Washington, 1956, 42-53.
131. PONGRATZ, L.: *Erscheinungsformen seelischer Zwiespältigkeit beim alten Menschen*, in, *Felix Schottlaender zum Gedächtnis*, Stuttgart, 1959, 92-111.
132. PORTMANN, A.: *Zoologie und das neue Bild des Menschen*, Hamburg, 1956.
133. QUETELET, A.: *Sur l'homme et le développement de ses facultés*, Tome I et II, Paris, 1935.
134. REPOND, A.: *Hygiène mentale de la sénescence et de la vieillesse*, *Schweiz. Zeitsch. f. Psychologie und ihre Anwendungen*, Band XX, 1961, 209-233
135. RHUDICK, P. J. AND A. S. DIBNER: *Age, personality and health correlates of death concerns in normal aged individuals*, *Journal of Gerontology*, Vol. 16, 1961, 44-49.
136. RIEGEL, K. F.: *Ergebnisse und Probleme der psychologischen Altersforschung*, *Vita Humana*, Vol. 1, 1958, 52-64, 111-127 und 204-234; Vol. 2, 1959, 213-237.
137. RILKE, RAINER MARIA: *Das Stundenbuch*, Zurich, 1948.
138. RONGE, P. H.: *Over de psychologie der levensstijperken*, Utrecht, 1951
139. RUDD, TH.: *The normality of ageing*, *The Lancet*, Vol. CCLXXII, 1957, I, 895-897.
140. RUMKE, H. C.: *Levensstijperken van de man*, Amsterdam, 1951*.
141. RUMKE, H. C.: *De dokter en het probleem van de dood*, *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 103, 1959, 2097-2102.
142. RUMKE, H. C.: *Problemen van leven en dood*, in, *Leven en dood*, Haarlem, 1961, 155-170.
143. RUYGERS, H.: *Menselijke vruchtbaarheid in huwelijk en seksualiteit*, in, *Huwelijke en seksualiteit*, Utrecht-Antwerpen, 1962, 41-59.
144. SAUL, L. J.: *Reactions of a man to natural death*, *The psychoanalytic quarterly*, Vol. 28, 1959, 383-386
145. SCHARFF, C.: *Aanvaarding*, *Gawein*, Vol. 3, 1955, 117-144.
146. SCHLER, M.: *Tod und Fortleben*, in, *Schriften aus dem Nachlass*, Band I, Bern, 1957, 9-65.
147. SCHILDER, P.: *Psychiatric aspects of old age and aging*, *Amer. J. of Orthopsychiatry*, 1940, 62-69.

148. SCHMALTZ, G. Oestliche Weisheit und westliche Psychotherapie, Stuttgart, 1953^a.
149. SCHULTE, W.: Die seelische Veränderungen im Alter, in, *Der alte Mensch in unserer Zeit*, Stuttgart, 1959, 21-38.
150. SCHULTZ, J. H.: Das Entgeltigkeitsproblem in der Psychologie des Rückbildungsalters, *Zeitschrift für gesamte Neurologie und Psychiatrie*, Band 167, 1939, 117-126.
151. SCOTT, C. A.: Old age and death, *The American Journal of Psychology*, Vol VIII, 1896-1897, 67-122
152. SEGAL, H.: Fear of death, notes on the analysis of an old man, *The international Journal of psycho-analysis*, Vol. XXXIX, 1958, 178-181.
153. SHELDON, J. F.: Some problems of older people, in, J. E. Anderson. *Psychological Aspects of Aging*, Washington, 1956, 3-11.
154. SHEPS, J.: Management of fear of death in chronic disease, *J. Amer. Geriat. Society*, Vol. 5, 1957, 793-797
155. SHOCK, N. W.: A classified bibliography of gerontology and geriatrics, Stanford, 1951, Supplement one, 1949-1955, 1957
156. SHOCK, N. W.: A classified bibliography of gerontology and geriatrics, Supplement two, 1956-1961, Stanford, 1963.
157. SHRUT, S. D.: Old age and death attitudes. Unpublished Ph. D. Dissertation, New York University, 1955.
158. SHRUT, S. D.: Attitudes toward old age and death, *Mental Hygiene*, 1958, Vol. 42, 259-266.
159. SIRGEL, S.: *Nonparametric statistics*, New York, Toronto, London, 1956.
160. SLEESWIJK, J. G.: *Oud worden en jong blijven*, Amsterdam, 1953.
161. STERN, B.: La psychologie de la mort, *Folia Psychiatrica & Neurologica Neerl*, Vol 52, 1949, 227-246.
162. STERN, B.: *Der Mensch in der zweiten Lebenshälfte*, Zürich, 1955.
163. SWENSON, W. M.: A study of death attitudes in the gerontic population and their relationship to certain measurable physical and social characteristics, unpublished Ph D Dissertation, University of Minnesota, 1958
164. SWENSON, W. M.: Attitudes toward death in an aged population, *Journal of Gerontology*, Vol. 16, 1961, 49-52.
165. THOMAE, H.: Die biografische Methode in den anthropologischen Wissenschaften, *Studium Generale*, Jrg. 5, 1952, 163-177.
166. THOMAE, H.: *Die Persönlichkeit, eine dynamische Interpretation*, Bonn, 1955^a.
167. THOMAE, H.: Zur Entwicklungs- und Sozialpsychologie des alternden Menschen, in, *Der öffentliche Gesundheitsdienst*, 20 Jrg., 1959, 385-396.
168. THOMAE, H.: Vorstellungsmodelle in der Entwicklungspsychologie, *Zeitschrift für Psychologie*, Band 165, 1961, 41-58.
169. TOWNSEND, P.: *The family life of old people*, London, 1957.
170. VISCHER, A. L.: *Seelische Wandlungen beim alternden Menschen*, Basel, 1961^a.
171. VISCHER, A. L.: Die Lebensbilanz, *Vita Humana*, Vol 1, 1958, 129-141
172. VOÛTE, P. A.: Ouder worden, ouderdom, en dood in theorie en praktijk, *Geneeskundige Gids*, Vol. 35, 1957, 404-408.
173. VUILLEMIN, J.: *Essai sur la signification de la mort*, Paris, 1948.
174. WAGNER, E. B.: Differences between old and young executives on objective psychological test variables, *Journal of Gerontology*, Vol 15, 1960, 296-299
175. WAHL, C. W.: The fear of death, *Bulletin of the Menninger Clinic*, Vol. 22, 1958, 214-224
176. WECHSLER, D.: The measurement and evaluation of intelligence of older persons, in, *Old age in the modern world*, London, 1955, 275-279

177. WECHSLER, D : The measurement and appraisal of adult intelligence, Baltimore, 1958⁴
178. WECHSLER, D : Intelligence, memory and the aging process, in, P. H. Hoch a.o : Psychopathology of aging, New York, London, 1961, 152-159
179. WELFORD, A T.: Skill and age, an experimental approach, London, New York, Toronto, 1951.
180. WELFORD, A T.: Methodological problems in the study of changes in human performance with age, Colloquia on Ageing, Ciba Foundation, Vol 3, London, 1957, 149-169
181. WELFORD, A T : Psychological and social gerontology in Europe, Journal of Gerontology, Vol. 13, 1958, 51-67.
182. WELFORD, A. T : Ageing and human skill, London, 1958.
183. WERNER, H Einführung in die Entwicklungspsychologie, München, 1953⁸.
184. WESTERMAN HOLSTIJN, A J.: Leven en dood, medisch-psychologische beschouwingen, Utrecht 1939.
- 184a. WILENSKY, H L.: Life cycle, work situation and participation in formal associations, in, R. W. Kleemeier, Aging and Leisure, New York, 1961, 213-242
185. WILLIAMS, M The effect of past experience of mental test performance in the elderly, British Journal of Medical Psychology, 33, 1960, 215-219
186. ZILBOORG, G : Fear of death, Psychoanalytic Quarterly, Vol 12, 1943, 465-475.

Stellingen

1. De psychogerontologie of de psychologie van de mens gedurende zijn tweede levenshelft vormt een onderdeel van de ontwikkelingspsychologie.
2. Vanwege de grote interdependentie van de verschillende aspecten van een gerontologisch probleem dient toegepast gerontologisch onderzoek interdisciplinair te zijn, anders is het zinledig.
3. Het is een misvatting te menen, dat alleen de iuventus, de fase van de middelbare leeftijd en de ouderdom 'volwassen' kunnen worden genoemd. Een dergelijk kenmerk bezit ook de jeugd.
4. Het is evenzeer een vooroordeel te denken, dat oude mensen zich niet meer kunnen aanpassen aan gewijzigde gebruiken als te denken, dat jeugdigen dit moeiteloos doen.
5. Het is een taak voor de wijsgerige antropologie de betekenis van de ouderdom nader aan te geven.
6. Bij de ontwikkeling van een volledig en reëel antropologisch mensbeeld is aandacht voor het laatste levenstijdperk, de ouderdom, onontbeerlijk.
7. Bij een nadere bestudering van de psychopathologie van de ouderdom wordt duidelijk, dat niet alleen voor de psychische en somatische, maar ook voor de sociale aspecten veel aandacht is vereist.
8. Zolang het bejaardenwerk wetenschappelijk niet is gefundeerd, noch in de wetenschappelijke resultaten het startpunt ligt voor de praktijk, mag niet verwacht worden dat het bejaardenwerk in ons land tot ontwikkeling zal komen, noch gerespecteerd zal worden.

10. Voor de ontwikkeling van een psychologie van de levensloop is het gewenst, dat de verwachte gelijkheid in levensloop van man en vrouw minstens methodisch wordt betwijfeld.
11. Het toenemend belang van het onderwijs vereist een eigen (para-)universitair en interdisciplinair instituut voor leerpsychologische, didactische en pedagogische vraagstukken.
12. Voor een docent in een van de mens-wetenschappen kan het gemis aan praktische ervaring of aan intensief contact met de maatschappij beschouwd worden als een ernstig tekort.
13. Voor een evenwichtige ontwikkeling van de psychologie in ons land is het gewenst meer aandacht te besteden aan de literatuur uit de duitssprekende landen.
14. Zolang de v.h.m.o.-leraarsopleiding niet systematisch en integraal wordt aangepakt, zal hierin een van de redenen moeten worden gezocht van een onvoldoende rendement van het v.h.m.o.
15. De verschijnselen van onevenwichtige uitgroei bij middelbare scholieren, die van huis uit niet vertrouwd zijn met het v h m o., zijn ernstiger van aard dan dat zij zouden worden gedekt door de term 'aanpassingsmoeilijkheden'.
16. De negatieve opvatting over het buitenshuis arbeiden van gehuwde vrouwen vindt mede zijn grond in het feit, dat de man aan haar zijn eigen werkinstelling toedicht.

**Stellingen behorende bij J. M. A. Munnichs,
Ouderdom en eindigheid,
Nijmegen 1964.**

